

Xarici siyasət və beynəlxalq münasibətlər seriyasından

Elşən Misir oğlu Nəsibov

**BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR VƏ DÖVLƏTLƏRİN
GÜCLƏRİNƏ GÖRƏ TƏSNİF OLUNMALARININ
ƏSASLARI**

**(qlobal və regional miqyasda sülhün təmin edilməsində
dövlət gücünün rolu-təsiredici amil kimi)**

Bakı -2013

Elmi redaktoru:

Turab Qurbanov
siyasi elmlər doktoru

Rəyçi:

Aygün Əsgərzadə
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

E.M.Nəsimov. Beynəlxalq münasibətlər və dövlətlərin güclərinə görə təsnif olunmalarının əsasları (qlobal və regional miqyasda sülhün təmin edilməsində dövlət gücünün rolu-təsiredici amil kimi). Bakı, “Elm və Təhsil”, 2013, 320 səh.

Kitabda xarici siyasət və beynəlxalq münasibətlərin nəzəri əsaslarının ümumi aspektdə təhlili məsələləri öz əksini tapır. Üç fəsildən ibarət olan əsərin birinci fəslində xarici siyasət və beynəlxalq münasibətlərin ümumi əsaslarının bəzi aspektlərinin təhlilinə həsr olunur. Burada xarici siyasətin və beynəlxalq münasibətlərin tərkib strukturlarının mahiyyət və məzmununu açmaq əsas məqsəddir. İkinci fəsil diplomatiyaya aiddir və onun əsasları şərh edilir. Üçüncü fəsil isə dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərdə güclənmələrinin əsaslarını, yollarını göstərir. Belə qənaətə gəlinir ki, dövlətlərin iştirak səviyyələri və təsir dərəcələri onların potensialları ilə müəyyən olunur. Dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərdə iştirak etmələri və beynəlxalq siyasi hadisələrə təsirləri onların potensialları ilə müəyyənləşir. Burada belə bir qənaətə gəlinir ki, dövlətin daxili siyasəti ilə onun xarici siyasəti arasında üzvü bağlılıq var və bu iki istiqamət vahid ideoloji xətti əmələ gətirir və praktiki fəaliyyəti təmin edir. Dövlətin beynəlxalq münasibətləri onun “atmosferi”nin əsaslarını təşkil edir. Belə izah olunur ki, beynəlxalq münasibətlərdə dövlət hakimiyyətlərinin hərəkətlərini özündə əks etdirən dövlət hərəkətləri bir növ “*Yer kürəsinin atmosferi ilə birlikdə Günəş ətrafında və öz oxu ətrafında fırlanmasını*” xatırladır. İzah olunur ki, dövlətlərin gücləri onların beynəlxalq siyasi çəkirlərini yaradır. Geosiyasət gücə bağlı olur. Kitabda həmçinin belə nəticələrə də gəlinir ki, dövlətlərin güclərinə görə təsnif olunmaları və böyük dövlətlərin formalaşması, nəhəng iqtisadi güc mərkəzlərinin yaranması regional və şəbəkələşmiş regional, yəni qlobal miqyasda sülhün qorunmasının əsaslarını təşkil edir. Kitabda o da qeyd olunur ki, böyük dövlətlər beynəlxalq hüquq normalarından istifadə edərək həm digər dövlətlər üzərlərində birbaşa və dolayı nəzarət əldə edirlər, onları ittifaqlara və digər birləşmələrə cəlb edirlər, həm də onların resurslarından yararlanırlar. Maraqların sərbəst şəkildə təmin edilməsində beynəlxalq hüquq normaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Kitab beynəlxalq münasibətlər ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr, bu istiqamətdə elmi-araşdırma aparan tədqiqatçılar, xarici siyasət sahəsində çalışan mütəxəssislər, o cümlədən diplomatlar üçün faydalı ola bilər. Eyni zamanda dövlət siyasətinin mahiyyətini, xarici siyasətin və daxili siyasətin məzmununu öyrənmək istəyən mütəxəssislər və digər oxucular üçün də yararlı ola bilər.

ISBN 978-9952-8142-1-7

3701000000 – 248
qrifli nəşr
N098 – 2013

© Nəsimov E., 2013

MÜNDƏRİCAT:

GİRİŞ.....	6
I FƏSİL	
XARİCİ SİYASƏTİN VƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN ÜMUMİ ƏSASLARI	39
Dövlət və siyasət.....	39
Xarici siyasət anlayışının mahiyyəti və məzmunu.	
Dövlətin xarici siyasətini zəruri edən amillər	53
Xarici siyasətdə dövlətin məqsədi	70
Xarici siyasətdə maraq anlayışı. Maraqların təmin olunmasında (siyasi təsiretmədə) məsafə və məkan amili	80
Xarici siyasətin vəzifəsi	84
Daxili siyasətin xarici siyasətlə (beynəlxalq münasibətlə) uyğunlaşdırılması və uzlaşdırılması	88
Beynəlxalq münasibətlər anlayışı.....	96
Beynəlxalq münasibətlərin vəzifəsi.....	111
Xarici siyasətin və beynəlxalq münasibətlərin funksiyası (dövlətlərin beynəlxalq arenada funksiyaları).....	117
Beynəlxalq münasibətlərin prinsipləri (beynəlxalq hüququn prinsipləri	123
Beynəlxalq münasibətlərin coğrafi məkanlar üzrə formalaşması-regional xarici siyasət	197
Beynəlxalq münasibətlərin coğrafi məkanlar üzrə formalaşması-qlobal xarici siyasət	134
Beynəlxalq münasibətlərdə ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrin əsasları.....	139
Beynəlxalq aləmdə dövlətlərin tanınmasının əsasları...	144
Xarici siyasətdə, beynəlxalq münasibətlərdə münaqişə, böhran və müharibə amili.....	147

Xarici siyasətdə balanslaşdırma (tarazlaşdırma) və sülh amili.....	150
Xarici siyasətdə əxlaq qaydaları və davranış.....	152
Dövlətin xarici siyasətinin müəyyən olunmasında və formalaşmasında dövlət rəhbərinin rolu.....	154
Dövlətin xarici siyasətində xalqların psixologiyasının təsiri.....	159
Beynəlxalq münasibətlərin sistemləşdirilməsi	160
Beynəlxalq münasibətlərdə siyasi hərəkətlər	164
Xarici siyasət, beynəlxalq münasibətlər və insan hüquqlarının təmin olunması.....	166
Xarici siyasətdə və beynəlxalq münasibətlərdə istifadə olunan sənədlər	170

II FƏSİL

XARİCİ SIYASƏTİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ

VASİTƏLƏRİ VƏ DİPLOMATİYA.....	179
---------------------------------------	------------

Diplomatiyanın əsasları	179
Konsulluğun əsasları	196
Xüsusi missiyaçılıq	198
Beynəlxalq təşkilatlarda təmsil olunma	199
Diplomatların təyin edilməsinin və qəbul olunmasının əsasları.....	200
Diplomatik immunitet və imtiyazlar.....	202
Persona non grata və şəxslərin qəbul edilməməsi	209
Diplomatın rütbələr və dərəcələr	211
Xalq diplomatiyası.....	216
Diplomatik danışıqların əsasları	219
Dövlətin diplomatiyasının gücü.....	221

III FƏSİL	
BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR	
SİSTEMİNDƏ DÖVLƏTLƏRİN	
GÜCLƏRİNƏ GÖRƏ TƏSNİFAT	224
Güc, siyasət və dövlət	224
Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətin gücünün	
yaranmasının əsasları	235
Dövlətin güc vasitəsi kimi fəaliyyətinin əsasları və	
siyasi fəaliyyətin dalğalanmaları-beynəlxalq aləmdə	
inkişaf dalğalarının əmələ gəlməsi.....	243
Dövlət gücünün təsnif olunmasının əsasları.	
Kiçik dövlət, orta gücə malik olan dövlət, böyük gücə	
malik olan dövlət və super gücə malik olan dövlətlərin	
təsnifat xüsusiyyətləri	245
Super (qlobal) və regional güc mərkəzləri	246
Regional gücün formalaşması	250
Qlobal gücün formalaşması. Super və regional güc	
mərkəzləri (dövlətlər) arasında rəqabət	253
Rəqabətdə təsiretmə və təzyiq vasitələri.....	260
Güc mərkəzlərinin (dövlətlərin) təşkilatlanmaları	
və qruplaşmaları	266
Dövlətlərin siyasi qruplarının əldə saxlanılması	
vasitələri	275
Dövlətlərin siyasi qruplaşmalarında	
“güc mərkəzləri”nin iqtisadi-siyasi maraqları	277
Dövlətlərin qruplaşmalarında maraqların	
toqquşması və ittifaqlar	279
“Güc mərkəzləri”nin beynəlxalq münasibətlərdə	
davranışları.....	304
Dövlət gücünün beynəlxalq münasibətlərdə sülhün	
təmin edilməsində əhəmiyyəti	306
Nəticə	311
İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat.....	313

GİRİŞ:

Siyasət fərdi və kollektiv formalı və insanlara təbii formada məxsus olan məqsədlərdən, maraqlardan irəli gələn bir hərəkətdir. Məqsədlərin qarşıya qoyulması və maraqların təmin edilməsi bir istəkdir, həm də məcburiyyətdir, zərurətdir. Deməli, siyasət bir forma və məzmun prosesi və vəziyyəti olaraq, istək və zərurətdən irəli gələndir və ortaya çıxan fəaliyyətdir. Xarici siyasət dövlət siyasətinin tərkibidir. Bu baxımdan da xarici siyasət də istək və zərurətdir, daxili maraqları təmin etmək üçün məcburi fəaliyyətdir. Burada obyekt və predmet daxili siyasətin obyekt və predmetindən fərqlidir. Hər iki istiqamətdə-dövlətdaxili və xarici istiqamətdə- siyasəti icra edən tərəflər -subyektlər kimi dövlət hakimiyyətinin strukturları çıxış edirlər. Dövlətin daxili və xarici siyasətini birləşdirən amil və vasitə ehtiyac və tələbatlara söykənən daxili maraqdır. Maraq iki siyasət istiqaməti arasında uyğunlaşdırıcı, uzlaşdırıcı və bağlayıcı vasitə kimi çıxış edir. Bu iki istiqaməti dövlətin vətəndaşlarının (əhalisinin, xalqının) maraqları, xalqın, sakinlərin maraqları birləşdirir. (Qeyd: əhalinin maraqları ilə xalqın maraqları arasında həm vəhdətlik və eynilik vardır, həm də bir qədər fərqlilik mövcuddur. Belə ki, əhalinin maraqları dedikdə, burada daha çox maddi-mənəvi əsaslı sosial və məişət məzmunlu maraqları nəzərə almaq lazımdır və maraq anlayışını bu prizmadan anlamaq daha yaxşıdır. Xalqın maraqlarına isə çox geniş aspektlər aid olunmalıdır. Bu nöqteyi-nəzərdən, xalqın maraqlarına insanların (əhalinin) maddi-mənəvi maraqları ilə yanaşı, onların mədəni, siyasi, sosial, dövlətçilik, dünya subyektlərinin mənbəyi olmaq, vahid dünyanın tərkib hissəsi olmaq və s. kimi maraq sahələri aid edilməlidir. Xalqın maraqları bütövlük və vəhdətlik təşkil edir. Əhali maraqları ilə xalqın maraqlarını “insan və onun həyat tərz, istəyi, ehtiyac və

tələbatı-maddi-mənəvi aləmi” birləşdirir. İnsan maraqları “xalq-əhali” vəhdətini yaradır və bütün sahələri əhatə edir). Bu baxımdan da hesab etmək olar ki, beynəlxalq münasibətlər və dövlətin daxili siyasət münasibətləri daxili münasibətlər baza olmaqla, bir-birini şərtləndirən və vahid mərkəzə xidmət edən iki şəxədir.

Dövlət (burada dövlət hakimiyyəti) özünü siyasətlə sübut və təsdiq edir, gerçəkləşdirir. Dövlət özü bir hərəkət strukturu və mexanizmisidir, sistem vahidi və enerji mənbəyidir, təsiredici, nizamlayıcı və bunlardan irəli gələrək, idarəedici bir mexanizmdir. Dövlət öz bütöv enerjisini strukturlarının fəaliyyətinin cəmindən formalaşdırır. Dövlət siyasəti ilə özünü təmin edir (resursların qarşılıqlı vəhdəti və birlikdə fəaliyyəti dövləti yaradır), inkişafa məruz qalır və bütün inkişaf proseslərində özünü qoruyur. Bu prinsipdən çıxış edərək hesab etmək olar ki, dövlətin inkişaf və müdafiə qabiliyyəti vardır və bu, həm daxili, həm də xarici fəaliyyətdə özünü göstərir. Dövlət bu iki fəaliyyət sahəsi arasında da birləşdirici inkişafı və müdafiə funksiyasını formalaşdırır. Bu baxımdan da dövlət onun strukturların qarşılıqlı birləşmiş vəhdət təşkil edən canlı bir orqanizm kimi qəbul olunur. Dövlət resursları hərəkət vəziyyətində saxlayan və resursların hərəkətindən zamanla faydalanan və resursların hərəkəti üçün ardıcıl trayektoriya yaradan bir qurumdur. Bu prinsipdən irəli gələrək hesab etməliyik ki, xarici siyasət dövləti lazımi resurslarla təmin edən və qoruyan fəaliyyətdir. Dövlətin cəmiyyəti inkişaf etdikcə, resurslara da tələbat artır. Dövlət resurslarla zəngin olan bir ictimai-siyasi qurumdur. Dövlət əslində cəmiyyətə xidmət üçün təşkil edilən, onu mühafizə edərək inkişaf etdirən bir qurumdur. Cəmiyyət müstəqil (nisbi olaraq və müəyyən anlarda mütləq formada) şəkildə inkişaf edən və öz-özünü daxilən tənzimləyən və dövlət hakimiyyəti vasitəsilə kənardan müşahidə edilən bir

bütövdür. Cəmiyyət-dövlət hakimiyyəti münasibətləri ümumilikdə insan maraqlarının “doymasına” xidmət edir. Cəmiyyət-dövlət hakimiyyəti münasibətlərinin möhkəmliyi və sərbəstliyi ümumilikdə dövlətin və onun mənbəyi olan əhalinin güclənməsinə və tərəqqisinə xidmət edir. (Qeyd: dövlətin siyasəti dedikdə, ölkə daxilində -buraya dövlət hakimiyyətinin və vətəndaşların qarşılıqlı münasibətlərini tənzim edən hərəkətlər başa düşülməlidir. Xaricdə dövlət siyasəti dedikdə isə, dövləti beynəlxalq aləmdə təmsil edən dövlət hakimiyyətinin fəaliyyəti nəzərdə tutulmalıdır. Beynəlxalq aləmdəki xalqlararası rəsmi münasibətlərdə dövlətləri tərəf kimi onların hakimiyyətləri təmsil edirlər. Vətəndaşların təmsilçiliyi isə “xalq diplomatiyası” adlanır. Vətəndaşların təmsilçiliyi də onların dövlətlərinin hakimiyyətləri vasitəsilə yerinə yetirilir. Buradan da belə bir məntiqi nəticələrə gəlmək olur ki, dövlət siyasətində əsas aparıcı tərəf dövlət hakimiyyətidir. Vətəndaş tərəfi isə dövlət hakimiyyətini təmin etmək üçündür, mənbədir).

Dünya siyasətinin və beynəlxalq münasibətlərin **(beynəlxalq münasibətlər dünya siyasətinin tərkibidir, dünya siyasətinin vahid tərkibinin iki istiqamətindən biridir. Digər tərkib isə dövlətlərin (hakimiyyətlərinin) öz daxillərində baş verən, dövlətlərin öz sərhədləri daxilində-daxili məkanlarında, həyata keçirdikləri siyasətdir)** əsas iştirakçıları olan və siyasəti formalaşdıran, münasibətlər və əlaqələr sistemini meydana gətirən dövlətlər (beynəlxalq münasibətlərdə dövlət hakimiyyəti yox, dövlət anlayışı işlənməlidir. Çünki tərəf kimi dövlət bütöv olaraq tanınır. Dövlət hakimiyyəti xalqını beynəlxalq münasibətlərdə təmsil edir) güclərinə görə birbirlərindən fərqlənirlər. Fərqlənmə sayəsində dövlətlər arasında təsir, əks təsir, qruplaşma və qrup formasında təsir (fərdi və kollektiv təsir) prosesləri meydana gəlir ki, bu da öz-özlüyündə **dünya bütövlüyünü** yaradır. Dövlətlərin bu və ya digər formada asılılığını ortaya çıxarır. Bu əks olunma qaydası

və forması **real dünya siyasətinin** əsaslarını, şərtləndirici bazasını və istiqamətlərini meydana gətirir. Reallıqdan maraqların təmin olunması məsələləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, dünyanın siyasi xəritəsi müxtəlif gücə malik olan dövlətlərin (müxtəlif rənglərdə təsvir olunan sərhədlərlə) birliyindən formalaşıb. Bu formalaşmada tarixi proseslər coğrafi amillərlə vəhdət təşkil edərək coğrafi məkanlarda siyasi proseslərin formalaşmasını zəruri edibdir. Siyasi xəritədə olan **fərqlənməni** (ərazi böyüklüyünə görə) dövlətlərin siyasi gücləri və potensial imkanları baxımından **“növlərə ayrılmalrı”** (dövlətlərin güclərinə görə təsnif olunmaları) kimi də adlandırmaq olar. Hər bir dövlət həm xalqına (millətlərinə, etnik tərkiblərinə) görə özünəxas xüsusiyyətə (burada cəmiyyətlərin də fərqli olması labüd şərtlərə çevrilir), həm də forması (*burada əhalinin sayı, ərazinin böyüklüyü və ya da kiçikliyi baxımından*) nöqteyi-nəzərdən fərqli tərkibə və ölçüyə malikdir. Lakin bütün dövlətlər, formalarına baxmayaraq (*burada ərazi ölçüsü və əhali sayı baxımından*), oxşar və eyni məzmunlu fəaliyyətə malikdirlər. Dövlətlər irli-xırdalı **“dövlət”** məfhumu prinsipləri ilə fəaliyyət göstərirlər. Dövlət öz vətəndaşlarının hüquqlarını müxtəlif sahələr üzrə təmin etməkdə və qorumaqda borcludurlar. Məhz dövlətlərin mahiyyətində, onların quruluşunun məğzində bu amil dayanır. Bütün dövlətlər insanlardan və onların toplusundan meydana gəldiklərindən, təbii proses olaraq eyni məzmunlu fəaliyyət göstərmək məcburiyyətində qalırlar. Bu da insanların təbii quruluşundan və genetik maraqlarından ortaya çıxan bir zərurətlə bağlıdır. Buradan da belə bir məntiqi nəticə əldə olunur ki, dövlətin bir qurum kimi fəaliyyəti təbii qanunauyğunluqlardan ibarətdir. Dünya dövlətlərinə bütün dünya insanların vahid maraqlarını təmin edən ayır-ayrı vasitələr kimi baxılmalıdır. Maraqların təmin olunması istiqamətində görülən işlər bütün dünyada insanların təbiətində özünü əks etdirir. Bu oxşarlıq da dövlətləri beynəlxalq aləmdə bir araya gətirməyə məcbur edir.

Bütün insanlar eyni və oxşar məzmunlu və formalı xüsusiyyətlərə malik olduğundan onların yaratdıqları qurumlar da eyni və oxşar məzmunlu siyasəti reallaşdırırlar. Bu baxımdan bütün dövlətlərin fəaliyyətlərinin bazasında, təşkilati funksiyalar yerinə yetirməklə, **xidmət amili** üzərində siyasəti reallaşdırmaq dayanır. Buna görə də dövlətlər siyasət qurumlarıdır. Dünya dövlətlərinin eyni məzmunları və oxşar formaları onlar arasında **uyğunluğu** (fəaliyyət və struktur baxımından) və eləcə də fərqliliyi, yəni, dövlətlərin güclərinin müxtəlifliyi baxımından meydana gələn fərqləri yaradır. Kiçikli-böyüklü bütün dövlətlər öz hərəkətlərini (beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin hərəkətlərini onların hakimiyyəti həyata keçirir), siyasi fəaliyyətlərini maraqlar üzərində qururlar. Dövlət maraqları qruplaşdıran (həm daxildə, həm də beynəlxalq sferada) və bu maraqları fərdi və universal qaydada (**mərkəzi və regional istiqamətli əsaslarla**) təmin edən əsas qurum kimi əhəmiyyət kəsb edir. Buradan da dövlətlərin siyasi fəaliyyətlərinin təsnifatı (dərəcələnməsi məsələləri) ortaya çıxır. Təsnifat həm daxildə görülən işlərdə özünü göstərir, həm də beynəlxalq aləmdə müəyyən olunur.

Dünya dövlətləri öz aralarında olan münasibətləri “**dövlət**” olduqlarına görə, **dövlət ideyası** mərkəz olmaqla, yaradırlar, tərəflər arasında əlaqələri təşkil edirlər. Əlaqələri təmin edən, münasibətləri nizama salan dövlət ideyasının da bazasında və dövlətin fəaliyyətinin əsasında **öz xalqına xidmət** amili durur. Xidmət müsbət məzmunla malikdir. (***Qeyd: dövlət mahiyyət etibarilə ədaləti təmin edən, ədalətin ardıcıl olaraq mövcudluğunu qoruyan bir qurumdur. Dövlətin daxilində siyasətin dərəcələnməsi iyerarxiyanı meydana gətirdiyindən bağlılıq ortaya çıxır. Bağlılıq zamanı ziddiyyətlərin tam şəkildə ortaya çıxmaması üçün və nisbi əsaslarla hüquqi bərabərliyi təmin etmək məqsədilə dövlət daxilində tərəflər arasındakı münasibətlərdə “mənim sənin hüququnu təmin etmək hüququm vardır” ideyası əsas mərkəzi ideya kimi qəbul***

edilməlidir. Bu anda nisbi bərabərlik (özündə mütləqliyi əks etdirməklə) və sabitlik, eləcə də vahid enerjilik ortaya çıxı bilər.

Dövlətin fəaliyyəti həm sabit və loyal olaraq yerinə yetirilir, həm də burada funksiyanın icrası zamanı gərginliklər və qeyri-sabitliklər üzə çıxır. Dövlətin (burada dövlət hakimiyyətinin güc tətbiqi nəzərdə tutulur) zorakı məzmunu da vardır. Zorakı aparat kimi fəaliyyəti insanlar arasında onun mənfi və qəbul edilməyən xüsusiyyətlərini ortaya çıxarır. Dövlət hakimiyyəti zor tətbiq edir. Bu anda öz maraqlarını güdür. Dövlət hakimiyyəti həm də özünün siyasi forma kimi mövcudluğunu qorumaqda maraq nümayiş etdirir və təhlükə yarandıqda güc tətbiqinə əl atır. Dövlət hakimiyyəti gücün tətbiqini də o halda reallaşdırır ki, həm dövlətin tərkib elementi olan vətəndaşlarını qorusun, həm də özünün siyasi qurum kimi fəaliyyətini təmin etsin. Zorakılıq dövlətin formasını qorumaq baxımından və tərkib elementlərini mühafizə etmək zərurətindən irəli gəlir. Zor tətbiq etmək də dövlətin leqal, qanuni (onun hüququdur) hərəkətinin əsaslarını yaradır. Dövlət hakimiyyətinin güc tətbiq etmək hüququ onun öz sistemini qoruması istəklərindən irəli gəlir. Burada bir məsələni xüsusi olaraq, nəzərə almaq lazımdır ki, siyasət dövlət hakimiyyətinə aid olan məsələdir. Çünki idarəetmədir. Dövlət hakimiyyəti ilə yanaşı məndə dövlət sözünü də işlətəmk mümkündür. Bu halda dövlət hakimiyyəti başa düşülməlidir. Dövlət hakimiyyətinin siyasəti düşüncələrdə elə dövlət siyasəti kimi qəbul olunur. Dövlət hakimiyyətləri öz siyasətlərini dövlət adından həyata keçirirlər. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət hakimiyyəti ilə vətəndaşlar, yəni cəmiyyət birlikdə dövlətin tərkib komponentidir və bir-birinə bağlı olan iki şərti strukturdur. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət rəhbəri ilə hakimiyyət rəhbərləri anlayışları arasında həm oxşar, həm də fərqli məzmunlar vardır. Dövlət rəhbəri özündə dövlətin

bütün komponentlərini, yəni hakimiyyətlərini və cəmiyyətini vəhdət şəkilində əks etdirir. Hakimiyyət rəhbərləri isə ayrı-ayrı qolların rəhbərləri olaraq dövlətin müəyyən etdiyi siyasət istiqamətlərini icra edirlər. Oxşarlıq isə onunla izah oluna bilər ki, dövlət rəhbərləri də qərar qəbul etmək və icraya yönəltmək funksiyasını yerinə yetirirlər).

Dövlət xarici siyasəti ona görə həyata keçirir ki, vətəndaşlarının daxili (əsas) və beynəlxalq maraqlarını (şaxələnmə) təmin etsin. Bu nöqteyi-nəzərdən dövlətin “dövlət” məzmununa (əvvəlcə qeyd olunduğu kimi, burada həm də dövlət hakimiyyətini dövləti təmsil etməsi zamanı) həm də daxilə və xaricə münasibətləri təşkil etmək, tənzimləmək və maraqları təmin etmək aiddir. Eyni və oxşar məzmunlu əsaslarla (ərazi, əhali, hakimiyyət, dövlət mülkiyyəti-burada həm də şəxslərin şəxsi mülkiyyətləri; dövlət rəmzləri-gerb, bayraq, himn; atributları - milli pul vahidi, hakimiyyəti-idarəetmə aparatı) mövcud olan siyasi birləşmələri-vəhdətdən meydana gələn kompleksi ümumi anlayış, ümumi məfhum olaraq “dövlət” adlandırırıq. (Qeyd: dövlət və özəl mülkiyyət dedikdə, bu bölgüyə mütləq ölçülərlə yanaşı, həm də şərti aspektlərdən yanaşmaq lazımdır. Rəsmi-hüquqi anlamda dövlət mülkiyyəti tərəflərə mənsub olmaq baxımından dövlətə aid edilən mülkiyyət kimi başa düşülür və onun üzərində dövlətin, yəni dövlət hakimiyyətinin, sərəncam vermək hüququ qəbul olunur. Dövlətin mülkiyyətinə həm də vətəndaşların (fiziki və hüquqi şəxslərin) malik olduqları özəl mülkiyyəti aid etmək olar. Çünki vətəndaş dövlətin daxilindədir. Geniş anlamda düşündükdə, dərk edə bilmək olur ki, dövlət mülkiyyəti və vətəndaş mülkiyyətindən ibarət olan dövlətin mülkiyyəti əslində elə vətəndaşların fərdi və ümumi qaydada istifadə etdikləri mülkiyyətdir və onlara məxsusdur). Bu baxımdan da bu birliklər, yəni dövlətlər beynəlxalq sferada (regional və regiondan kənar məkanlar üzrə) öz aralarında münasibətləri tənzim etmək və

ayrı-ayrı sahələr üzrə əlaqələri qurmaq üçün, hərəkətləri qaydalara salmaq və istiqamətləndirmək naminə **vahid normalar** yaradırlar, onlara əməl edirlər, normaların icrasını təmin edirlər. Dövlət nizamlı və sistemli bir quruluş olduğundan onun fəaliyyəti və digər dövlətlərlə əlaqələri də nizamlı olaraq həyata keçirilir. Nizam dövlət fəaliyyətinin mahiyyətindədir və onu gerçəkdə aşkarlayan vəziyyət və vasitədir. Bu baxımdan da hüquq normaları nizamasalma vasitələri olaraq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hüquq normaları insanların təbii hüquqlarını (insanların yaşlarından, əmək və fiziki, eləcə də əqli qabiliyyətlərindən, həmçinin fəaliyyətindən asılı olaraq bütün sahələrdə) təsbit etmək üsulu ilə tanıyır, qoruyur və təbii hüquqları yerinə yetirmək üçün onlara hərəkətlər etmək hüququ və səlahiyyəti verir. *(Qeyd: dövlətlər vahid qurumlar olduğundan və vahid məzmunlu siyasəti həyata keçirdiklərindən, öz aralarında siyasət sahəsində biliklər əldə etmək naminə təcrübə mübadilələri həyata keçirirlər. Siyasətin istiqamətlərini öyrənmək üçün beynəlxalq təcrübələrdən istifadə olunur. Bir dövlətin hüquq normaları sistemi digər dövlətin hüquq normaları sistemində bu və ya digər səviyyədə qəbul edilir və bu normalardan faydalanma həyata keçirilir. Buradan da dövlətlərin fəaliyyətləri arasında oxşarlıqlar, uyğunluqlar meydana gəlir. Beynəlxalq aləmdə siyasət məhz “dövlət” məfhumunun mərkəzində həyata keçirilir).* Dövlətlər, xalqlarının kimliyindən, etnik mənşəyindən, insanların irqi, dini və milli mənşəyindən asılı olmayaraq, gender bərabərliyi əsasında, təbəqələr arasında tarazlı münasibətlər prinsipləri ilə **insanlara xidmət üçün** təşkil edilir. Dövlət öz resurslarını zamanla birləşdirərək vətəndaşlarının hüquqlarını təmin etməyi qarşısına məqsəd qoyur.

Dövlətlərin öz aralarında olan münasibətlərini və əlaqələrini təmin edən və əlaqələri sahələr üzrə istiqamətləndirən normalar **beynəlxalq hüquq normaları** adlanır. Ona görə beynəlxalq

hüquq normaları adlanır ki, bu normalar dövlətin beynəlxalq sferada hərəkətini tənzimləyir və dövlətə müəyyən hüquqlar verir (dövlət fəaliyyətinə hüquqi səlahiyyət verir), həmçinin dövlətin sərbəst fəaliyyət hüququnu təsdiqləyir. **(Qeyd: dövlətlərin beynəlxalq hüquqları təbii bir amildir. Belə ki, dövlətlər varsa və onlar arasında əlaqələr zəruridirsə, onların hüquqları da təbii olaraq meydana gələndir. Dövlətlər beynəlxalq hüquq normaları ilə özlərinə məxsus olan hüquqları təsbit edirlər. Burada hüquq məsələsinə də iki aspektdən yanaşmaq olar: birincisi, dövlətlərin özlərinin bir qurum kimi hüquqlarının mövcudluğu; ikincisi, münasibətlər və əlaqələr fonunda onların hərəkətlərinin əsaslarını şərtləndirən hüquq. Bu halda artıq dövlətin vəzifə və səlahiyyətlərinin mövcudluğu şərtləri ortaya çıxır. Dövlət özü bir hüquq subyektidir və hüquqi hərəkətlər edən tərəfdir).** Eləcə də fəaliyyət sferaları aralarında olan əlaqələri tənzimləyir. Beynəlxalq hüquq normaları bir tərəfdən dövlətlərin azadlıqlarını əks etdirir, digər tərəfdən də sərbəst hərəkətlərinin üfiqi (ətraflara) və şaquli (aşağıya) sərhədlərini müəyyən edir. Beynəlxalq hüquq normaları beynəlxalq fəaliyyətə və hərəkətlərə hüquqlar verir və onları nizamlayır. Eyni zamanda tərəflərin səlahiyyətlərini və öhdəliklərini qəbul edir. Dövlətin beynəlxalq səviyyədə vəzifə və funksiyaları beynəlxalq hüquq normaları ilə tənzim olunur. Beynəlxalq hüquq dövlətlərin fəaliyyət sferalarından da meydana gəlir. **(Qeyd: beynəlxalq hüquq norma və qaydalarda əks olunan məcmuə olaraq, münasibətləri tənzim edən normalar məcmuəsi kimi obyekt və predmet rolunu oynadığına görə tənzimlənən sahədir. Həm də münasibətləri tənzim edən vasitədir).** Fəaliyyətlərin genişlənməsi, subyektlərin çoxalması hüquq normalarının sahələr üzrə genişlənməsinin əsaslarını təşkil edir. Dövlətlər bütün sahələr üzrə öz hüquqlarını qarşılıqlı olaraq qəbul edir və tanıyırlar. Onlar bir-birilərinə hüquq və səlahiyyətlər verirlər (burada qarşılıqlı qaydada

razılaşdırılma əsasında) və bu səlahiyyətlərdən irəli gələn vəzifə və öhdəlikləri müəyyənləşdirirlər. Dövlətlərin universal hüquqları və konkret sahələr üzrə hüquqları beynəlxalq sənədlərdə normalar şəklində təsbit olunur. Beynəlxalq hüquq normalarının kompleksliliyi beynəlxalq siyasətin kompleksliliyini meydana gətirir və beynəlxalq sistemin mexanizm qaydalarını və istiqamətlərini formalaşdırır. Beynəlxalq siyasətin çoxtərəfliyi beynəlxalq hüquq normalarının da çoxtərəfliyini ortaya çıxarır. Beynəlxalq hüquq beynəlxalq münasibətlərin vahidini və tərkib üsullərini formalaşdırır. Beynəlxalq hüquq beynəlxalq münasibətləri xarici siyasətdən bir qədər **“üstə qaldırır”** (sanki, xarici siyasətin nəticələri olaraq) və beynəlxalq münasibətləri həm konkret, həm də mücərrəd bir sferaya çevirir. Bu anda dövlətlərin beynəlxalq münasibətlər və əlaqələr təşkil etmək hüququ yaranır. Beynəlxalq hüquq dövlətlər özləri ilə “daşıyırlar”. Bu hüquqlar fəaliyyət əsnasında (təbii hüquqdan, təbii məzmunundan doğmaqla) formalaşır. Beynəlxalq hüquq normaları beynəlxalq münasibətlərin kompleksliliyi və dövlətlərin xarici siyasətlərinin istiqamətləri arasında oxşar məzmunları meydana gətirir. Yəni bütün dövlətlər xarici siyasətlərini **eyni və oxşar prinsiplərlə** həyata keçirirlər. Burada da məqsəd xarici siyasətin reallaşdırılması zamanı kəskin qarşıdurmalara yol verməməkdən ibarətdir. Buradan belə bir məntiqi fikir ortaya çıxır ki, beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin xarici siyasətlərinin məqsədi məhz sabit şəraitdə beynəlxalq resurslardan istifadəni təmin etməkdən ibarətdir. Oxşar prinsiplərin həyata keçirilməsində universal prinsiplər və onların əks olunduğu sənədlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə qənaətə gəlmək olar ki, beynəlxalq sənədlər dövlətlərin vahid qaydalar əsasında fəaliyyət göstərmələrinin əsaslarını təşkil edir və onları maraq və mənafe uğrunda vahid məzmunlu hərəkətlər etməyə sövq edir. Dövlətlər öz qoyduqları qaydaların məcburi icraçılarına çevrilirlər. Bu baxımdan da dövlətlər vahid siyasət prinsipləri ilə özlərinin siyasətlərini

müəyyən edir və icarsını təmin edirlər. Bu kimi amillər beynəlxalq münasibətlərin vahidliyini (təbii ki, məkanlar və resurslar, eləcə də sahələr baxımından tərkib strukturlarına bölünməklə) formalaşdırır, eləcə də onun rəngarəngliyini yaradır.

Beynəlxalq hüquq beynəlxalq münasibətləri yaradan və tənzim edən vasitə olaraq ədalətə söykənir. Ədalət əsasında beynəlxalq hüquq yaranır, ədalət bazasında beynəlxalq hüquq genişlənir və bütün sahələri üzrə tənzimedicisi vasitəyə və istiqamətə çevrilir. Ədalət məzmunu ilə beynəlxalq hüquq münasibətlərin bütün tərəflərini xırdalıqlara qədər ortaya qoyur. Yəni, bütün incəlikləri əhatə edir.

Xarici siyasət dövlətlər arasındakı münasibətlərin “üst qat” qalxmasını təmin edir. Bu anda beynəlxalq münasibətlər də elmin əsas obyektinə və predmetinə çevrilir. Xarici siyasət beynəlxalq münasibətləri şəxələndirir və hər bir addım beynəlxalq münasibətlərin tərkib baxımından zənginləşməsinin əsaslarını yaradır. Xarici siyasətin gücü elə dövlətlər arasında münasibətlərdə və əlaqələrdə güc amilini ortaya çıxarır. Xarici siyasətin gücü beynəlxalq münasibətlərin potensialını ortaya qoyur.

Beynəlxalq münasibətlər özündə çoxlu sayda şərtləndiriciliyi yaradan bir bütöv istiqamətdir. Bu bütövün tərkibində dövlətlərin fəaliyyətləri ilə əlaqədar olaraq, inkişaf tələbləri və resurslardan çıxış edərək çoxlu sayda istiqamətlər mövcuddur. İstiqamətlərin mövcudluğu təbii ki, beynəlxalq münasibətlərin obyektlərinin və subyektlərinin çoxluğu amilini ortaya çıxarır. Beynəlxalq münasibətlərin özü də tədqiq olunmaq və elm sahəsi kimi öyrənilmək baxımından bir vahid predmetdir, obyektidir. Beynəlxalq münasibətlər struktur, mexanizm və sistem xassələrinə malikdir. Beynəlxalq münasibətləri formalaşdıran xarici siyasət fəaliyyəti də istiqamətlərə ayrılır və elmi predmetin mövzusu olur. Beynəlxalq münasibətlərin predmetinə onun obyektinə və obyektinin xassələri,

subyektləri və subyektlərinin xassələri prizmasından yanaşmaq olar. Bu baxımdan beynəlxalq münasibətlər iki mühüm istiqamətdə tədqiq oluna bilər: **birincisi, onun subyektlərinin fəaliyyətinin xassələri, ikincisi, subyektlərin maraqlarının əks olunduğu obyektlərin xassələri.** Beynəlxalq münasibətlərdə tədqiqat predmeti olaraq, diqqəti cəkbən məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, burada həm subyektin xassələri öyrənilir, yəni, nun fəaliyyətinin əsasları tədqiq olunur, həm də subyektin təmin olunması üçün istifadə olunan resurslar, vasitələr, alətlər və s. tədqiqat predmetinə cəlb olunur. Tərkib elementlərlə bütöv arasındakı əlaqələrin xassələri müəyyən olunur. Beynəlxalq münasibətləri tədqiq edərkən, əsasən, beynəlxalq münasibətləri formalaşdırən xarici siyasətin əsasları da müəyyən olunur. Xarici siyasətin istiqamətləri təbii ki, beynəlxalq münasibətlərin istiqamətlərini meydana gətirdiyindən, tədqiqat obyektini kimi bu istiqamətlər predmetə çevrilir. Beynəlxalq münasibətləri tədqiq edərkən ilkin istiqamət kimi onun tərkibinə daxil olan istiqamətlərin birləşmiş **vahid anlayışını** tədqiq etmək vacib amilə çevrilir. Beynəlxalq münasibətlər universal istiqamət və anlayışdır. Lakin bu universallığın içərisində çoxlu sayda tərkiblər vardır ki, bu tərkiblərin də ayrı-ayrılıqda tədqiq olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tərkibdən bütöv yarandığından tərkibin analizi elə bütövün xassəsini aşkarlayır.

Beynəlxalq münasibətlər anlayışı həm də fəlsəfi bir anlayışdır. Burada da fəlsəfi prinsiplərə müvafiq olaraq tezis, antitezis və sintez metodlarından geniş istifadə olunur. Beynəlxalq münasibətlər anlayışına ilk növbədə dövlətlərin xarici siyasətlərinin əsalarını yaradən anlayışlar aid edilir. Beynəlxalq münasibətlərin tədqiq olunmasında istiqamətlər olaraq aşağıdakı tərkib istiqamətlər tədqiqat obyektinə və predmetinə çevrilə bilər. **Beynəlxalq münasibətlərin tədqiqat predmetinə də iki baza aspektdən yanaşmaq olar: birincisi, subyektlərin və istifadə olunan vasitələrin xassələri;**

ikincisi, münasibətləri yaradan proseslər və onların xassələri. Hər iki istiqamətdə özünəxas hallar mövcuddur və bu istiqamətlər bir-birini şərtləndirmə məzmununa malikdir.

Bu baxımdan beynəlxalq münasibətlərin tədqiqat istiqamətlərinə aid edilə bilər:

- dövlətlər arasında münasibətlərin və əlaqələrin ümumi və xüsusi əsasları, universal və konkret, məxsusi hallar;**

- beynəlxalq münasibətlərin subyektləri (əsas və törəmə) və onların fəaliyyətlərinin ümumi və xüsusi əsasları;**

- beynəlxalq arenada əlaqələrin qurulmasının normativ və imperativ əsasları-zəruriliyin meydana gəlməsinin əsasları;**

- beynəlxalq münasibətlərin obyektləri və onların xassələri;**

- beynəlxalq münasibətlərdə istifadə olunan vasitələr və onların əsasları;**

- beynəlxalq münasibətlərdə istifadə olunan alətlər (burada normaların əks olunduğu sənədlər, beynəlxalq münasibətləri təşkil edən yığıncaqlar, qurumlar-diplomatik vasitələr) və onların xassələri;**

- beynəlxalq münasibətləri nizama salan hüquq normaları və onların əsasları;**

- beynəlxalq münasibətlərin tərkib üsürləri və fəaliyyətin tərkibini yaradan əsaslar;**

- beynəlxalq münasibətlərin qruplaşmasının əsasları;**

- beynəlxalq münasibətlərdə gərginliklərin (burada münaqişə, böhran, ərazi mübahisələri, müharibələr və s.) yaradılmasının və meydana gəlməsinin əsasları;**

- beynəlxalq münasibətlərin inkişaf xüsusiyyətləri;**

- beynəlxalq münasibətlərin ideal və real məzmununun əsasları-siyasətin vəziyyətlə əlaqələndirilməsi və mühit məsələsi;**

-beynəlxalq münasibətlərdə ərazi məsələsi və sərhədlərin müəyyən olunmasının əsasları-sərhəd rejimlərinin əsasları;

-beynəlxalq münasibətlərdə sərhədlərin keçilməsi qaydaları, ölkələr arasında gediş-gəliş məsələləri;

-beynəlxalq münasibətlərdə “beynəlxalq ərazilər” məsələsi;

-beynəlxalq münasibətləri və xarici siyasəti zəruri edən şərtlər, bu nöqteyi-nəzərdən zərurətin əsasları-əhtiyaclar, tələbatlar;

-beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin tanınması məsələləri;

-beynəlxalq mübahisələr və onların həlli yolları;

-dövlətlərin xarici siyasətini formalaşdıran istiqamətlərin nəzəri əsasları;

-beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin vəzifə və funksiyaları, hüquq və səlahiyyətləri, öhdəlikləri;

-beynəlxalq münasibətlərin dövlətdaxili münasibətlərlə əlaqələndirilməsi;

-beynəlxalq vəziyyətlərin əsasları, o cümlədən sülh məsələləri;

-beynəlxalq münasibətlərin və əlaqələrin qurulmasının məzmunu-ədalətli münasibətlər;

-beynəlxalq münasibətlərdə demokratik qaydalar və prinsiplər-tarazlaşdırılmış münasibətlər;

-beynəlxalq münasibətlərdə insan hüquqlarının təmin olunmasının əsasları;

-beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlər arasında əlaqələrin təşkil olunmasının əsasları;

-beynəlxalq münasibətlərdə silahsızlaşdırma məsələləri;

-beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması məsələləri;

-beynəlxalq münasibətlərin qruplaşdırılması və təşkilatların yaranmasının əsasları;

-beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin güclərinin əsasları və sülhün təmin edilməsində dövlət gücünün əhəmiyyəti;

-beynəlxalq münasibətlərin regionlar üzrə formalaşdırılması: regional və global münasibətlər;

-beynəlxalq münasibətlərin gücləndirilməsinin əsasları-istifadə olunan çoxsahəli resurs amili;

-beynəlxalq münasibətlərdə hüquqi varisliyin əsasları;

-beynəlxalq münasibətlərdə əxlaq qaydaları və dövlətlərin davranmalarının əsasları;

-beynəlxalq münasibətlərdə xalqların psixologiyası;

-xarici siyasətin həyata keçirilməsində dövlət və hökumət rəhbərlərinin rolu və s.

Ümumiyyətlə, istiqamətlər çoxdur, hər bir istiqamət özündə ümumi və xüsusiyyəti, eləcə də başlanğıcı və nisbi sonluğu əks etdirir və belə hesab etmək olar ki, beynəlxalq münasibətlərin tədqiq olunmasını aşağıdakı mühüm **ümumiləşdirici** istiqamətlərlə həyata keçirmək olar:

-**dövlətin münasibət yaratmaq qabiliyyəti və səlahiyyəti baxımından;**

-**dövlətlərin təşkilatçılıq funksiyasını yerinə yetirmək və resursları istifadə etmək qabiliyyəti baxımından;**

-**dövlətlərin qaydalara və normalara əməl etmək, riayət etmək və icra etmək funksiyaları baxımından;**

-**dövlətlərin ümumilikdə sistemləşdiricilik funksiyaları baxımından.**

Bütün bu istiqamətlər təbii ki, sistemləşdirici əhəmiyyət kəsb etməklə, dövlətlərin tənzimləmə funksiyasına aiddir ki, bu da özlüyündə idarəetmənin tərkibidir. Bu baxımdan da belə hesab etmək olar ki, beynəlxalq münasibətlər, beynəlxalq siyasət elə dövlətlərin daxili siyasətlə əlaqəli olaraq, beynəlxalq sferada idarəetmə qabiliyyətidir, funksiya və səlahiyyətidir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu sistemləşdirmə özündə mütləqliyi əks etdirməklə

nisbi xarakterə malikdir. Belə ki, hər bir ümumidən xüsusi yaratmaq mümkündür. Eləcə də ümumi xüsusi, xüsusi də ümuminin içərisindədir. Ümumi və xüsusi (fərdi və konkret) məsələsi də idrak təfəkkürünə bağlıdır və yanaşma tərzindən asılıdır. Ümumi və xüsusi parçalanaraq tərkib hissələrə ayrılındır.

Son zamanlarda, qloballaşma dövrünü xarakterizə edən postmodernizmdə, hadisələrin gedişatı onu göstərir ki, istənilən dövlət və xalq qloballaşma proseslərinin sürətlə inkişaf etdiyi mövcud mərhələdə bir-birilərindən təcrid olunmuş vəziyyətdə yaşaya bilməz. Beynəlxalq səviyyədə dövlətlər və xalqlar arasında əlaqələrin qurulması, münasibətlərin formalaşdırılması məhz dövlətlərin və xalqların özlərinə xidmət edir. Xalqlar və insanlar birlik əsasında qloballaşan dünyanın tərkib elementlərinə çevrilməyi qarşılarına məqsəd kimi qoyurlar. Xalqlar, ümumilikdə insanlar bəşəri dəyərləri qoruyub saxlamaq və bu dəyərləri daha da inkişaf etdirmək məqsədilə birləşmək, bu baxımdan regional və global miqyasda əlaqələr yaratmaq niyyətində və məcburiyyətindədirlər. Burada məcburiyyətdən, yaşamaq istəklərindən **xoşməramlı niyyətlər** (tələbatların mülayim yollarla, sülh yolu ilə ödənilməsinin əsasları) formalaşır. Dünyanın bütün dövlətləri və xalqları birgə yaşamaq istəklərindən öz maraqlarını da təmin etməyə çalışırlar. Maraqların təminatı üçün subyektlərin *(əsas subyektlər qismində dövlətlər iştirak edirlər. Son zamanlarda Avropa İttifaqını da əsas subyekt kimi qəbul etmək olar)* gücləri amili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Subyektlər çalışırlar ki, öz güclərindən istifadə edərək potensiallarını zənginləşdirdinsinlər və beynəlxalq sferalarda resursların mübadiləsi hesabına (ötürücülük həyata keçirməklə) çatışmazlıqları aradan qaldırsınlar. Maraqların təminatı məsələsi də məhz subyektlərin güclənməsi zərurətini ortaya çıxarır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, dünyanın ümumi siyasi sistemi, münasibətlər sferaları və konkret sahələr üzrə strukturlar ayrı-ayrı dövlətlərin

regional güclərini və qlobal potensiallarını formalaşdırmaqdadır. Ayrı-ayrı regionlarda və müxtəlif sahələrdə dövlətlərin geniş iştirak etmək istəkləri və geniş iştirakları təbii ki, ümumdünya sferasının ayrı-ayrı tərkib hissələrə ayrılmasına gətirib çıxarmışdır. Dövlətlərin fərqli gücləri ayrı-ayrı regionlarda **fərqli gücü və potensialı** meydana gətirmişdir. Dövlətlərin fərqli gücləri elə sistemin (dünya siyasət sistemi və onun tərkibi olan beynəlxalq münasibətlər sistemi) tərkib strukturları ilə əlaqəlidir. Regionlarda dövlətlərin formalaşması proseslərinin siyasi və tarixi xüsusiyyətləri və güclərin ümumdünya müstəvisi üzrə fərqli yayılmaları dünyanın siyasi rəngarəngliyini ortaya çıxarmışdır. Ümummünasibətlər sistemində və dünya siyasəti sistemində fərqli güclər sistemin hər bir məkanında eyni çəkini yaratmamışdır. **Buna görə də dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərdə təsnifatı mövcuddur və dövlətlər güclərinə görə xarakterizə edilə bilirlər.** Dövlətlərin güclərini onların mənsub olduqları potensial (daxili resurslarının hərəkətindən meydana gələn enerji və xarici resurslardan meydana gələn potensial) müəyyən edir. Dövlətlər öz güclərindən istifadə edərək potensiallarını daima artırırılar. Dövlətin müdafiə funksiyası onun resurslarının artmasına və siyasət sahələrinin enerji baxımından çoxalmasına əsaslanaraq daima genişlənir. **Dövlətlərin müxtəlif gücləri və müxtəlif iştirak səviyyələri təbii olaraq dünyanın ayrı-ayrı bölgələr üzrə maraq uğunda sahələrə ayrılmasını təmin edir.** Dövlətlərin fərqli gücləri ayrı-ayrı regionların sistemləşməsində, strukturlaşmasında fərqli amilləri üzərə çıxarır. Bu baxımdan da regionda, regiondan kənarda **şəbəkələşmiş maraqlar meydana gəlir.** Beynəlxalq münasibətlər və bu münasibətlərdə istifadə olunan resurslar **“siyasi heliosentrizm”** prinsipini ortaya çıxarır.¹

¹ Nəşibov E.M. Siyasət (nəzəriyyələr, mövqelər, baxışlar, təhlillər, ideyalar, təkliflər, proqnozlar) elmi və elmi-publisistik məqalələr toplusu. II CİLD, Bakı, “Elm və təhsil”, 2010, 600 s., ss.273-367.

Dünya, iqtisadi və siyasi aspektlərdə, onun sakinləri və sakinlərinin təşkilatları olan dövlətlər tərəfindən **“paylara bölünmüş”** vəziyyətdədir. Dünyanı ayrı-ayrı məkanlara bölən daha çox xalqların mənsub olduqları hakimiyyətdir, hansı ki, bu qrup da dövlətlərini beynəlxalq münasibətlərdə təmsil edir. Dünyanın vahid hakimiyyəti (burada ayrı-ayrı dövlətlərə məxsus olan hakimiyyətlərin birliyindən söhbət gedir) maraqlar uğrunda dünyanı ayrı-ayrı sahələrə bölməkdədir, ayırmaqdadır. **Dünya resursları vahid hakimiyyətin (burada bütün dövlətlərin cəmi hakimiyyəti nəzərdə tutulur) əsas obyektindədir.** Hakimiyyətlər arasında gedən mübarizələr və müharibələr bir tərəfdən dövlətlərin güclərinin artmasına və azalmasına yönəlir, digər tərəfdən də güclərin təsnif olunmasını zəruri edir. Bu bölgü vəziyyəti həm rəngarəngliyi yaradır, həm də lazımi anlarda sərtliyi meydana gətirir. Gücün təsnif olunması **potensialın təsnifatını** ortaya çıxarır. Nəticədə dövlətlər güclərinə görə **qruplaşmaq** və **təşkilatlanmaq** məcburiyyətində qalırlar. Böyük dövlətlər güc birlikləri yaradırlar. Bu istiqamətdə də digər gücə malik olan dövlətləri öz tərəflərinə çəkirlər. Böyük dövlətlər öz güclərini yerləşdikləri məkanlar və kənar məkanlar üzrə şəbəkə sistemi əsasında formalaşdırırlar (toplayırlar). **Şəbəkə gücünü (bu anda güc axını meydana gəlir)** iqtisadi, siyasi, hərbi ittifaqlar meydana gətirir. Gücə görə təsnif olunma beynəlxalq siyasət müstəvisinin **piramidal formasını** meydana gətirir.¹

Dövlətlər gücləndikcə daha çox müdafiə olunmaq və əhatələnmək (burada ətraflara saxələnmək) siyasəti həyata keçirirlər. Dövlətlərin gücləri regionlarda və regionların birləşməsi areallarında geosiyasətin əsaslarını yaradır. Dövlətlərin güclənməsi artan potensialları bir tərəfdən onların gələcəkdə daha da güclənməsinə xidmət edir, digər tərəfdən də

¹ Nəsimov E.M. Siyasət (nəzəriyyələr, mövqelər, baxışlar, təhlillər, ideyalar, təkliflər, proqnozlar) elmi və elmi-publisistik məqalələr toplusu. II CİLD, Bakı, “Elm və təhsil”, 2010, 600 s., ss.160-248.

onların daxildən və xaricdən müdafiəsinə əsaslanır. Müdafiə özü də inkişaf proseslərinin artan cədvəlinə bağlı olur. İnkişaf özü ilə müdafiə siyasətini də gücləndirir. Başqa sözlə ifadə etsək, qeyd edə bilərik ki, resurslar və onlar üzərində təsir prosesləri artdıqca müdafiə də artır.

Xarici siyasət proseslərinin başlıca məqsədi də güclənməkdən və müdafiə olunmaqdan ibarətdir. Xarici siyasətin sistemliliyi və rasionallığı, çoxistiqamətliliyi xalqların güclənməsinə və **yeni imperiyalar** (burada daha çox iqtisadi əsaslı) yaratmasına gətirib çıxarır. *(Qeyd: XXI əsrin başlanğıcı üçün formalaşdırılan imperiyalar yeni məzmunu malikdirlər. Burada artıq zorakılıqdan daha çox iqtisadi amillər yüksək effekt yaradır. Yeni imperiyaların da formalaşması keçmiş-XIX-XX əsrin imperiyalarının yeni məzmunlu siyasətləri sayəsində həyata keçirilir. Burada iqtisadi yürüşlər (resurslar axınının kütləviliyinin yaradılması), informasiya yürüşləri (məlumat şəbəkələrinin genişləndirilməsi) dövlətlərin yeni əsaslı maraqlar zonasını yaratmaqdadır. Postmodernizmin imperiya siyasətində silahların təbiqinə bir o qədər ehtiyac duyulmur. Çünki bu, əks səmərə verir. İndiki imperiyalar həm də liberal məzmunu daha çox üstünlük verirlər. Tarixin “silah imperiyasını” indi “kağız” imperiyası əvəz edibdir. Kağız və düşüncələrin vəhdəti dövlətin geosiyasi maraqlarına xidmət edir).*

Tarixin müxtəlif mərhələlərində pay bölgüsünün təşkili gücün, zorakılığın tətbiqinə əsaslanmışdır. Lakin müasir zamanda və post müasir dövrdə bu kimi metodların tətbiqi zəifləməyə başlamışdır. Qloballaşma tendensiyaları, qloballaşmanın yaratdığı fəsadlar, gətirə biləcəyi təhlükələr insanları münasibətlərdə **“yumşaq”** yanaşmalara sövq edir. Dövlətlər də gücləndikcə daha çox təhlükələrlə üzləşməmək üçün münasibətlərdə liberal metodlara üstünlük verirlər. Bu, həm də qlobal miqyaslı güclərin formalaşmasından və onlarda olan daövidici resurslardan irəli gəlir. İnsan hüquqlarının, qlobal

bəşəri problemlərin birgə həll edilməsi dövlətlərin qarşısında, beynəlxalq ictimaiyyətin önündə duran baza amilinə və kriteriyasına çevrilmişdir. Artıq düşüncələr də dəyişmişdir. Bu gün **beynəlxalq güc qlobal sülhün** qorunmasına da xidmət edir. Böyük dövlətlərin geniş miqyaslı iştirakları bir tərəfdən rəqabət obyektlərini meydana gətirsə də, digər tərəfdən sülhün qorunmasına və bərpasına səbəb olmaqdadır. Dünya bir növ böyük və kiçik dövlətlər sisteminə ayrılıbdır və hər bir subyektin beynəlxalq aləmdə özünəxas yeri vardır. Bu yer də gücdən və potensialdan meydana gəlir. Beynəlxalq münasibətlərin liberallaşması və yumşaq metodlar dövlətlər arasında da **“mənim hüququm sənin hüququnu təmin etmək üçündür”** prinsipini formalaşdırmaqdadır. Böyükdən tutmuş kiçik gücə malik olan dövlətlərin qarşılıqlı əlaqələrində bu kimi anlayışlardan da geniş istifadə olunur. Bu prinsip böyük dövlətlərin öhdəlik və məsuliyyətini daha da genişləndirir.

Beynəlxalq münasibətlər, eləcə də dünya siyasəti sistemi **iyerarxik pilləyə** malikdir. Bu baxımdan dünya münasibətləri sistemində, ümumdünya siyasəti sistemində **başlıca nəzarət funksiyası** böyük dövlətlərin əllərində cəmləşibdir. Böyük dövlətlər **“mənim hüququm sənin hüququnu təmin etmək üçündür”** prinsipindən irəli gələrək, öz maraqlarını da təmin etməyə çalışırlar. Böyük dövlətlərdə cəmləşən resurs kütləsinin çoxluğu və ondan sistemli istifadə başlıca olaraq güclərin təsnifatını yaradıbdır. Güc, bu baxımdan, tərəflərə böyük funksiya və səlahiyyət verməkdədir. Böyük dövlətlər onların potensiallarını artıran elementlərin və elementlərin hərəkətlərinin hesabına güclənirlər. Böyük dövlətlərin güclənməsində həm də siyasət istiqamətlərinin həcmi, yəni siyasət axınlarının kütləsi böyük rol oynayır.¹

¹ Nəsimov E.M. Gələcək dünya düzəni və geosiyasi mənzərə. Siyasi proqnozların əsasları. Ümumi hissə. I kitab. “Elm və təhsil” nəşriyyatı, Bakı-2013, 544 səh., ss.250-294.

Bəşəri güc, bəşəri potensial ümumsülhün qorunmasına və bir qədər də maddi sərvətlərin tarazlı paylanmasına əsaslanmışdır. Güc o zaman böyük əhəmiyyət kəsb edir ki, təcavüzün qarşısını alır, zorakılığın qarşısını kəsir və eləcə də maddi və mənəvi tələbatın tarazlı ödənilməsinə yönəlir. Güc bu anda pozitiv funksionu və proteksionizmi yerinə yetirir. Güc (zorakılıq tətbiq edilən gücün məzmunu və xarakteridir və daha çox mənfi amil kimi dərk olunur), eyni mənbədən tətbiq edilsə də, müsbət istiqamətə yönəlsə- humanizmə, mənfi istiqamətə yönəldikdə isə zorakılığa və vəhşiliyə xidmət edir. Yəni, güc həm zorakılığı yaradır, həm də humanizmə xidmət edir. Burada gücün ikili xassəsi ortaya çıxır. Humanizmin təmin edilməsi də mənfi ünsürün zərərsizləşdirilməsinə yönəlmiş zorakılıqdan meydana gəlir. Beynəlxalq münasibətlərdə stereotiplərdən təmizlənmənin özü də gücün tətbiqi sayəsində mövcud olur. **Beynəlxalq münasibətlərdə güc qüvvəni, qüvvə isə potensialı ortaya çıxarır. Bir məsələni də xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, böyük güc mərkəzinin sərhədlərində və siyasi-iqtisadi orbitində yerləşmək sayəsində digər orta və kiçik miqyaslı güc birliklərinin (yəni dövlətlərin) potensialları da artır. Böyük dövlətin sərhəddində yerləşmək də gücün artmasına xidmət edir. Böyük mərkəzdən gələn və orta və kiçik mərkəzlərə daxil olan enerji daxil olduğu məkanların resurslarının çoxalmasına və resurslar üzərində hərəkətlərin böyüməsinə səbəb olur.**¹

Dünyanın təbii, maddi və mədəni sərvətlərinə birgə yiyələnmə, bəşəri problemlərin ümumilikdə həlli, vahid sivilizasiyanın inkişafını təmin etmək müasir dünyanın iqtisadi, siyasi və mədəni cəhətdən inkişaf etmiş və etməkdə olan xalqlarının qarşısında duran başlıca məqsəddir. Bu baxımdan istənilən cəmiyyətdə başqa cəmiyyətlərə inteqrasiya prosesləri

¹ Nəsimov E.M. Siyasət (nəzəriyyələr, mövqelər, baxışlar, təhlillər, ideyalar, təkliflər, proqnozlar) elmi və elmi-publisistik məqalələr toplusu. II CİLD, Bakı, "Elm və təhsil", 2010, 600 s., ss.205-249.

baş verir. Məlumdur ki, dünya ayrı-ayrı etnoslardan və müxtəlif say tərkibinə malik olan xalqlardan və bu xalqların mənsub olduqları müxtəlif ərazi ölçüsünə malik olan dövlətlərdən ibarətdir. Hal-hazırda beynəlxalq hüququn əsas subyektləri olan dövlətlər bir-biriləri ilə yeni əsaslı münasibətlər qurmaq, əlaqələr yaratmaq siyasətini həyata keçirirlər. **Əvvəlcə də qeyd olunduğu kimi, bu proseslər fonunda onların iştirak səviyyələrinə görə gücləri təsnif olunur.** Müasir zamanda dünya xalqlarını düşündürən əsas məsələ dünyanın artan gücünün hansı istiqamətlərə yönəldilməsidir. Bütün istiqamətlərdə insan hüquqlarının təmin və müdafiəsi əsas məqsədlərə çevrilir. Ən pozitiv yol beynəlxalq sülhün, ümumdünya sülhünün qorunmasına xidmət etməkdən ibarətdir. Xalqlar arasındakı münasibətlər və iqtisadi-siyasi, mədəni əlaqələr onların təmsil olunduqları dövlətlər (dövlət hakimiyyəti) vasitəsilə qurulur. Yəni dövlətlərin ikitərəfli və çoxtərəfli əsaslarla imzaladıqları sənədlər əsasında onların vətəndaşları arasında münasibətlər formalaşır, əlaqələr yaradılır. Buradan belə bir məntiqi nəticə əmələ gəlir ki, dünya vətəndaşlarının birgə integrasiyasını təmin edən əsas qüvvə məhz həmin vətəndaşların yaratdıqları dövlətlərdir. Xalqlar arasındakı münasibətlərin səviyyəsi, yəni aşağı və yüksək, yaxşı və pis olması müasir zamanda onların dövlətlərindən və hakimiyyətlərindən asılıdır. Tarixən də, yəni dövlətlərin meydana gəlməsi anından, hal-hazırkı vaxta qədər də belə olmuşdur. Buradan konkret olaraq belə bir sual ortaya çıxır: - dövlətlərə xarici siyasət lazımdır mı və dövlətin xarici siyasəti xalqlara, dövlətlərin vətəndaşlarına nə kimi xidmət göstərir? Cavab ondan ibarətdir ki, xarici siyasət öz-özlüyündə xarakterinə görə müsbət (vətəndaşlara xidmət edən) və mənfi (vətəndaşlarını müharibələrə, silahlı münaqişələrə sürükləyən) xüsusiyyətlərə malik olur. Dünyada bəzi dövlətlər vardır ki, onların xarici siyasətində mənfi amillər üstünlük təşkil edir. Bunlar o dövlətlərdir ki, yuxarıda sadalanan müsbət amillərin

bir çoxu həmin dövlətlərin xarici siyasətində nəzərdə tutulmur. Belə dövlətlər işğalçılığa meyil edirlər. Başqa dövlətlərin ərazilərində terror aksiyaları həyata keçirirlər. Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin güclərinə görə təsnif olunmaları bir çox hallarda işğala meyilli olan dövlətlərin hamilərinin ortaya çıxmasının əsaslarını yaradır. ***(Qeyd: beynəlxalq davranışlar zamanı beynəlxalq münasibətlərin etikası meydana gəlir. Bu etika beynəlxalq münasibətlərdə əxlaq qaydalarını formalaşdırır. Əxlaq qaydaları da dövlətlərin ədalətli və ya da ədalətsiz davranışlarının əsaslarını təşkil edir).***

Mənfi amilləri əsaslandıran hərəkətləri aşağıdakı şəkildə xarakterizə etmək olar:

-Bir və ya bir neçə dövlətin başqa dövlətə (dövlətlərə) qarşı ərazi iddiaları meydana gəlir və bu məqsədlə iddialı dövlət öz maraqları naminə münacişələrin əmələ gəlməsi üsuluna əl atır-məsələn, Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları üzərində işğalçılıq siyasəti.

-Dövlət qonşu dövlətdəki iqtisadi inkişafı qəbul etmir və həmin dövlətin güclənəcəyindən ehtiyatlanaraq terror həyata keçirməyə çalışır - məsələn, erməni terror təşkilatlarının Azərbaycanda törədilmiş terror hadisələrində iştirakını buna nümunə göstərmək olar.

-Bir dövlət başqa bir dövlətin inkişafını qəbul etməyərək, tormozlayıcı və xaos yaradıcı üsul olaraq, ona qarşı tarixi düşmənçilik ideyalarını ortaya atır və beynəlxalq təzyiqi artırmaq məqsədini güdür. Məsələn, ermənilərin qondarma soyqırım ideyasını ortaya atmaq amilini buna nümunə göstərmək olar.

-Bir dövlət başqa bir dövlətin iqtisadi gücünü qəbul etməyərək həmin dövlətlə “soyuq” münasibətləri olan dövlətlərlə bir çox sahələrdə ittifaq qurur və xarici siyasətini həmin istiqamətə yönəldir. Burada düşmənçilik bucaqları

formalaşır-məsələn, SSRI-ABŞ qarşıdurmasını buna nümunə göstərmək olar. Bu gün də oxşar məzmunlu proseslər davam etməkdədir.

-Bir dövlət başqa bir dövlətin ümumi inkişafını qəbul etmir və həmin dövlətlərdəki etnik qruplardan istifadə edərək münaqişə yaratmağa çalışır-məsələn, Azərbaycana qarşı yönəldilən xarici dövlətlərin gizli hərəkətləri buna nümunədir.

-Bir dövlət başqa bir dövlətin xarici siyasət istiqamətini qəbul etmir və ona qarşı müəyyən təxribatlara əl atır.

-Bir dövlət başqa bir dövlətlə düşmən münasibətlərdə olduqda ona qarşı iqtisadi sanksiyalardan istifadə edir-məsələn, ABŞ-İran, ABŞ-Şimali Koreya münasibətlərində bunun şahidi olmaq olar və s.

Ümumiyyətlə, mənfi amillər beynəlxalq münasibətlərdə haqsız rəqabətin məhsulu olaraq meydana gəlir. Mənfi amillər dövlətlər arasında etnik zəmində (məsələn, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzünün mərkəzində bu amil dayanır), eləcə də dövlətlər daxilində etnik zəmində-Gürcüstanda olan etnik münaqişələr dövlət daxilində baş veribdir-münaqişələr meydana gəlir. Hər iki hal dövlətin beynəlxalq münasibətlərinə mənfi təsirlərini göstərir.

Müsbət amillər isə daha çox dostluğa, mehribançılığa, mehriban qonşuluq şəraitində əməkdaşlığa (məsələn, Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri; Türkiyə-Gürcüstan əlaqələri; Azərbaycan-Gürcüstan əlaqələri; Rusiya-Qazaxıstan və Rusiya-Belarus əlaqələri; Avropa İttifaqı daxilində olan əlaqələr buna əyani sübutdur), ədalətli davranmağa və s. söykənir. Mehriban münasibətlər və ədalətli əməkdaşlıq şəraitində dövlətlər birgə qaydada yararlanmağa və faydalanmağa çalışırlar. Beynəlxalq münasibətlərdə birgə iştirak və birgə şəkildə potensialın əldə olunması dövlətlərin beynəlxalq əlaqələrdə güclənməsinin əsaslarını təşkil edir. Xarici siyasətin müsbət istiqamətləri bəşəri dəyərlərin zənginləşməsinə və sülhə xidmət edir. Beynəlxalq hüququn

hamılıqla qəbul olunmuş və nəzəri baxımdan ədaləti özündə əks etdirən universal prinsipləri və bu prinsiplərə əməl etmək xarici siyasətin müsbət amillərini meydana gətirir. Dövlətin ali məqsədi **(ümumiyyətlə, dövlət elə vətəndaşların ali məqsədlərini təmin etmək üçün təşkil olunan bir qurumdur)** öz maraqlarını dinc şəraitdə təmin etməkdən ibarətdir. Bu zaman dövlətin beynəlxalq səviyyədə nüfuzu da güclənir.

Bu mövzuda həm beynəlxalq sülhün, həm də lazımı anlarda beynəlxalq gərginliklərin- münaqişələrin, müharibələrin və böhranların yaranmasına xidmət edən və belə vəziyyətləri şərtləndirən güc amili şərh edilir. Dövlətlərin fərqli güclərə malik olmalarının ən mənfi xüsusiyyətləri də məhz beynəlxalq gərginliyin, böhranların yaranmasını şərtləndirir.

Xarici siyasətin səviyyəsi (gücü) dövlətin gücündən asılıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət bir siyasi qurum kimi tarixin müəyyən anında bəlli bir məkanda yaşayan xalqlar və tayfa birləşmələri tərəfindən ortaya çıxan real gerçəkliklər fonunda yaranılır. Elə dövlətlər də olur ki, həmin dövlətlərin yaradılmasında müxtəlif xalqlar iştirak edirlər. (Məsələn, ABŞ və Kanadanın yaranmasında, ərazinin əhali ilə təmin olunmasında ingilislər və fransızlarla yanaşı, digər Avropa xalqları da iştirak ediblər. Amerika və Avstraliya qitələrinin əhalisi kənar qitələrdən gələnlərdir). Müəyyən ərazidə təşəkkül tapmış dövlətlər tədricən digər dövlətlərlə əlaqələr yaratmağa başlayırlar. Bununla da həmin dövlətlərin xarici siyasətləri meydana gəlir. **Xarici siyasət xaricdən olan (digər ölkələrdə olan) resursların ölkə ərazisinə gətirilməsi funksiyasını da yerinə yetirir. Eyni zamanda bu fəaliyyət daxildən də müxtəlif resursları xaricə aparır.** Resurs mübadilələri baş verir. Nəticədə münasibətlər meydana gəlir, əlaqələr qurulur. **Beynəlxalq münasibətlər – resursların məkanlardan-məkanlara, dövlətlərdən-dövlətlərə mübadiləsini əks etdirən hərəkət təzahürüdür və hərəkətin nəticəsidir,**

məhsuludur. Eyni zamanda özündə hərəkətləri daşıyan bir vəziyyətdir.

Dövlətin özü güclü olduqda (daxili güclü olduqda) xarici siyasəti də güclü olur. Dövlət xarici siyasətini məhz öz gücünə arxalanaraq həyata keçirir. Xarici siyasətin gücü həm də daxili resurslara edilən təkanlardan meydana gəlir.

Dövlətin daxili gücünü əks etdirən amillərin aşağıdakılar olduğu qənaətinə gəlmək olar:

-dövlətin ərazisinin böyüklüyü (Rusiya, Çin, Kanada, ABŞ, Hindistan, Avstraliya, Braziliya, Argentina, Meksika, İndoneziya, Qazaxıstan, İran, Türkiyə və s.);

-əhalinin çoxluğu (Çin, Hindistan, ABŞ, İndoneziya, Braziliya, Pakistan, Yaponiya, Rusiya, Almaniya, Türkiyə və s.);

-ərazinin maddi-material sərvətlərinin bolluğu (məsələn, Rusiya, ABŞ, Kanada, Almaniya, Yaponiya, Avstraliya, Fransa, Çin, Hindistan, Braziliya, İran, Qazaxıstan, Ukrayna, Türkiyə və s. kimi dövlətlərdə qlobal ərzaq və digər maddi tələbat təhlükəsizliyinə xidmət göstərən kənd təsərrüfatı, ərzaq və sənaye məhsulları istehsal olunur);

-ərazinin təbii sərvətlərinin mövcudluğu (məsələn, Rusiya, ABŞ, Almaniya, Kanada, Çin, İran, Hindistan, Braziliya, Fars körfəzi ölkələri, Venesuela, Nigeriya, Anqola, Əlcəzair, Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan və s. kimi ölkələrdə müasir dünyanın tələbatını ödəyəcək təbii sərvətlər-dəmir filizi, qiymətli metallar, daş kömür, meşə təsərrüfatı, neft, qaz, pambıq və s. mövcuddur);

-əhalinin maddi tələbatının böyük qismini ödəyə biləcək müasir sənaye istehsalının inkişafı (dünyanın inkişaf etmiş və etməkdə olan bir çox dövlətlərində yüksək keyfiyyətə malik və böyük həcmdə məhsullar istehsal olunur);

-qeyri-sənaye sahələrinin inkişafı (məsələn, turizm sahəsində bir çox ölkələr-ABŞ, Fransa, İspaniya, Türkiyə,

Yunanıstan, Şimali Afrika ölkələri-Misir, Mərakeş, Tunis, Tailand, Səudiyyə Ərəbsitanı-dini ziyarət baxımından, İtaliya-dini ziyarət və əlverişli iqlimi baxımından, İran-tarixi abidələrinin çoxluğu baxımından, Yaponiya, Avstraliya və s. böyük gəlirlər əldə edirlər);

-elmi –tədqiqat mərkəzlərinin və orta və ali məktəblərin çoxluğu (məsələn, ABŞ, Almaniya, Yaponiya, Fransa, Böyük Britaniya, Rusiya kimi ölkələr dünyanın əsas elm və tədqiqat mərkəzləri kimi qəbul olunurlar);

-transmilli korporasiyaların çoxluğu və böyük məkanları əhatə edən fəaliyyətləri (məsələn, ABŞ, Yaponiya, Böyük Britaniya, Almaniya kimi ölkələrin böyük transmilli korporasiyaları onların dünyanın makrosiyasətində iştirak imkanlarını yaradır);

-dövlətin xüsusi hazırlıqlı, yüksək döyüş qabiliyyətinə malik, nizam-intizamlı və peşəkar orduya malik olması (məsələn, ABŞ, Rusiya, Türkiyə və s. kimi dövlətlərin ordusu çox güclüdür);

-dövlətin hərbi-sənaye kompleksinin gücü (məsələn, ABŞ, Rusiya, Çin, Fransa, Böyük Britaniya, Hindistan, Pakistan kimi dövlətlər böyük hərbi sənaye kompleksinə malikdirlər və atom dövlətləridirlər. Bununla yanaşı, Almaniyanın da çox güclü hərbi- sənaye kompleksi vardır);

-xüsusi təyinatlı silahlara, bu baxımdan strateji və taktiki silahlara və hərbi bazalara (quruda və dənizdə) sahib olan dövlətlər (məsələn, ABŞ və Rusiya dünyanın iki böyük raket-yaxın, orta və uzaq mənzilli raketlər, və nüvə silahına sahib olan dövlətləridirlər);

-strateji silah kompleksinin tərkibi olan müdafiə komplekslərinin mövcudluğu (ABŞ və Rusiya daha çox RƏM elementlərinə, o cümlədən müşahidə-nəzarət komplekslərinə-radiolokasiya qurğularına, sahibdirlər);

-strateji aviasiyaya, hərbi dəniz donanmalarına, sualtı gəmilərə, aviadaşıyıcı gəmilərə (modul tipli hərbi dəniz

bazalarına) sahib olmaq (məsələn, ABŞ, Rusiya, Böyük Britaniya, Fransa və s. kimi dövlətlər bu baxımdan öndədirlər);

-dövlətin elmi-texniki inkişafının səviyyəsi (məsələn, Yaponiya əhalisinin çoxluğuna, ərazisinin kiçikliyinə, təbii sərvətlərinin azlığına baxmayaraq, ABŞ-la yanaşı, kompüter sənayesinin inkişafında dünyanın ən qabaqcıl dövlətləri sırasındadır);

-kosmik sənayenin mövcudluğu, eləcə də kosmosdan müşahidə qurğularının, məsələn, süni peyklərin mövcudluğu (Rusiya, ABŞ, Çin, Avropanın qabaqcıl ölkələri, Türkiyə, Azərbaycan və s.);

-dövlətin coğrafi mövqeyi (məsələn, Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya, Gürcüstan, Yunanistan, İspaniya, Fransa, Şərqi Avropa ölkələri olduqca əlverişli coğrafi mövqedə, Şərqlə Qərbin, Şimalla-Cənubun qovuşduğu bir məkanda yerləşmişlər. ABŞ-ın coğrafi mövqeyi, okeanlarla əhatə olunması onu “dəniz hakimiyyəti” dövlətinə çevirmişdir. Səudiyyə Ərəbistanı və Misir kimi ölkələr, Mərakeş və İspaniya, Filippin, Malayziya, Sinqapur, Portuqaliya, Cənubi Afrika Respublikası, Panama, Argentina və Braziliya, eləcə də Yaponiya və Cənubi Koreya, dənizləri və okeanları birləşdirən ticarət yolları üzərlərində yerləşiblər);

-əlverişli coğrafi mövqenin tərkibi olaraq, dövlətin okeanlara çıxışı (Rusiya, ABŞ, Kanada, Avstraliya, Hindistan, İndoneziya, Malayziya, Çin, Böyük Britaniya, Yaponiya, Braziliya, Argentina, Fransa, Almaniya, İtaliya, İspaniya, Filippin, Misir, Mərakeş, Səudiyyə Ərəbistanı, Meksika, Cənubi Afrika Respublikası, kimi dövlətlərin okeanlarla və okeanlara çıxışları olan dənizlərlə əhatə olunması onların iqtisadi gücünü daha da artırır);

-dövlətin dənizlərlə əhatə olunması (məsələn, ABŞ, Kanada, Çili, Argentina, Cənubi Amerikanın şimal dövlətləri, Rusiya, Almaniya, Yaponiya, Fransa, Böyük Britaniya, Türkiyə, Misir, İran, Cənubi Koreya, Meksika, Yunanistan,

Ukrayna, Azərbaycan, Gürcüstan, Rumıniya, Hindistan, Malayziya, Filippin, İndoneziya, Cənubi Afrika Respublikası, və s. kimi ölkələrin dənizlərlə əhatə olunması həmin dövlətlərin dünya okeanlarına çıxışını təmin edir, dövlətlərarası iqtisadi-ticarət əlaqələrini genişləndirir. Eyni zamanda bu ölkələrdə balıq sənayesinin inkişafını yaradır);

-dövlətin əlverişli iqlim şəraiti və turizm sahələrinin inkişafı (məsələn, İspaniya, Türkiyə, Tailand, Mərakeş, Yunanıstan, Mərkəzi Avropa ölkələri, İspaniya və s. kimi dövlətlər turizmdən çoxlu gəlir əldə edirlər. Bununla yanaşı, bu ölkələrdə sağlamlıq kompleksləri zonaları mövcud olur);

-dövlətin tarixi inkişaf prosesi (məsələn, Çin, Böyük Britaniya, Almaniya, Hindistan, Fransa, Rusiya, ABŞ, Türkiyə, İran, Azərbaycan və s. kimi dövlətlər tarixən güclü dövlətçilik ənənələrinə malik olublar. Britaniya, Osmanlı, Rusiya, Çin kimi imperiyalar tarixən güc nümayiş etdirərək böyük ərazilər əldə saxlayıblar, digər dövlətlərə təsir imkanlarına malik olublar);

- xeyriyyəçilik fəaliyyəti. İmkanlı dövlətlər xeyriyyəçilik fəaliyyətləri həyata keçirməklə bir çox ölkələrdə ictimai nüfuz əldə edirlər ki, bu addım da siyasi təsirlərin formalaşmasını zəruri edir. Bu fəaliyyət növü öz-özlüyündə asılılıq sistemini ortaya çıxarır. Mətbuatın yazdığına görə, Giving Pledge adlı xeyriyyə hərəkəti vardır. Bu hərəkəti Bill Qeyts və Uorren Baffet yaradıblar. “Facebook”-un sahibi və banisi Mark Sukerberq, CNN telekanalının banisi Ted Törner, Rusiyalı Vladimir Potanin, Britaniyanın Virgin Group korporasiyanın sahibi Riçard Brenson bu hərəkətdə iştirak edirlər.¹

Yuxarıda sadalanan **vasitələr (resurslar) və istiqamətlər (resursların cəmləşdiyi sahələr və transferinin, tranzitinin müəyyən olduğu sahələr) dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərdə güclərinə görə təsnif olunmasını zəruri**

¹ Məşhur Milyarder sərvətini kasıblara verdi. “Kaspi” qəzeti, №034(2888).

edir. Dünyanın strateji cəhətdən əhəmiyyət kəsb edən məhsulları və onların tranzit daşınmaları, strateji vasitələrin dislokasiyası, baza olaraq yerləşdirilməsi sahələri və istiqamətləri də dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərdə güclərinin təsnif olunmasını yaradır. Bu strateji məhsullar dövlətlərin birləşməsinin, cəmləşməsinin və qruplaşmasının əsaslarını təşkil edir. Buna görə də beynəlxalq münasibətlərdə, **istehsal məhsullarının böyük həcmdə istehsalı və tranzit daşınması baxımından,**

- neft və qaz məhsullarına və ixracına sahib olan ölkələr;
- elektrik enerjisi istehsalına və ixracına sahib olan ölkələr;
- ət və ət məhsullarına və ixracına sahib olan ölkələr;
- quşçuluq təsərrüfatına, maldarlıq və heyvandarlıq sahəsinə sahib olan ölkələr;
- buğda istehsalına və daşınmasına sahib olan ölkələr;
- şəkər çuğunduru və şəkər tozu istehsalına və ixracına sahib olan ölkələr;
- düyü, kartof, lobya, qreçka və digər kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına sahib olan ölkələr;
- ağır sənaye, maşınqayırma istehsalına sahib olan ölkələr;
- ağır sənaye avadanlıqları (dəzgahlar, qurğular, aparatlar və s.) və ağır sənaye mobil mexaniki vasitələri-vaqonlar, gəmilər, təyyarələr, raketlər, yük avtomobilləri və s. istehsal edən ölkələr;
- transmilli korporasiyaların-istehsal, sərmayə, maliyyə resurslarına malik olan korporasiyaların təmsil olunduğu ölkələr;
- geniş miqyaslı və böyük həcmli nəqliyyat daşınmalarına (qatarlarla, aviareyslərlə, gəmilərlə yük daşınmaları) sahib olan ölkələr;
- qiymətli metallar (almaz, qızıl, gümüş, platin) bazarlarına sahib olan dövlətlər;
- dəmir filizi istehsalına sahib olan dövlətlər;
- qara və əlvan metallar istehsalına sahib olan dövlətlər;

- taxta və kağız istehsalına sahib olan dövlətlər;
- kömür istehsalına və ixracına sahib olan ölkələr;
- elektrik enerjisi istehsalına və ixracına sahib olan ölkələr;
- yüngül sənaye məhsulları istehsalına sahib olan ölkələr;
- toxuculuq sənayesinə sahib olan ölkələr;
- yun və pambıq istehsalına və ixracına sahib olan ölkələr;
- kimya məhsulları istehsalına sahib olan ölkələr;
- məişət avadanlıqları istehsalına sahib olan ölkələr;
- sənayesi güclü şəkildə avtomatlaşdırılmış olan və sənaye sahələrində cihazqayırması güclü olan ölkələr;
- yüksək səviyyəli xidmət sahələrinin, istirahət, turizm və səhiyyə-sağlamlıq komplekslərinin sahib olduğu ölkələr;
- informasiya texnologiyalarının geniş şəkildə istehsal olunduğu və ixracına sahib olan ölkələr;
- miqrasiyanın, xüsusilə, əmək, elm miqrasiyasının cəmləşdiyi ölkələr.

Bu kimi istiqamətləri çox göstərmək olar. Dövlətlərin baza olaraq güclərinin təsnifatında resursların qruplaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. O dövlətlər daha da güclü olurlar ki, əvvəldə sadalanan istiqamətlərin və resursların kompleks tərkibini (bu istiqamətlərə xas olan elementlərin əksəriyyətini) özündə əks etdirir. Bu baxımdan dövlətlər **milli və daxili gəlirlərinə** görə təsnif olunurlar. Böyük dövlətlər dünya məhsulları istehsalının böyük bir qismini öz əllərində cəmləşdirirlər. Böyük dövlətlərin dövlət büdcələri və digər sosial-humanitar fondları da böyük məbləğlərə sahib olur. O dövlətlər daha öndə olurlar ki, onların dövlət büdcələrinin və digər fondlarının mədaxili və məxarici yüksək olur və adambaşına düşən illik gəlirin həcmi də müqayisədə üstün olur. Böyük dövlətlər dünya qızıl ehtiyatlarının (banklarda saxlanılan qızıl ehtiyatları) böyük həcmi də öz əllərində cəmləşdirirlər. Dünyanın aparıcı dövlətləri, “Böyük Səkkizlər”, “Böyük İyirmilər” kimi formatlar meydana gəlir. Bununla yanaşı, böyük dövlətlərin qruplaşmaları da ortaya çıxır. Belə

ki, Avropa İttifaqı, NATO, BRİCS (Braziliya, Rusiya, Çin, Hindistan, Cənubi Afrika Respublikasından ibarət olan iqtisadi-siyasi birləşmə) kimi birləşmələr də ortaya çıxır.

Xarici siyasətin gücünü əks etdirən (formalaşdırən) elementlər və vasitələr. Xarici siyasətin gücünü əks etdirən elementlər içərisində ilk olaraq **güclü şəkildə təşkil olunan diplomatiyanı** qeyd etmək olar. Bununla bərabər, dövlət digər dövlətlərlə münasibətlərdə öz daxili resurslarından səmərəli qaydada istifadə etməlidir. Bir dövlətin digər dövlətin (dövlətlərin) daxili siyasətinə təsir imkanları və vasitələri də dövlətin xarici siyasətini gücləndirən element kimi qəbul edilməlidir. Bir dövlətə məxsus olan şirkətlərin digər dövlətin iqtisadiyyatında yaxından iştirakı amili həmin dövlət üzərində təsir imkanları qazandırır. Bir dövlətin digər dövlət üzərində olan iqtisadi təsirləri və dövlətin daxili iqtisadiyyatı da dövlətin xarici siyasətini gücləndirir. Xarici siyasətin gücünün təsnifatı eləcə də dövlətlərin təsir gücünün miqyasından, ölçüsündən və kəmiyyətindən ortaya çıxır. O dövlətlər xarici siyasəti güclü edirlər ki, həmin dövlətlərin daxili resursları digər ölkələrin daxili resurslarına və ümumilikdə iqtisadi sistemlərinə təsir imkanlarına malik olsunlar. Xarici siyasət istiqamətlərində yaranan potensiallığı xarici siyasətin resursları (xarici siyasətə yönəldilmiş resurslar) formalaşdırır. Dövlətin ümumi potensialı böyük axın yaradır və beynəlxalq münasibətlərdə onun ümumi gücünü ortaya çıxarır. Dövlət xarici siyasətini ümumi potensialı ilə gücləndirir. Çünki bu potensialı xaricə ixrac edir.

Xarici siyasət sahəsində fəaliyyətin həyata keçirilməsi və planların qurulması sayəsində, eləcə də normaların qəbul edilməsi zamanı **xarici siyasətin forma və məzmunundan irəli gələn ümumi və konkret mahiyyəti** üzə çıxır. Xarici siyasətin tərkib hissələrə ayrılması prosesləri baş verir. Tərkib hissələrə ayrılmaqlar sayəsində məsuliyyət və öhdəlik daşıyan tərəflər müəyyən olunur. Normaların qəbul edilməsi və sənədlərə qoşulmalar özü xarici siyasətin tərkib proseslərinin formalaş-

masını zəruri edir. Normalar əsasən xarici siyasətin maraqlara bölünməsinə şərtləndirir. Hər bir addım burada qaydalar şəklində əks olunur və qaydalar da riyazi ölçmələrin əsaslarını yaradır. Buradan da belə bir məntiqi fikir ortaya çıxır ki, xarici siyasət özü hərəkətlərin riyazi ölçülərinə tabe olur. Maraqların ölçülərlə müəyyən olunması addımların ölçülərə tabe olmasının əsaslarını yaradır.

Dövlətlərin güclərinə görə təsnif olunmaları da onların maraqları, mənfəə və məqsədlərinin də ölçülərə tabe olmasının əsaslarını ortaya çıxarır. Beynəlxalq münasibətlər sferasında bütün dövlətlər vahid qaydalar əsasında öz güclərinə görə iştirak edirlər və bu, onların real prinsiplərdən (real potensialın yaratdığı gerçəkliklərdən) çıxış etmələrini ortaya çıxarır. Real prinsiplər də ideal-nəzəri prinsiplərin əsaslarını formalaşdırır, ideal prinsiplər çox zaman real prinsipləri özünə tərəf çəkməyə səy göstərir. Bu baxımdan da real prinsiplərin tətbiqində məhdudiyyətlər meydana gəlir. Beynəlxalq münasibətlərin hərəkət sahələrində dövlətlərarası münasibətlərdə “sərhədlər” prinsipi ortaya çıxır. Bütün dövlətlərin mövcudluğu və sərbəst fəaliyyət prinsipi, eləcə də yaşamaq prinsipləri beynəlxalq münasibətlərin idealizm əsaslarını ortaya çıxarır. Bu idealizm prinsipləri də özündə **ideal ədalət** əks etdirir. Bununla yanaşı, **real ədalət** prinsipləri də mövcud olur. Bu da real gücün ortaya çıxmasının əsaslarını təşkil edir. **İdeal ədalət- humanizmə, real ədalət isə real gücə əsaslanır.** Hər iki amilin mövcudluğu və qarşılıqlı şəkildə bir-birini şərtləndirməsi həm sabitliyi meydana gətirir, həm də inkişafı yaradır. Sabitlik və inkişaf qarşılıqlı kompromislərdən də ortaya çıxır. İdeal ədalət beynəlxalq münasibətlərdə böyük dövlətlərin kiçik dövlətlərə qarşı münasibətlərində daha çox özünü büruzə verir, real ədalət isə reallığa söykəndiyindən, burada **hər bir dövlətin gücü** amilini meydana gətirir. Beynəlxalq münasibətlərin sabitləşməsi real ədalətin tətbiqindən daha çox asılı olur.

I FƏSİL:

Xarici siyasətin və beynəlxalq münasibələrin ümumi əsasları

Dövlət və siyasət

Xarici siyasət fəaliyyətinin əsaslarını təhlil etməmişdən öncə bu siyasəti həyata keçirən **dövlət** və onun fəaliyyətinin əsaslarını təşkil edən **siyasət (fəaliyyət və idarəetmədən ibarət olan məzmun)** anlayışlarının qarşılıqlı əlaqəli və vəhdət təşkil edən məzmununa şərh vermək lazım gəlir. Siyasət və dövlət anlayışlarının həm qədim və klassik, həm də postmodernist (təkmilləşmiş və yüksək liberal məzmunlu siyasət həyat keçirən dövlət hakimiyyətləri) məzmunu ortaya çıxır. Klassik dövrdə və bu dövrəqədərki mərhələdə siyasət və zorakılıq, siyasət və güc tətbiqi mənası daha geniş əhəmiyyət kəsb edirdi. İşgəncələrin verilməsi, zorakılıqlar, edamlar buna misaldır. Burada əsas məsələ dövlətin saxlanılması, hakimiyyətin əldə saxlanılması idi. Bütün zorakı vasitələrin istifadəsinə hakim təbəqə haqq qazandırır. Dövlətin və hakimiyyətin saxlanması üçün kifayət qədər resurslar (burada liberallığı yaratmaq üçün lazım olan resurslar) yox idi. Bu baxımdan da zorakılığın tətbiqi təbii hal olaraq meydana gəlirdi. **(Qeyd: kasıb cəmiyyətlərdə hakimiyyət zorakılıqlarının çoxluğu da məhz bu amildən ortaya çıxır. Varlı dövlətlər liberal və sabit cəmiyyətlərə malik olurlar).** Postmodernist məzmun baza forma və məzmunun (xüsusilə XIX əsrin sonları-XX əsrin əvvəllərinin formasını) böyük mənasını özündə saxlamaqla bərabər, yeni liberal məzmun da əlavə etmişdir. Belə ki, postmodernizmdə informasiya diplomatiyasının güclənməsi, informasiya resurslarının dünyada geniş yayılması, “insan” amilinin, insanların təbii hüquqlarının daxili və xarici siyasətdə baza obyektə və predmetə çevrilməsi

dövlətlərdə “**vətəndaş hakimiyyəti**” (“**cəmiyyət hakimiyyəti**” – “**sosiokratiya**”) ideyalarının ortaya gəlməsini zəruri etməkdədir.¹

Dövlət burada daha çox liberal nəzarətedici və müşahidəçi, təşkilədiçi və istiqamətləndirici funksiya daşıyır. Beynəlxalq münasibətlərdə də vətəndaşa xidmət anlayışları ayrı-ayrı dövlətlərin vətəndaşları arasında birbaşa əlaqələrin qurulmasını zəruri etmişdir. Bundan da irəli gələrək “**xalq diplomatiyaları**” daha da geniş əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Posmodernist dövlətlərin tənzimləmə funksiyasında daha çox istiqamətlərin yaradılması və bu istiqamətlər üzrə vətəndaşların sabit və sərbəst şəkildə hərəkət etmələrini təmin etmək başlıca məqsədə çevrilmişdir. Liberal inkişaf yolunu tutmuş dövlətlər birbaşa müdaxilələrə yox, **müşahidələrə** üstünlük verirlər. Başlıca məqsəd dövlətin gücü üçün əsas potensialı yaradan cəmiyyətin özünü güclü etməkdir. Mövcud dövlətlər cəmiyyətin müdafiəsi ilə özlərinin müdafiə olunmaq strategiyasını yerinə yetirirlər. Özlərinin güclərini cəmiyyətlərinin potensiallarında axtarırlar. Bu kimi xüsusiyyətlər indiki dövlətlərin fəaliyyətini məzmun baxımından klassik forma və məzmunundan fərqləndirir. Mövcud sivil inkişaf yolunu tutmuş dövlətlər öz proteksionizm siyasətlərini daha çox sərbəstlikdən formalaşdırırlar. Liberal iqtisadiyyat, yumşaq sosial münasibətlər də məhz bunlara əsaslanır. Mövcud sivil dövlətlər öz aralarında qəbul olunmuş normalara yüksək düşüncəli yanaşmalar üsulundan baxırlar və dünya sakinlərinin qarışması, qovuşması və birləşməsi üsullarına əl atırlar. Dünyanın münasibətlər strukturu həm də vahidləşmə (bütövləşmə) prinsipindən meydaan gəlir.

Dövlət -bütün münasibətləri rəsmi əsaslarla tənzim edən, bütün tərəflərin hüquqlarını qəbul edən, tanıyan və hüquqların

¹ E.M. Nəsimov. Gələcək dünya düzəni və geosiyasi mənzərə. Siyasi proqnozların əsasları. Ümumi hissə. I kitab. “Elm və təhsil ” nəşriyyatı, Bakı-2013, 544 səh., səh.24.

təmini üçün müvafiq siyasət həyata keçirən, siyasətini hüquq normaları ilə reallaşdıran və əlaqələri tənzim edən bir qurumdur.

Dövlət-tərəfləri maraqlar və mənafe uğrunda bir arada birləşdirən, maraqları qruplaşdıran və uyğunlaşdıran, koordinasiya edən bir vasitədir.

Dövlət-münasibətləri təşkil edən, bunun üçün müvafiq şəraitləri yaradan əlaqələri təşkilatlandıran və strukturlar yaradan bir vahid mexanizmdir və kompleksdir.

Dövlət-resursları müəyyən formalara salan və onları insanların istifadəsi üçün yararlı edən bir mexanizmdir və qurumdur, sistem vahididir.

Dövlət-insanların ayrı-ayrı təbəqələri arasında münasibətlərin yaranması üçün şərait yaradan və insanların hər bir yaş dövründə maraqlarını təmin edən bir təsisatdır.

Dövlət-insanların ictimai-siyasi fəaliyyətini təmin edən və ictimai-siyasi münasibətləri tənzimləyən bir təsisatdır.

Dövlət-cəmiyyətdə əxlaqi dəyərləri təbliğ edən və cəmiyyətin müdafiəsi üçün bütün resursları səfərbər edən bir qurumdur.

Dövlət-öz tərkib strukturlarının üzvlərini (elementlərini, komponentlərini) qoruyan, ictimai-siyasi və mənəvi-əxlaqi dəyərləri qoruyan bir təsisatdır.

Dövlət-öz tərkib komponentlərinin maraq və tələbatlarını ödəyən və zaman və şəraitlə əlaqələndirən bir qurumdur.

Dövlət-vətəndaşlarını öz daxilində və beynəlxalq aləmdə müdafiə edən bir qurumdur. Bu baxımdan hər bir vətəndaş hərəkət edərkən özü ilə birlikdə dövlətin müdafiəsini də hiss edir. Həmin vətəndaş beynəlxalq aləmdə özünü öz dövlətinin digər dövlətlərlə yaratdığı və qəbul etdiyi hüquq normaları ilə müdafiə olunmuş hesab edir. İki və ya da çoxlu dövlətlər arasında qəbul edilmiş hüquq normaları ilə bir dövlətin vətəndaşı digər dövlət tərəfindən öz ərazisində müdafiə olunur.

Ümumiyyətlə, **dövlət** adlanan siyasi (ali siyasi) bir qurum haqqında, anlayış haqqında çox geniş fikirlər yürütmək, təriflər vermək olar.

Siyasət nədir. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, **siyasət** -dövlətin tənzimləmə (idarəetmə, idarəetmənin tərkibi olaraq normayaratma, icraetmə, hüquqları qoruma və pozulmuş hüquqları bərpa etmə, bu baza funksiyanın tərkibi olaraq və mexanizm kimi əhəmiyyət kəsb edərək, icraetmə, müşahidə və nəzarət etmə, o cümlədən yoxlama, müayinə, hesabat tələb etmə və s.) funksiyasının özüdür. Siyasət fərdi (bir şəxs tərəfindən, məsələn, dövlət və hökumət rəhbəri) və kollektiv (şəxslər qrupu, yəni hakimiyyətin qolları olan mərkəzlər-yerli və mərkəzi idarələr, təşkilatlar) formada olmaqla, iki formalı subyekt (burada formalar dedikdə, şəxsin fərdi fəaliyyəti və mərkəzin fəaliyyəti nəzərdə tutulmalıdır) tərəfindən müəyyən edilir və icra olunur. Siyasətin müəyyən olunması dedikdə, onun sahələr üzrə, eləcə də obyektlər və subyektlər üzrə istiqamətləndirilməsinin ilkin əsasları, ilkin layihəsi başa düşülür. Siyasət mərkəzlərdə yaranır və bütün cəmiyyətləri əhatə edir. Fərdlər (burada şəxslər) öz maraqlarını və potensiallarını daha çox mərkəzlərdə cəmləşdirirlər. Siyasət mərkəzlərində şəxslərin iradələrinə uyğun olaraq siyasət normaları (burada hüquq normaları) hazırlanır və icraya istiqamətləndirilir. Siyasi fəaliyyətin mərkəzində məhz bütün sahələri əhatə edən hüquq normaları (universal və xüsusi) dayanır. Siyasət mərkəzləri əsas etibarilə ötürücülük və paylayıcılıq funksiyanını yerinə yetirirlər.¹ Mərkəzlər arasında pilləli (*səlahiyyət bölgüsünə görə yerli qurumların mərkəzi hakimiyyət qurumlarına tabe olması*) və eynixətli (*burada təqribən eyni səlahiyyətləri özündə cəmləşdirən strukturlar nəzərdə tutulur. Məsələn, yerli icra və hüquq-mühafizə*

¹ Nəsibov E.M. “Siyasətin tərkib hissələrinin hərəkət xüsusiyyətləri”, Bakı-“Elm və Təhsil”-2010. 116 s., ss.11-13.

qurumları, yerli məhkəmələr və s. buna aid olunur) münasibətlər formalaşır və əlaqələr yaranır. Siyasətə həmçinin siyasi proseslərin hazırlanması və istiqamətləndirilməsi kimi hərəkətlər istiqamətləri də aid olur. **Siyasət insanlar üçündür, insan hüquqlarını təmin etmək üçündür və normalarla ifadə olunur.** Hüquq normaları siyasətin hazırlanması və icrası üçün əsas vasitədir. Siyasət normaların icrasında öz məzmununu tapır. Normaların icrası üsulları isə siyasətin həyata keçirilməsi üsullarıdır. Siyasət dövlətə aid olan hərəkətdirsə, onun baza mahiyyəti hakimiyyət qurumlarının fəaliyyətində əks olunur.

Siyasi mənada **dövlət** – özünün müəyyən sərhədləri daxilində yaşayan əhalinin (xalqın, xalqlar toplumunun) maraqlarını özündə birləşdirən, öz daxilində və beynəlxalq aləmdə vətəndaşlarının maraqlarını təmin edən, münasibətləri qruplaşdıran və ixtisaslaşdıran, münasibətləri və əlaqələrin istiqamətlərini yaradan, bu baxımdan münasibətləri və əlaqələri sahələr üzrə tənzim edən, fərdi və universal əsaslarla münasibətlər yaradan, sahələr arasında əlaqələri təşkil edən, münasibətlərə siyasi məna **verən bir siyasət təşkilatıdır**, müəyyən strukturlara malik olan **siyasət mexanizmi və sistemidir**. Dövlət sərhədləri daxilində mövcud olan, eləcə də sərhədlərindən kənarda ona məxsus olan obyektlər üzərində qanun (səlahiyyətləri hüquqla müəyyən olunan fəaliyyət) fəaliyyətə malik olan bir qurumdur. Dövlət adlanan vahid formula (fəaliyyətdə olan formula və siyasi model, müəyyən əlaqəli strukturu və mexanizmi olan siyasi quruluş)) müəyyən tərkiblərə malik olan vahid bir strukturdur. Dövlət vahid struktur olaraq, eləcə də strukturlar birliyini özündə əks etdirən şaxələnmə proseslərini müəyyən edir və tənzimləyir. Siyasət istiqamətləri və cərəyanları həmin strukturlardan yaradılır və əlaqəli şəkildə də siyasət axınları müəyyən olunur. Dövlət üzərində siyasət həyata keçirilən və siyasətlə tənzim olunan elementlər birliyindən ibarətdir.

Dövlət münasibətləri və əlaqələri strukturlarda yaranan və strukturların işləməsinə istiqamət və təkan verən, strukturları yaradan elementləri qruplaşdıran və tənzim edən bir siyasi mexanizmdir. Dövlətin strukturları (nazirlikləri, komitələri, səhmdar cəmiyyətləri, şirkətləri, xidmət mərkəzləri və digər idarələri) başlıca olaraq onun sərhədləri daxilində və xaricində fəaliyyətinin şaxələnməsini təmin edirlər. Dövlətin strukturları mütləq qaydada piramidal formada iyerarxik əsaslarla fəaliyyət göstərir. Dövlətin strukturları ayrı-ayrı maraq sahələri (maraq birləşmələri) üzrə formalaşır və ayrı-ayrı sahələrdə insanların ehtiyac və tələbatlarının ödənilməsini təmin edir. Bununla bərabər, strukturlar arasında əlaqələrin yaranması insan tələbatlarının ödənilməsinin əlaqəli əsaslarını yaradır. Strukturlar arasında olan əlaqəli və sxematik fəaliyyət cəmiyyətlərdə insanlar arasında əlaqələrin yaradılmasını təmin edir və vahid cəmiyyətlərin formalaşmasını meydana gətirir. Strukturlar arasında əlaqəli fəaliyyət dövlətin vahid gücünün formalaşmasının əsaslarını təşkil edir. Dövlət bu baxımdan ayrı-ayrı sahələrdə enerji toplayan və vahid mərkəzlərdə toplaşan **(unifikasiya olunan)**, enerji yaradan və enerji paylayan strukturların mexanizmisini təmin edən baza əsaslı bir siyasi təşkilatdır. Dövlət məhz insanların çoxlu sahələr üzrə maraq sahələrini təmin edən, maraqları birləşdirən və tərkib hissələrini müəyyən edərək tənzim edən bir ümumi və bütöv təşkilatdır. Bu ümumi və vahid təşkilat öz tərkibində sadə və sadələrdən birləşən ayrı-ayrı təşkilatlardan ibarətdir. Övvəlcə qeyd olunduğu kimi, dövlət strukturları həm iyerarxik qaydada, həm də qarşılıqlı nəzarətedici əsaslarla fəaliyyət göstərilir. Dövlət strukturları (həm daxili siyasət, həm də xarici siyasət istiqamətləri) bir-biriləri ilə həm qarşılıqlı nəzarət, həm də qarşılıqlı asılılıq (burada hesabat vermək, nəzarət etmək, müşahidə etmək və s.) şəraitində fəaliyyət göstərilir. Dövlətlər özlərindəki komponentləri ilə müəyyən sahələr üzrə strukturlar yaradırlar və bu strukturlar xarici və daxili siyasət sahəsində

hərəkətləri şərtləndirir və hərəkətlər arasında asılılıq yaradır. Bu nöqtəyi-nəzərdən dövlət öz fəaliyyətini qruplaşdıran, onu istiqamətlərə ayıran və daxili siyasətlə xarici siyasət arasında asılılıq yaradan və vahid siyasi xətt təşkil edən bir mərkəzdir.

Dövlətin fəaliyyəti ilə siyasi hadisələrin ardıcıl şəkildə törədilməsi sayəsində strukturlar daxilində və strukturlar arasında zəncirvari əlaqələr təmin edilir. Dövlətin daxili və xarici siyasətini təmin edən və bu iki istiqamət arasında əlaqəni yaradan qurumların fəaliyyəti dövlətin daxili və xarici siyasət istiqamətləri arasında **uzlaşmanı, uyğunlaşmanı, səbəb və nəticə məsələlərini, tarazlığı, tamamlamanı** təmin edir. Dövlətin xarici siyasəti həm də onun daxili siyasətinin davamı kimi qəbul edilməlidir. Xarici siyasət baza etibarilə dövlətin özünə, özəyinə xidmət edir və vətəndaşlarının maraqlarının təmin edilməsinə yönəlir. Dövlət iki istiqamətdə fəaliyyət göstərməklə, iki istiqamətdə olan komponentləri birləşdirməklə və vahid **siyasi rels** yaratmaqla daha da güclənir. İstiqamətlərin birləşməsi zamanı daxili siyasət cərəyanının tərkib elementləri xarici siyasət cərəyanının tərkib elementləri ilə zənginləşdirilir. Xaricdən daxil olan siyasət cərəyanları təbii ki, daxiləki siyasətin böyüməsinə təsir göstərir. Xarici siyasət fəaliyyəti özü ilə daxilə olmayan elementləri də gətirir. Yəni dövlət xarici siyasəti ilə daxilini təmin edir, nüvəsini gücləndirir. Məsələn, iqtisadi-ticarət əlaqələri bu zərurətdən təşkil edilir. Dövlətin ayrı-ayrı strukturları tərəfindən həyata keçirilən beynəlxalq iqtisadi əlaqələr dövlətin beynəlxalq siyasətinin baza gücünü və avanqard elementini meydana gətirir. Beynəlxalq əlaqələr sayəsində daxiləki siyasət cərəyanları böyüyür. Böyümə prosesləri ilə dövlətin siyasət istiqamətləri möhkəmlənir, daxili tələbat üçün böyük baza yaranır, **nəticədə dövlət böyüyür və daxili imkanlarını-şaquli və sistem çərçivəsində üfqi olaraq genişləndirir**. İki dövlət arasında hərbi-siyasi və təhlükəsizlik sahəsində olan əlaqələr də həm dövlətlərin xarici siyasətlərini qorumaq, resursları qorumaq, prosesləri rahat və

sərbəst şəkildə təmin etmək, ümumiyyətlə isə daxili və xarici siyasəti birləşmiş formada mühafizə etməkdən ibarətdir. Beynəlxalq təhlükəsizliyi təmin etmək siyasəti dövləti nüvə mərkəzi kimi forma olaraq qorumaq məqsədini də güdür. Buradan da bir daha belə bir məntiqi fikirə rast gəlmək olur ki, dövlətin xarici siyasəti onun daxilən mövcudluğuna və xaricən (yəni beynəlxalq münasibətlərin subyekti kimi) mövcud olmasına xidmət edir.

Dövlətin daxili və xarici siyasətini təmin edən strukturlar öz imkanlarına görə, siyasəti icra etmələrinə görə (burada səlahiyyət və vəzifə sahələrinə və gördükləri işlərin həcminə görə) təsnif olunurlar. **Təsnifat** dövlət siyasətinin iyerarxiyasını ortaya çıxarır və **piramidal əsaslar** meydana gəlir.¹ Təsnifat sayəsində vəzifə bölgüləri arasında səlahiyyət baxımından vəzifə funksiyalarının tərkibi müəyyən olunur. Böyük məsuliyyətə malik olan vəzifələrdən tutmuş aşağı məsuliyyətə qədər olan vəzifələr yaranmış olur. **Dövlət özünün şəxəli strukturlar fəaliyyətində öz məkanı üzrə özünü təsdiq etmiş olur. Məkan üzrə idarə olmadan, eləcə də xarici məkanlar (beynəlxalq münasibətlər sahələri) üzrə idarəçilik olmadan, dövlətin varlığından söhbət gedə bilməz. Dövlət, məhz siyasət həyata keçirərkən özünün məzmununu üzərə çıxarır. Hərəkətsiz və fəaliyyətsiz dövlət hakimiyyətinin mövcudluğundan söhbət gedə bilməz. Dövlət həm idarədən, həm də öz məkanında və məkanından kənarda idarəolunandır. İdarə etmək və idarə olunmaq dövlətin daxilindən gələn cərəyanlarda, təsirlərdə öz əksini tapır. Dövlətin məkanı idarəetmənin məkanıdır. Dövlət-müəyyən məkan üzərində ünsürlərin, elementlərin, vasitələrin qarşılıqlı təsir vəziyyətini əks etdirən bir kompleksdir və kompozisiyadır. Burada kompozisiya**

¹ Nəsibov E.M. “Siyasətin tərkib hissələrinin hərəkət xüsusiyyətləri”, Bakı-“Elm və Təhsil”-2010. 116 s., ss.11-13.

hərəkətdə olan şəxslərin (insanların) mənəvi-ruhi xüsusiyyətlərindən ortaya çıxır. Dövlət cəmiyyətə təsir göstərən, həm də cəmiyyətdən təsirlənən, cəmiyyətə enerji verən, cəmiyyətdən enerji alan, bu baxımdan üzvlərinin sosial-siyasi münasibətlərini tənzim edən bir strukturdur.

Məlumdur ki, dövlət müəyyən komponentlərdən təşkil olunur: ərazi, əhali; hakimiyyət aparatı-idarəetmə aparatı (bürokratik aparat) və s. Bu komponentlər dövlətin yaranma mənşəyindən hal-hazır qədər mövcudluğunu və mahiyyətini saxlamaqdadır. Sadalanan komponentlərin vəhdəti dövlətin siyasi bir qurum kimi **formasını** təşkil edir. Tarixən dövlət öz formalarını saxlamışdır, lakin məzmununu genişləndirmişdir. İnkişafa və yeni tələblərə müvafiq olaraq dövlət aparatının fəaliyyətinin məzmunu böyümüşdür. Cəmiyyətdə ünsürlərin sayı artdıqca dövlət aparatının da fəaliyyəti genişlənməmişdir.

Hakimiyyət tarixən bütün sahələrdə maraq nümayiş etdirib. Onun maraqları həm birbaşa müdaxilə ilə (birbaşa idarəetmə), həm də dolay müdaxilə ilə (kənardan müşahidə ilə) təmin edilib. Dövlətin tənzimləmə funksiyasında həm **birbaşa müdaxilə**, həm də **kənardan müşahidə** ilə xarakterizə olunan iki mühüm baza istiqaməti vardır. Dövlət bu iki baza istiqaməti ilə bütün məsələlərin **birbaşa və dolay yollarla** tənzimlənməsi funksiyasını yerinə yetirir. Dövlət idarəetmə ilə öz funksiyasını, bu baxımdan da vəzifə və öhdəliyini, məsuliyyətini müəyyən edir. Ali hakimiyyət qanunvericilik sənədlərini hazırlamaqla və icra etməklə öz mövcudluğunu əks etdirir. Dövlət daha çox özünün hakimiyyətinin mövcudluğunun və hakimiyyətinin fəaliyyətinin simasında büruzə olunur. **Dövlət, bu baxımdan əks effekt yaradan (təzahür edən) idarəetmə təşkilatıdır.** İdarəetmə sahəsində iki-idarəedən və idarəolunan, tərəf olur. Bu tərəflərin hər ikisi vahid normalara tabe olur. Hər iki tərəf çalışır ki, ortaq mövqelərin meydana gəlməsi üçün vahid qaydalar yaradılsın. Bu anda dövlətin **hüquqi təbiəti** (münasibətlərin hüquq normaları ilə tənzimlənməsi) ortaya

çıxır. Dövlətçilik və hüquqi dövlət anlayışları da məhz hüquq normaları ilə tənzimlənmə proseslərini özündə əks etdirən anlayışlardır. Dövlət hüquq normalarını insanların bioloji və sosial varlıqlar kimi müəyyən məkanlarda olan tələbatlarından irəli gələrək müəyyən meyarlarla qəbul edir. Hüquq normaları tələbatların riyazi əsaslarla ölçülməsindən ortaya çıxır. Dövlət özünün hakimiyyətinin idarəçiliyini aparatı vasitəsilə yerinə yetirir, aparat burada tənzimedicisi (elementlərin hərəkətlərini mərkəzlərə toplayıcı və mərkəzlərdən paylayıcı) subyekt rolunu oynayır. Dövlət hakimiyyəti özünü qorumaq və eləcə də ərazisini, vətəndaşlarını müxtəlif təsirlərdən və təzyiq elementlərindən (daxildən meydana gələn və xaricdən gələn) qorumaq üçün müəyyən birləşmələr-güc strukturları, hüquq mühafizə orqanları və hərbi-silahlı qurumlar təşkil edir. Bu güc qurumları siyasətin həyata keçməsinə təmin edən tərəflər-subyektlər hesab olunurlar. Dövlət ümumilikdə təsirlər zamanı müəyyən olunan siyasi bir quruma çevrilir. Dövlətin vəzifələrindən biri də onun tənzimləmə funksiyasını yerinə yetirməsi zamanı insanların maraqları arasında koordinasiyanı müəyyən etmək, bağlılığı üzə çıxarmaq və maraqların istiqamətləndirilməsi üçün **koordinasiyanı** təmin etməkdən ibarətdir. Dövlət cəmiyyətlə öz əlaqələrini **çağırışlar, sifarişlər-cavablar və yerinə yetirmələr** prinsipləri əsasında qurur. Dövlətin norma yaratmaq funksiyasının tərkibində həm də araşdırmaq və tələbləri yerinə yetirmək kimi mühüm istiqamətlər mövcud olur. Təbii ki, dövlət insan hüquqlarının ardıcıl şəkildə müdafiəsini həm də insan hüquqlarını müdafiə etməklə təmin edir. **Burada icra, icraya nəzərat və müdafiə funksiyaları vəhdət şəklində həyata keçirilir.**

Siyasət məfhumu, xüsusilə yuxarı maraq sferalarında, ümumiyyətlə, dövlətə bağlı olan, dövlət fəaliyyətini ifadə edən bir anlayışdır. Dövlət siyasəti sakinlərinin maraq daşıyıcısı cərəyanlarından, bu cərəyanları meydana gətirən hərəkətlərdən, aktlar cəmindən, zəncirvari hadisələr toplusundan ibarətdir.

Dövlət siyasəti müəyyən icra məqamlarında həm liberal, həm də kəskin-radikal məzmunlu olur. Dövlət siyasəti **“atmosfer təbəqəsi”** kimi onun bütün ərazisini örtür. Burada hər kəs dövlət “atmosferi” ilə qidalanır və daxili və xarici təsirlərdən qorunur. Eyni zamanda hər kəs “dövlət atmosferi”nə öz payını verir. Dövlət siyasəti, bu baxımdan yuxarı idarəçilikdən tutmuş hətta məişət sahələrinə də sirayət edir. Məişətdən-sosial sahələrə, oradan da qlobal əhəmiyyət kəsb edən sahələrə doğru dövlət siyasəti şaxələnir. Dövlət siyasətinin qlobal əhəmiyyəti, onun forma və məzmunu, kəmiyyəti təbii ki, onun bütün məkanları üzrə yayılan tərkib hissələrdən formalaşır. Tərkib hissələr cəmi ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə axınları və cərəyanları meydana gətirir. Dövlət siyasətinin şaxələnməsi onun **nüvəsini-mərkəzini** (yəni dövlətin bəlli məkanlarda bəlli sərhədlər çərçivəsində bir vahid kimi mövcudluğunu) və **periferiyasını** (digər dövlətlərlə olan siyasətini, beynəlxalq neytral ərazilərdə olan siyasətini) formalaşdırır. Dövlət siyasəti mərkəz və sərhədlərdən kənarlara yayılan (ətraf) olmaqla sistem təşkil edir. Dövlət siyasəti həm mərkəzdə sistemləşir, həm də ətraflarda sistem xarakteri kəsb edir. Buradan belə qənaətə gəlmək olur ki, siyasət özü sistemi təmin edən aktdır, qaydadır (qaydanı yaratmaq aktıdır və icra aktıdır), hərəkətdir. Dövlətin daxili siyasəti nüvə mərkəzini təmin edən qaydaların yaradılması, icrası və hərəkətləridir, xarici siyasəti isə ətrafıdır, öz daxilindən kənara çıxmasıdır. Bu iki sistemin tərkibi olan komponentlər bir-birinə xidmət edir və nəticədə dövlət bir nüvə kimi güclənir. Gücləndikcə ətrafına da enerji verir. Böyük dövlətlərin geosiyasi maraqlarının formalaşmasının əsaslarını, o cümlədən istiqamətlərini buna nümunə göstərmək olar. Böyük dövlətlər öz ətrafları əraziləri özlərinin daxili enerjiləri hesabına özlərinə doğru çəkirlər. Bu enerjidən də dövlətin **beynəlxalq münasibətləri (geosiyasi aspektlərdə)** formalaşır və güclənir. **Siyasət** – fəaliyyət sisteminin işləməsi mexanizminin ümumiləşdirilmiş nəzəri adıdır, hərəkətlərin

ifadəsidir. Siyasətin reallaşması (yəni hərəkətlərin edilməsi) sayəsində isə mexanizm işə düşür, dövlət öz fəaliyyətini göstərmiş olur. **Dövlət siyasəti, hərəkətlər fonunda - onu təmsil edən hakimiyyət nümayəndələrinin və digər vətəndaşlarının qarşılıqlı hərəkətləri ilə daşıyan bir anlayışdır.**

Dövlətin fəaliyyəti siyasətdirsə, siyasətin məzmunundan da dövlətin fəaliyyətinin məzmunu gerçəkləşir. Dövlət hakimiyyəti öz siyasətini həyata keçirərkən müəyyən axınları (siyasi aktlar cəmindən ibarət olan axınlar) meydana gətirir. Böyük axınlar böyük cərəyanı formalaşdırır. Siyasət elementlərə və elementlər qrupuna (burada maddi və material aləmdən söhbət gedir) təsir edən aktlardır və aktlar toplusudur. Maddi aləmə təsirlər o deməkdir ki, insanlar həm bir-biriləri ilə qarşılıqlı əlaqələrini təsirlər edərək qururlar, həm də qarşılıqlı qaydada material aləmə təsir edirlər və onları öz ehtiyaclarına uyğun formalara salırlar. Siyasətin həyata keçirilməsi aktları ehtiyac və tələbatların ödənilməsi zərurətindən meydana gəlir. Ehtiyac və tələbatların zəncirvari ardıcılığı isə yeni siyasətin rallaşmasını ortaya çıxarır. Siyasətin yeni və ardıcıl tərkibi şəraitin ortaya çıxardığı zərurətdən formalaşır. Yeniləşən tərkib də yeni məzmunu və gerçəkliyi, eləcə də bunlardan irəli gələrək formanı müəyyən edir. Belə anda siyasi hadisələr arasında trayektorik bağlılıq meydana gəlir. **Trayektorik bağlılıqda da hadisələr bir-birini şərtləndirir: başlanğıc səbəbə, səbəb başlanğıca, məqsəd və maraq səbəbə, səbəb marağa, son yeni başlanğıca, nəticə yeni başlanğıca və s. gətirib çıxarır.** Bu baxımdan da siyasət maraqların əks olunduğu resursları daxildən müəyyən istiqamətlər üzrə daima hərəkət vəziyyətində saxlayan, resursları dövr etdirən, resurslar üzərində təsirlər yaradan və bu təsirlərdən də dövriyyə üçün yeni elementləri ortaya çıxaran bir fəaliyyət kimi də başa düşülməlidir. Siyasət nəticələrin inkarı sayəsində formalaşır və inkişaf edir. Siyasət cəmiyyətin üzvlərinin siyasi maraqlarının sistemləş-

dirilməsidir. Siyasət hədəfləri müəyyən edir, maraqların nisbi sonluqla bitən şərti sərhədlərini müəyyənləşdirir və s. Siyasət qidalandırıcı funksiya daşıyır. Siyasətin qidalandırıcı əhəmiyyəti onun komponentləri təmin etməsindən irəli gəlir.

Hər bir dövlət siyasət həyata keçirərəkən qarşılıqlı münasibətlər sferasında öz varlığını (burada həm də gücünün səviyyəsini, çəkisini, hərəkətlərinin kəmiyyətini) təsdiq etmiş olur. Dövlət məhz siyasəti sayəsində, siyasi-hüquqi və sosial hərəkətləri ilə öz cəmiyyətində və beynəlxalq aləmdə tanınır. Dövlət hakimiyyəti və digər tərəflər (burada elitanı, əks-elitanı, digər siyasi qurumları, ümumilikdə maraq nümayiş etdirən tərəfləri) hərəkətlər sayəsində siyasəti icra etmiş olurlar. **Dövlət təbii ki, beynəlxalq münasibətlərdə mücərrəd qaydada hərəkət edir. Yəni, əslində dövlətlərin özləri real olaraq bir bütöv kimi hərəkət etmirlər. Hakimiyyətləri onlar adından çıxış edirlər, hərəkət edən hakimiyyətləri olur. Burada dövlətlərin siyasi qurumları kimi mücərrəd hərəkətləri anlayışı ortaya çıxır.** Bu da ondan irəli gəlir ki, dövlət vətəndaşlarının, sakinlərinin siyasi qurumlarından, siyasi təşkilatlanmalarından kənarda mövcud deyil. Qurulaşmış və ixtisaslaşmış münasibətlər sferaları cəmi dövlətin əsas təşkilati məzmununu meydana gətirir.

Siyasət bir fəaliyyət olmaqla, məqsədlərə söykənən ümumi və xüsusi, fərdi və konkret hərəkətlərdən ibarətdir. Siyasət hərəkətlərin (burada icra, əməl, rəyət kimi hərəkət vəziyyətlərini özündə cəmləşdirən həyata keçirmə proses və vəziyyəti nəzərdə tutulur) zahirə və daxili məzmun gerçəkliyinin, hərəkətlərin real əsaslarının və obyektivliyin subyektiv inikasından ibarətdir. Siyasət hərəkətlərlə müşahidə olunduğundan və hərəkətlərin (hərəkətsizliklərin) daxili məzmununu ifadə etdiyindən, nisbi və mütləq xarakterə malikdir.¹

¹ Həmçinin əlavə üçün baxmaq olar.- Nəsimov E.M. "Siyasətin tərkib hissələrinin hərəkət xüsusiyyətləri", Bakı-"Elm və Təhsil"-2010. 116 s.

Siyasətdə istifadə səlahiyyətləri və tərəflərə verilən hüquqlar da mütləq olmaqla bərabər, həm də nisbi əsasları özündə cəmləşdirir. Bu baxımdan da bir bütövün və tərkibin hüquq və vəzifələri, eləcə də səlahiyyət və öhdəlikləri nisbi xarakteri kəsb edir. Tərəflərin immunitet və imtiyazları da nisbi xarakterə malikdir və bu baxımdan da nəyəsə münasibətdə öz mütləqliyini dəyişir. Bu da hər şeydən öncə sərhədlənmələr ilə əlaqəlidir. Bu dəyişmələr bir tərəfdən inkişaf və qabağa doğru hərəkətlə əlaqədirdisə, digər tərəfdən də müdafiə və qorumağa əsaslanır. Məsələn, Diplomantik əlaqələr haqqında 1961-ci il tarixli Vyana Konvensiyasının 25-cı maddəsində yazılır: **Yerləşmə dövləti nümayəndəliyin funksiyalarının yerinə yeririlməsi üçün hər cür imkan yaratmalıdır. 26-cı maddədə isə göstərilir ki, əgər bu, dövlətin təhlükəsizliyi baxımından gedilməsi qadağan edilən və ya tənzimlənən zonalar haqqında qanun və qaydalara zidd deyildirsə, yerləşmə dövləti nümayəndəliyin bütün əməkdaşlarının öz ərazisində azad hərəkətini təmin etməlidir. 34-cü maddədə də qeyd olunur ki, diplomatik agent müəyyən istisnalar olmaqla bütün dövlət, rayon və bələdiyyə vergilərindən, yığımlarından, şəxsi və əmlak rüsumlarından azad edilir. İstisnalar bunlar hesab olunur: adətən malların və ya xidmətlərin qiymətinə daxil edilən dolaylı vergilər; yerləşmə dövlətinin ərazisində yerləşən şəxsi daşınmaz əmlaka həmin şəxs akkreditiv dövlətin adından nümayəndəliyin məqsədləri üçün malik deyildirsə, həmin daşınmaz əmlaka görə yığımlar və vergilər; konkret xidmət növlərinə görə tutulan rüsumlar və s.** Buradan görünür ki, nümayəndəliyin immunitetləri və imtiyazları başqa hallarda (digər məsələlərdə meydana gələn gerçəkliklərdə) öz mütləqliyini itirir və nəzəri və nisbi anlayışa çevrilir. Burada immunitet və imtiyazların da sərhədləri amili üzərə çıxır. Məhdudlaşdırıcılıq ortaya çıxana qədər mütləqlilik öz mövcudluğunu qoruyub saxlayır. Siyasətin mütləqliyi, eləcə də nisbiliyi və keçiciliyi yaxşılığa və inkişafa,

eləcə də özünü bütün hallarda qorumağa söykənir. Bu da onunla izah olınmalıdır ki, siyasət pozitiv anlamda ədaləti özündə əks etdirən bütün mütləqliklərdən və nisbiliklərdən ibarətdir. Siyasətin inkişafı və siyasi fəaliyyətin özünü-müdafiəyə yönəldilməsi o halda müsbət olur ki, orada mütləqliklər və nisbiliklər tarazlığı yaranır. Bu anda inkişaf və sabitliyin qarşılıqlı vəhdəti meydana gəlir və sül vəziyyətləri ortaya çıxır.

Hər bir subyektin öz sərhəddi var və hərəkətlər edərkən mütləq qaydada bu sərhədlər daxilində hərəkətlər nəzərə alınır. Bu baxımdan Diplomatik əlaqələr haqqında Vyana Konvensiyasının 41-ci maddəsinə əsasən, **imtiyaz və immunitetlərdən istifadə edən bütün şəxslər bu imtiyaz və immunitetlərə ziyan vurulmadan yerləşmə dövlətinin qanun və qərarlarına hörmət etməyə borcludurlar. Onlar, həmçinin bu dövlətin daxili işlərinə qarışmamalıdırlar.** Kənara çıxmalar isə öz-özlüyündə müəyyən qarşılıqlı əlaqələri, eləcə də uzlaşmaları, birləşmələri və ya da trayektorik davamlığı (ittifaqların və birliklərin yaranmasını buna misal çəkmək olar) meydana gətirir.

Xarici siyasət anlayışının mahiyyəti və məzmunu. Dövlətin xarici siyasətini zəruri edən amillər

Məlumdur ki, ümumi siyasət anlayışında xarici siyasət məfhumu dövlət sərhədlərindən kənarda olan məkani əhatə edən fəaliyyətdir. Xarici siyasət subyektlərin (burada canlı vasitələrin) öz məkanından xaricə çıxmasını təmin edən mücərrəd və konkret fəaliyyətdir. Xarici siyasəti olmayan dövlət mövcud zamanda yaşaya bilməz. Dövlətin varlığı onun daxili və xarici siyasətinin vəhdətindədir. **Xarici siyasət dövlətin beynəlxalq aləmdə mücərrəd hərəkətinin xəyali sferasını və üfiqi (münasibətlər sistemi üzrə coğrafi məkanın üzərisi ilə) ətraflara istiqamətli hərəkətini**

meydana gətirir. Xarici siyasət beynəlxalq münasibətlərin həm də şaquli hərəkətlərindən formalaşır. Xarici siyasət dövləti (öz məzmunu və forması ilə birlikdə) öz məkanından xaricə çıxarır və dövlət fəaliyyətinin **“kök”** və **“budaqlar”** formasını və məzmununu ortaya çıxarır. Xarici siyasət şaxələrə ayrıldığından, **“kök”** və **“budaq”** prinsipinin özü də xarici siyasətə aid oluna bilər. Xarici siyasətin fundamental hissəsi onun **“kökü”**, ətrafı isə **“budaqları”** kimi əhəmiyyət kəsb edir. Əvvəlcə qeyd olunduğu kimi, dövlət öz siyasətini, məkanı əhatə etmək baxımından, başlıca olaraq iki mühüm istiqamətdə qurur: **sərhədlərinin daxilində və öz sərhədlərindən kənarda**. Hər iki istiqamət həm məqsədlərin **bütövlüyündən meydana gəlir**, həm də **ayrı-ayrı tərkib hissələrə ayrılmasından**. Yəni, **insanların yerli və beynəlxalq maraqları həm vəhdəti əmələ gətirir, həm də tərkibi hissələrə ayırır**. Dövlət əhalinin (fərdi qaydada hər bir insanın) **bəşəri maraqlarını təmin edən əsas qüvvəyə, mərkəzi subyektdə çevrilir**. Dövlət siyasətinin başlıca məqsədi vətəndaşlarının xoşbəxtliyini təmin etməkdən ibarətdirsə, onda, belə qəbul etmək olar ki, onun daxilə və kənarda həyata keçirilən siyasətinin başlıca məqsədi dövlətin vətəndaşlarının (əhalinin, xalqın) maddi və mənəvi maraqlarını (daxildə və digər dövlətlər daxilində) təmin etməkdir. Dövlət ali siyasi qurumdur və özünün tərkibində orta və kiçik məzmunlu siyasəti birləşdirir. Dövlət özünün kiçik tərkiblərdən formalaşan ali məqədlərini yerinə yetirir. Dövlət öz vətəndaşlarının xoşbəxtliyini onların daxili məkanlar və xarici məkanlar üzrə maraqlarını təmin etməkdə axtarır. Bu baxımdan xarici siyasət xoşbəxtliyin məkanını da genişləndirir. Dövlət öz komponentlərini müəyyən məkanlarda yaratmaqla, müəyyən məkanlarda cəmləşdirməklə, özünü bütöv kimi təsdiq etdirmiş olur. Dövlətin gücünün artması məhz bu maraqların da gücünü (maraqların böyüməsini, çoxalmasını) meydana gətirir. Maraqların potensialının artması məzmun etibarilə dövlətin gücünün

artmasına **bərabər** olur. Yəni, maraq özündə gücü əks etdirən bir mücərrəd vasitəyə çevrilir. *(Qeyd: dövlət inkişaf etdikcə, cəmiyyət böyüdükcə vətəndaşların da maraqları böyüyür. Vətəndaşların maraqları artan resurslar hesabına artır. Artan resurslar vətəndaşların maraqlarını da artırır. Vətəndaşların maraqlarının artması həmin maraqların müdafiəsi zərurətini ortaya çıxarır. Dövlət vətəndaşlarının həm artan, həm də müdafiəyə ehtiyacı olan maraqlarını tələbat meyralarını özündə əks etdirən, tələbat normalarını təsbit edən hüquq normaları vasitəsilə yerinə yetirir).* Burada inkişaf özü yeni istəkləri meydana gətirir. Xarici siyasətin genişlənməsi vətəndaşların da tələbatlarını genişləndirir. Genişlənmiş xarici siyasət hesabına yeni-yeni nəsil vasitələrin məkanlara daxil olması dövlətin vətəndaşlarında yeni tələbatları və istəkləri yaradır. Vətəndaşlar dövlətlərindən daha çox şeyləri tələb etməyə başlayırlar. Dövlətin vətəndaşları, xidmət və fəaliyyət məzmunu baxımından, şərti olaraq iki tərəfə ayrılır: **təmin edən tərəf və təmin olunan tərəf**. Bu bölgünün özü də şərti xarakter kəsb edir. Hər iki tərəfin fəaliyyətinin nəticəsi təminatdır, daxilə və özünə xidmətdir. Tərəflərə ayrılma resursların əldə olunması və istifadəsi qaydalarını özündə cəmləşdirən idarəetmə zərurətindən, təkmilləşdirmə zərurətindən ortaya çıxır. İki istiqamətdə-əldə etmək və idarə etmək istiqamətində siyasət reallaşdırılır. Təmin edən tərəf də təmin olunmaq məqsədini güdür. Təmin edən tərəf də təmin olunan tərəfin enerjisi olmadan öz fəaliyyətini təşkil etmək iqtidarında deyil. **Hər şəxs təmin olunan obyekt**dir. Bu baxımdan da təmin edən tərəfin özü də təmin olunandır. Hər iki tərəf birbirinə xidmət edir və xidmət olunan tərəf digər tərəf üçün mənbə rolunu oynayır.

Dövlətin xarici siyasəti onun kənarlarından ətrafa yayılan və istiqamətləri birləşdirən, istiqamətlər arasında uyğunluq yaradan hərəkətləridir. Dövlət xarici siyasəti ilə öz məkanından kənarda obyektlər və predmetlər üzrə təsir imkanları qazanır və

bundan da əlavə şeylər əldə edir. Dövlətin beynəlxalq münasibətləri isə regionda və regiondan kənarda yerləşən məkanlar üzrə **(bu məkanlarda dövlətlər mövcuddur. Dünya, əsasən, dövlətlərin yerləşmələri və “sıralanmaları” baxımından siyasi cəhətdən tərkibə ayrılıbdır)** formalaşır.

Xarici siyasət fəaliyyətdirsə, beynəlxalq münasibətlər üst qatdır, fəaliyyətdən əldə olunandır, mühit və sferadır, hərəkət müstəvisidir.¹ Beynəlxalq münasibətlər sahəsinə daxil olmaq dövləti xarici siyasətini müəyyən anlarda (lazım olanda), müəyyən şəraitlərdə gücləndirməyə vadar edir və şərait tələb edəndə xarici siyasətin müəyyən istiqamətlərini dayandıрмаğa (lənqitməyə), hərəkətin sürət tempini aşağı salmağa sövq edir. Bu nöqteyi- nəzərdən də dövlət öz hərəkətlərini idarə edən bir orqanizmdir. Bu orqanizm də dövləti daxili və xarici qıcıqlarla idarə edir. Dövlət siyasəti daxildən və kənardan gələn impulslardan, dalğalardan asılı olan bir məfhumdur, prosesli mənzərədir.

Dövlət maraq (burada vətəndaşlarının fərdi qaydada mövcud olan və qrup şəklində olan maraqları nəzərdə tutulmalıdır) əsasında öz siyasətini təşkil edir. Dövlətin özünün də marağı vətəndaşının maraq tərkibini genişləndirməkdən ibarətdir. Vətəndaşın maraqlarının böyüməsi dövlətin özünün maraqlarının böyüməsinə gətirib çıxarır. Bu anda daha çox resurs hərəkət vəziyyətində olur və inkişaf meydana gəlir. Maraq şəraitdən irəli gəlir və ehtiyaclara və tələbata bağlı olur. Bu məsələlərdə kəmiyyət artdıqca dövlət siyasəti də dəyişikliyə məruz qalır. Burada siyasətin həyata keçirilməsində intensivlik artır və yaxud da effektivlik aşağı düşür. Dövlət vətəndaşlarının təbii hüquqlarını (anadangəlmə hüquqlarını) təmin edir, eləcə də zaman-zaman qazanılmış olan əlavə hüquqlarını təbii hüquqlara çevirir. **(Qeyd: əslində hüquq təbiidir və**

¹ Nəsimov E.M. Siyasət (nəzəriyyələr, mövqelər, baxışlar, təhlillər, ideyalar, təkliflər, proqnozlar) elmi və elmi-publisistik məqalələr toplusu. II CİLD, Bakı, “Elm və təhsil”, 2010, 600 s., səh. 404.

*insanlarla birlikdə doğrulur və tərkibini genişləndirir. İnsanların yaşları, mövqeləri və fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq öz tərkibini genişləndirir. Bu genişlənmədən də pozitiv hüquq şəxsi əmələ gəlir. İnsanların təbii hüquqlarının tərkib zənginliyini doğrulduqları şərait və zaman da ortaya çıxarır. Məsələn, inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə, zəngin resurslar məkanında dünyaya gəlmiş insanların bu resurslardan istifadə etmək haqqı vardır. İnsanların təbii hüquqları burada zamanla müəyyən olunur. Hər bir insanın təbii hüququ öz zamanına bağlıdır. Həmçinin belə bir prinsipdən də çıxış etmək olar ki, kasıb cəmiyyətlərdə, resursların kifayət qədər çatışmadığı məkanlarda dünyaya gələn şəxslərin də digər məkanlarda (zəngin məkanlarda) olan resurslardan istifadə etmək hüquqları vardır. Dünyada resurslar və istiqamətlər varsa, hamısı bütün insanlar üçündür-prinsipi insan hüquqlarının təmin olunması amilinin gələcək zamanla bağlı olmasını şərtləndirir. Yəni, cəmiyyətlər digər cəmiyyətlərdə olan resurslardan). Dövlət vətəndaşlarının maraqlarını ödəmək məqsədilə həm **istiqamətverici**, həm **müşahidəedici** və **nəzarətedici** (müşahidə nəzarətin tərkibindədir) funksiya yerinə yetirir və özünün bütün imkanlarını səfərbər edir. Dövlət öz imkanlarını səfərbər edərək sistemli qaydada mexanizmi formalaşdırır və hər bir resursu idarəetmə trayektoriyalarına cəlb edir. Dövlət xarici siyasəti ona görə həyata keçirir ki, bir tərəfdən beynəlxalq siyasətin aktoruna çevrilsin, digər tərəfdən də özünü beynəlxalq səviyyədə olan təhlükələrdən qorusun. Həm də bu təhlükələrin ölkənin daxilinə keçməsinin qarşısını alsın. Təhlükələrin qarşısını almaq üçün digər dövlətlərlə həm ikitərəfli və çoxtərəfli sənədlər hazırlayırlar və icra edirlər, həm də təşkilatlar yaradırlar ki, xarici siyasət sahəsində hüquqlarını cəmləşdirə və qruplaşdıra, eləcə də ixtisaslaşdıra bilsinlər.*

Xarici siyasət geniş anlayışdır və daxili siyasətin davamı olaraq dövlətin sərhədlərindən kənarda olan hərəkətlərini ifadə edir. Xarici siyasət dövləti bir struktur vahidi olaraq öz

məkanında və beynəlxalq sferada taraz formada və müstəvidə bir növ “asılı vəziyyətdə saxlayır”. Dövlətin xarici siyasəti onun bir qurum kimi fəaliyyətindən, mövcudluğundan irəli gəlir. Dövlətin xarici siyasəti onun hüquqlarını ifadə edən vəzifələrini icra etməsindən meydana gəlir. Əgər biz dövlətə vahid bir ictimai-siyasi qurum kimi baxırıqsa, onda, hesab edə bilərik ki, xarici siyasət bu bütövün, vahidin digər vahidlərlə, bütöv olanlarla münasibətlərini və əlaqələrini tənzim etmək üçündür. Xarici və daxili siyasət dövlətin fəaliyyətini iki mühüm istiqamətdə tənzim edən və bir-birindən asılı vəziyyətdə saxlayan iki sferada cəmləşmişdir. Bu iki sferada resurslar hərəkətə gətirilir və qarşılıqlı transfer şəraitində enerji mübadilələri baş verir. **Beynəlxalq münasibətlər müəyyən hüquqlara, vəzifə və öhdəliklərə, eləcə də səlahiyyətlərə malik olan qurumların (dövlətlərin və təşkilatların) qarşılıqlı əlaqələr sferasıdır.** Xarici siyasət bütövlər arasında həm zahiri, həm də daxili əlaqələri yaratmaq üçün həyata keçirilir. Yəni, dövlətlərin daxili strukturları arasında olan əlaqələrin zahiri forması (sərhədlərdən keçməsinə əks etdirən zahiri forma) onların xarici siyasətlərini meydana gətirir. **Xarici siyasət vahidlərin daxillərinin (burada dövlətlərin daxillərindən söhbət gedir) komponentləri arasında olan xarici əlaqələri tənzim edən aktlar toplusudur.** Xarici siyasət sayəsində dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərdə və dünya siyasətində iştirakları reallaşır və bunun da sayəsində dövlətlərin güclərinə görə təsnif olunmaları ortaya çıxır. Hər bir dövlət öz gücünü ilk növbədə öz nüvəsində (daxili güc mərkəzində) axtarır. Gücün böyüklüyü xaricə də çıxır. Nüvəni genişləndirmək maraqları və istəkləri dövləti xaricə çıxmağa vadar edir. Nüvənin genişlənməsi və tərkibini zənginləşdirməsi həm də təbii (daxilən) meydana gələn zəruri bir prosesə çevrilir. Xarici siyasət dövlətin komponentlərinin xaricə çıxmasını və təsirlər yaratmasını təmin edən aktlar toplusudur. Məsələn, dövlətin daxili resursları (maddi və material

resursları) xaricə çıxır və digər dövlətin daxili üçün müəyyən resurslar komponentinə çevrilir. Xaricə gedən resursların daxili komponentə çevrilməsi elə nüvənin potensialının artmasına gətirib çıxarır. Xaricə (beynəlxalq aləmə) yayılan resurslar ölkələr üçün mənbələr təminədiçi vasitələr kimi əhəmiyyət kəsb edirlər.

Xarici siyasət ümumi anlayışdır və tərkibində çoxlu sayda hərəkət sahələrini və istiqamətlərini birləşdirir. Dövlətin xarici siyasəti həm universal əhəmiyyət kəsb edir, universal formaya malik olur, həm də konkret sahələr üzrə müəyyən edilir. Bu konkret sahələr də özündə **strategiya** və **taktikanı** əks etdirir. Xarici siyasətin universal strategiyası da yaranır və onun formalaşmasının nəzəri əsasları xarici siyasətin doktrinalarında və konsepsiyalarında, müqavilələrdə öz əksini tapır. Dövlətin xarici siyasətinin əsas məqsədlərindən biri də dövlətin beynəlxalq münasibətlər sisteminin üzvünə çevirməkdən və bəşəri dəyərlərdən istifadə etməkdən ibarətdir. Xarici siyasət dünya resurslarının təqribi bərabərlik əsasında bölünməsinə xidmət edir. Dövlətin xarici siyasəti həm nəzəri əsaslarla müəyyən olunur (*nəzəri əsaslar, əvvəldə qeyd olunduğu kimi, müqavilə və sazişlərdə, doktrina və konsepsiyalarda, xartiya və konvensiyalarda, proqramlarda, strategiyalarda və digər sənədlərdə əksini tapır*), həm də müəyyən taktiki və strateji addımlarla müəyyən edilir.

Xarici siyasət sayəsində dövlət beynəlxalq **aləmdə tanınır** və digər dövlətlərlə əlaqələr qurur. Tanınma sayəsində və qurulan əlaqələr fonunda dövlət beynəlxalq sferada öz mövqeyini gücləndirməyə çalışır və artıq təsiredici tərəf kimi əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq aləmdə tanınma dövlətə xarici siyasət sahəsində geniş fəaliyyət üçün hüquqlar və səlahiyyətlər verir. Bu baxımdan xarici siyasəti olmayan dövlətin **nüvəsindən (hasil edən enerji mərkəzindən)** belə söhbət gedə bilməz. Dövlət bu gün dünya siyasətinin əsas komponentidir, onun tərkibidir. Dünya siyasətinin strukturunda, mexanizm

subyektində dövlətlər dayanırlar və dövlətlərin fəaliyyəti onların sistem və mexanizmlərini təşkil edir. Dünya bütöv olduğundan dövlət də mütləq şəkildə həmin bütövün tərkibinə aiddir. **Xarici siyasət – dövlətin əhalisini, xalqını beynəlxalq aləmdə tanıdan və dövlət tərəfindən reallaşdırılan hərəkətlər toplusudur.** Xarici siyasət sayəsində dövlətlər beynəlxalq münasibətlər sferasında özlərinə mövqe əldə edirlər, statuslar qazanırlar. Xarici siyasət və bu siyasətin gücü dövlətə beynəlxalq arenada təsir imkanları qazandırır və dövlət yeni-yeni resursların əmələ gəlməsi üçün mənbələr rolunda çıxış edir. Xarici siyasət dövləti “daxildən təmizləyən” aktlar toplusudur. Bu baxımdan xarici siyasəti ilə beynəlxalq münasibətlər sferasına daxil olarkən dövlət özünü daxildən islah etməyə məcbur olur. Belə ki, dövlətə digər dövlətin, beynəlxalq ictimaiyyətin nəzarəti meydana gəlir. Xarici siyasət dövlətlərin daxili siyasətlərinə çox böyük təsir göstərir. Belə ki, dövlət beynəlxalq qaydalara əməl etməyi özünə lazım bilir. Beynəlxalq qaydalara əməl etməklə beynəlxalq ictimaiyyətin aktiv üzvünə çevrilir. Xarici siyasət sayəsində dövlətin etik davranışları formalaşır. Bu qaydalar da dövləti öz daxili hərəkətlərini tənzim etməyə vadar edir. Dövlətin xarici siyasəti onun üzərində bir nəzarətedici tərəfi (təbəqəni) yaradır və bu tərəf dövlətə əxlaq qaydaları üçün kənardan nəzarətedici funksiya yerinə yetirir. Dövlətin beynəlxalq öhdəlikləri onun daxili siyasətini müəyyən anlarda məhdudlaşdırır. Məsələn, işgəncələrin və zorakılıqların qadağan olunması ilə bağlı dövlətlərin üzərlərinə götürdükleri öhdəliklər onları daxili qanunvericilik sahəsində məhdudlaşdırıcı addımlar atmağa məcbur edir. Eləcə də kütləvi qırğın silahlarını və onun hissələrini istehsal etməyə olan qadağanedicilə amillər dövləti daxildən islah olunmağa vadar edir. Ölüm hökmünün ləğv olunması ilə bağlı olan öhdəliklər də dövləti daxili siyasət fəaliyyətində məhdudlaşdırır. Uşaq hüquqları ilə bağlı beynəlxalq normalar və onların qəbul olunması da dövləti

daxildə ehtiyatla hərəkət etməyə vadar edir. Dövlət öz xarici siyasəti sayəsində, beynəlxalq münasibətlərə qoşulması ilə bir növ **“tərbiyə”** olunur. Beynəlxalq münasibətlər sferası bir tərəfdən dövləti zənginləşdirir, digər tərəfdən də onu “himayə edir”. Dövlət çoxtərəfli aspektlərdə ətraf güclərlə əhatələnmiş olur. Beynəlxalq münasibətlərə qoşulma dövlətin daxili siyasətinə nəzarət tərəflərinin meydana gəlməsinin əsaslarını yaradır. Dövlət beynəlxalq ictimaiyyətin münasibətlərinə görə özünü daxildən tənzimləmək, islah etmək məcburiyyətində qalır. **O dövlətlər daha da güclənə bilirlər ki, onların daxili siyasətləri ilə xarici siyasətləri arasında tarazlıq meydana gəlmiş olur. Hər iki istiqamətdə eyni məzmunlar ortaya çıxmış olur.** Dövlət daxildən gücləndikcə öz resurslarının hərəkət məkanlarını böyütmək və genişləndirmək məcburiyyətində qalır. **Beynəlxalq sabitlik və ümumdünya sülhü** də dövlətlərin daxili siyasətləri arasında həm uzlaşmanı və uyğunlaşmanı, həm də əlaqəni təmin edən xarici siyasətin tərəflər arasında tarazlaşdırılmasından asılıdır. Dövlətlər resurslarını tarazlı qaydada istifadə edərlərsə-burada “hər bir dövlətin imkanlarına müvafiq” prinsiplərlə istifadə nəzərdə tutulur - o zaman öz aralarında sabit hərəkət axınlarını-sabit siyasət cərəyanlarını yaratmış olurlar. Resursların tarazlı inkişafı isə dövlətlər arasında davamlı sülhə gətirib çıxara bilər.

Əslində, əvvəlcə də qeyd olunduğu kimi, xarici siyasət vahiddən (bütöv olan dövlətdən) kənara çıxan daxili siyasətin davamıdır. Xarici siyasət bir tərəfdən dövlətlər arasında sıx yaxınlığı yaradırsa, digər tərəfdən də onları bir-birindən “uzaqda” saxlayır və ehtiyatlı davranma məsələləri ortaya çıxır.

Xarici siyasət bir formadır və xarici məkanı əhatə etdiyi üçün həm də özünəməxsus olan bir məzmunudur. Dövlətin xarici siyasəti onun daxili resurslarının tənzimlənmiş formada, qaydalarla sərhədlərindən kənara çıxmasıdır. Bu çıxma sayəsində vasitələr digər məkanlarda başqa vasitələrlə birləşir və qovuşma meydana gəlir. Beynəlxalq münasibətlər ayrı-ayrı

dövlətlərin qarşılaşaraq qovuşan (üst-üstə düşən) xarici siyasət fəaliyyətlərindən formalaşır. Bu qarşılaşmadan həm qovuşmalar yaranır, qovuşmalar sayəsində siyasət cərəyanları uzanır, məkanları birləşdirir, həm də toqquşmalar üzə çıxır. Bu anda kəsişmələr meydana gəlir və münaqişə, mübahisə, hətta müharibə ilə nəticələnə biləcək gərginliklər ortaya çıxır. Dövlətlərarası yaranan bütün gərginliklər onların maraqları arasında olan fərqliliklərdən meydana gəlir. Fərqli güc fərqli hərəkətləri yaradır, fərqli hərəkətlər də qarşılaşdıqda bir çox hallarda qovuşmalar yaranır (maraqlar qruplaşır, ittifaqlar meydana gəlir), əksər hallarda isə üst-üst düşmələr (burada paralelliklər) baş vermir və gərginliklər və böhranlar ortaya çıxır. Beynəlxalq gərginliklər-böhranlar əksər hallarda bir və ya bir neçə regionu əhatə edir. Bu da hər şeydən öncə əlaqələrin sistemli xarakterindən irəli gəlir və sistemin özünə olan daxili və kənar bağlılıqdan ortaya çıxır. Beynəlxalq sistem bu baxımdan öz kövrəkliyi ilə xarakterizə olunur. Dünya dövlətləri bu kövrəkliyin qarşısını almaq və davamlılığını yaratmaq üçün qarşılıqlı dialoqlar yolu ilə güzəştlərə getmək variantlarına əl atırlar ki, beynəlxalq aləmdə sülhü və sabitliyi qorusunlar.

Dövlətin xarici siyasətini həyata keçirməyə vadar edən ümumi amilləri, istiqamətləri və kriteriyaları aşağıdakı şəkildə qeyd etmək olar:

İlk növbədə nəzərə almaq lazımdır ki, dövlətin xarici siyasətini zəruri edən baza amillərin **iki mühüm əsası** vardır: birincisi, özünün mövcudluğunu təmin etmək, qorumaq və inkişaf edərək güclənmək; ikincisi, beynəlxalq münasibətlərin, dünya siyasəti sisteminin üzvünə çevrilmək. Dövlət hər iki baza istiqaməti üzrə parçalanmış, bölünmüş (burada hissələrə ayrılmış) siyasəti icra edir. Burada vəzifələr kimi hərəkətlər və hərəkət istiqamətləri əsas götürülür. Vəzifələr hüquqları

meydana gətirir. Məqsədlər isə qarşıya qoyulur, təmin olunmanın müəyyən hədəfləri, səviyyəsi məqsədlərə çatmağı əsas götürür. Vəzifələrə dövlətin xarici siyasətinin bütün istiqamətlərini təşkil etmək öhdəliyi və məsuliyyəti aid olur.

Xarici siyasətin həyata keçirilməsini zəruri edən amillər:

Maddi tələbat amili. Məlumdur ki, müasir zamanda insanların tələbatını ödəyən dünyanın *maddi və təbii sərvətləri* bütün məkanlar üzrə bərabər paylanılmamışdır. Dövlətlər həmin tələbatları tarazlı qaydada ödəmək məqsədilə bir-biriləri ilə iqtisadi-ticarət əlaqələri qurmaq məcburiyyətindədirlər. Bu addımın atılması resurslardan nisbi bərabərlik əsasında təmin olunmağa əsaslanır. Bütün dünya siyasətinin mərkəzində insan amili dayandığından insanların tələbatlarının tarazlıq qaydada təmin olunması dünya siyasətinin başlıca məqsədinə çevrilir.

Vətəndaşlarının xarici ölkələrə miqrasiyasının təmin olunması-dövlətlər çalışırlar ki, öz vətəndaşlarının xarici ölkələrə əmək, elm və təhsil, mədəniyyət miqrasiyası yüksək səviyyədə təmin olunsun. Bu, **dövlətlərarası integrasiya** siyasətinin tərkib hissəsidir. Bu yollarla dövlətlər öz vətəndaşları üçün lazım olan resursları həm də digər ölkələr hesabına təmin edirlər. Miqrasiya eyni zamanda insanların **dünya vətəndaşlığı** ideyalarının formalaşmasını zəruri edir. İnsanların dünya üzrə vahid maraqlarını formalaşdırır. Miqrasiya və xarici ölkələrdə məskunlaşma və xarici ölkələrin iqtisadiyyat-təsərrüfat sahələrində çalışmaq dövlətlərarası münasibətlərin də bütövləməsinə və vəhdət təşkil etməsinə xidmət edir. Bu istiqamət həm də vətəndaşların maddi tələbatlarının təmin olunması istiqamətinin tərkibidir. İnsanların dünya turuna çıxmaq, dünyanın gəzmək hüquqlarının təmin olunması da xarici siyasəti şərtləndirən başlıca istiqamətlərdən biridir. İndiki zamanda insanların iştirak etmək istədikləri (bütün vətəndaşlar üçün açıq olmayan, yalnız bəzi kateqoriyadan olan şəxslər üçün giriş və iştirak imkanlarının mümkün olduğu sahələr istisna olmaqla) bütün sahələr üzrə hüquqları

qalmış sənaye sahələri və ərazilər ölkədə resurs çatışmazlığını yaradır.

Vətəndaşlarının digər dövlətlərdə mövcud olan terrorist qruplardan qorunması - Bu, ümumi müdafiənin tərkib strategiyası və taktikasıdır. Başqa dövlətlərdə mövcud olan terrorçu qruplaşmanın fəliyyətinin geniş yayılaraq digər dövlətə keçməsinin qarşısının alınması məqsədilə xarici siyasət həyata keçirilir. Bu da təhlükəsizlik amili ilə bağlıdır.

Silah qaçaqmalçılığı, narkotik vasitələrin və digər qadağan olunmuş maddələrin (əşyaların) mübadiləsi, adam oğurluğu və başqa ölkələrə satılması, cinayətkar dəstələrin bir dövlətdən başqa dövlətin ərazisinə keçməsi, iqtisadi sahələri əhatə edən cinayətkarlığın qarşısının alınması (qeyri-qanuni pulların xarici banklarda yatırılması və dövriyyəsi) və bu kimi digər mənfi amillərin qarşısını almaq məqsədilə xarici siyasət həyata keçirilir.

Qlobal müharibələrə gətirib çıxaracaq və yer kürəsində həyatın məhvinə regional və qlobal miqyasda səbəb ola biləcək kütləvi qırğın silahlarının geniş yayılmasının qarşısını almaq məqsədilə, eləcə də qlobal radiasiya problemləri ilə rastlaşmamaq üçün xarici siyasət həyata keçirilir. Bu məqsədlə də beynəlxalq hüquq normaları qəbul edilir və icrasına əməl olunur.

Ekoloji problemlərin həllinə birgə yanaşma, qlobal ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması, ərzaq çatışmazlığının aradan qaldırılması, epidemik və digər kütləvi xəstəliklərlə kollektiv olaraq mübarizə aparılması məqsədilə (çünki bu problemləri həll etmək bir dövlətin tək işi deyil) xarici siyasət həyata keçirilir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, ərzaq, geyim və dərman preparatlarının və digər ilkin zəruri maddələrin və əşyaların kəskin çatışmazlığı baş verərsə, dünya sosiologiyasında kəskin problemlər yaşana bilər və dünyada sabitliyin təmin olunmasında çox ciddi məsələlər üzə çıxar. Həm də onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bir dövlətin ekoloji probleminin

həlli (hidrosferin və atmosferin çirkləndirilməsinin qarşısının alınması) tək onun gücündə deyil. Bu problem böyük bir regiona təsir etdiyindən digər məkanlarda (dövlətlərdə) də insanların həyatı üçün təhlükə xarakteri kəsb edir. Eləcə də qlobal ərzaq çatışmazlığını və epidemik xəstəlikləri də bu kimi qlobal problemin içərisində axtarmaq lazımdır. Bu baxımdan da bu kimi problemlərin həllində dövlətlər birliyinin gücü və vahid mövqeyi zəruri amilə çevrilir. Xarici siyasətlərin birləşdirilməsi zərurəti ortaya çıxır.

Bəşəriyyətin ümumi inkişafı naminə elmi-texniki nailiyyətlərin birgə mənimsənilməsi və iqtisadi və sosial sahələrdə tətbiqi məqsədilə də xarici siyasət həyata keçirilir. Elmi nailiyyətlər və yeni biliklər bütün dünya xalqları arasında paylaşılır. Bu addım dünyanın vahid şəkildə integrasiya olunmuş formada inkişafını ortaya çıxarır.

Savadsızlığın aradan qaldırılması, elm və təhsilin inkişafı, bu sahədəki yeniliklərin mübadiləsi məqsədilə xarici siyasət həyata keçirilir. Dünyanın savadsızlıq problemi (xüsusilə qadınların) dünyanın vahidləşməsinə və rasionallaşmasına imkan vermir. Bu baxımdan da dünya dövlətləri çalışırlar ki, savadsızlığın aradan qaldırılmasını tarazlı şəkildə təmin etsinlər.

Dünya mədəniyyətinin və tarixinin öyrənilməsi və təbliği məqsədilə xarici siyasət həyata keçirilir. Dünya tarixinin və mədəniyyətinin birgə şəkildə öyrənilməsi və biliklərin ümumiləşdirilməsi ümumi metodologiyani üzərə çıxarır ki, bu da nəticədə dünyanın elmi cəhətdən bütövləşməsinə və vahid mövqelərdən çıxış etməsinə gətirib çıxarır.

İnsan hüquqlarının qorunması və demokratiyanın inkişafı naminə dövlətlər arasında münasibətlər qurulur, əlaqələr yaradılır. İnsan hüquqları bütün dövlətləri düşündürür. Dövlət məhz insan hüquqlarının təmini və qorunması məqsədilə təşkil olunur. Bütün dünyada insan hüquqlarının nisbi bərbərlik əsasında təmin olunması əsas şərtə çevrilir.

Bunun üçün insan hüquqlarının mahiyyəti öyrənilir, tədris olunur, cəmiyyətlər maarifləndirilir. Hər bir kəsin öz hüququnu bilməsi amili əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətlər beynəlxalq tədbirlərdə insan hüquqları məsələsini müzakirə edirlər və öz siyasətlərinin mərkəzində də insan hüquqlarını görürlər. İnsanlıq bəşəri siyasətin qayəsini təşkil edir.

Bəşəri problemlərin həllinə birgə yanaşmaq, gücləri birləşdirmək naminə xarici siyasət reallaşdırılır.

Dünya xalqlarını bir-birinə yaxınlaşdırmaq və bəşəri dəyərlərə birgə sahib olmaq və bəşəri dəyərləri birgə şəkildə qorumaq istəklərindən və zərurətdən də dövlətlər arasında xarici siyasət həyata keçirilir.

Xarici siyasətin həyata keçirilməsində zəruri addımlardan biri də qanunvericilik və islahatlar sahəsində, strukturlaşmada ***dünya təcrübəsinin öyrənilməsini və təcrübə mübadilələrinin həyata keçirilməsini*** təmin etməkdən ibarətdir. Bu siyasət, yəni təcrübə mübadilələrini birləşdirmək də dünya siyasətinin vahid məzmununu formalaşdırmaq məqsədini güdür. Xarici siyasətin məqsədi beynəlxalq sistemin tərkibi kimi digər sistem strukturlarından inkişaf baxımından çox geri qalmamaqdan ibarətdir. Bu baxımdan da ***vahid dünya insanı*** ideologiyası baza olaraq xarici siyasətin qayəsinə çevrilir. ***Xarici siyasət-insan hüquqlarının təmin olunması baxımından iki mühüm istiqamətdə həyata keçirilir: birincisi, beynəlxalq hüquq normalarının öyrənilməsi, beynəlxalq sənədlərin daxili sənədlərlə uyğunlaşdırılması; ikincisi isə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və onun daxili hüquqla əlaqələndirilməsi və nümunəvi modellər şəkildə tətbiq olunması. Xarici siyasəti icra edən strukturların başlıca funksiyası bu istiqamətləri birləşdirmək və onlar arasında sıx əlaqəni yaratmaqdan ibarətdir.***

Ümumiyyətlə, xarici siyasətin zəruriliyini şərtləndirən çoxlu sayda istiqamətlər vardır və bu istiqamətlərin çoxalması və daima genişlənməsi prosesləri həyata keçirilir. Dünya

dövlətləri inkişaf etdikcə, daxili resurslar artdıqca xarici siyasət də genişlənir. Bu genişlənmə proseslərinin şərtləndirici tərkibi də genişlənir. Hər bir istiqamət müəyyən zərurətdən formalaşır. Bu baxımdan da **baza münasibətlərə** və əlaqələrə xidmət edən **üst istiqamətlər** meydana gəlir. Məsələn, beynəlxalq yığıncaqların, o cümlədən elmi konfransların, simpoziumların, beynəlxalq səviyyəli yığıncaqların-konqreslərin, forumların, sammitlərin keçirilməsi məhz baza beynəlxalq münasibətlərin inkişafına və möhkəmlənməsinə xidmət edir. Dövlətlər arasında rabitə, nəqliyyat, mədəniyyət, informasiya mübadilələri sahəsində çoxlu sayda münasibət və əlaqə istiqamətləri formalaşır. Bu istiqamətlər təbii ki, **beynəlxalq münasibətlərin kompleksliyini** ortaya çıxarır. Üst qatı əhatə edən tədbirlər baza münasibətlərin qorunmasına və inkişafına xidmət edir.

Xarici siyasətin təkmilləşdirilməsi prosesləri həm də ona görə həyata keçirilir ki, əlaqələr və münasibətlər də sadələşdirilsin. Xarici siyasəti həyata keçirən qurumlar kimi dövlətlər və təşkilatlar çıxış edirlər. Bunlar xarici siyasətin **birbaşa** və **vasitəli əsaslarını** meydana gətirir. Xarici siyasət dövlətə aid olduğundan baza etibarilə dövlətin iştirakı və köməkliyi ilə həyata keçirilir. Dövlətlərin yaratdıqları şəraitlər sayəsində müasir dövrdə xalqlar və dünya sakinləri arasında birbaşa əlaqələr qurulur, münasibətlər formalaşır. Beynəlxalq rəyin formalaşmasında artıq insanların özləri də fərdi qaydada iştirak edirlər. Dövlətlər xarici siyasət həyata keçirməklə vətəndaşlarının **dünya sakini** kimi maraqlarını da qoruyurlar. **“Dünya hər bir sakinindir. Sakin və onun fəaliyyəti də dünya üçündür”.** Yəni, **komponent bütövə, bütöv də tərkibə xidmət edir.** Bu yanaşmadan irəli gələrək hesab etmək olar ki, sakinlərin ümumdünya maraqlarının qorunmasında və maraqların təmin olunmasında dövlətlər maraq göstərilər və bu, onların birbaşa maraq və mənafeələrinə xidmət edir. Dövlətlər özlərindən yuxarıda vətəndaşlarını, əhalisini görürlər.

Xarici siyasətin bu mahiyyətindən onun **qlobal əhəmiyyət** kəsb etməsi zərurəti də ortaya çıxır. Dövlət, bu baxımdan, ona görə beynəlxalq münasibətlərə qoşulur ki, dünyanın inkişafında və bəşəri dəyərlərin qorunmasında iştirak etsin və öz töhfələrini versin. Dünyanın hər bir məkanı hər bir vətəndaşın istifadəsinə verilə bilər prinsipi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan da dövlətin xarici siyasətində **“humanizm”** prinsipləri formalaşır və bu, başlıca məqsədə çevrilir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, humanizm siyasəti olmadan dövlət vəhşi bir qurum olar və böyük dövlətlər tərəfindən tez “udular”. Böyük dövlətlərin qeyri-humanist siyasəti isə qlobal fəlakətlərə gətirib çıxara bilər. Qarşıdurmalar artar, dünya sabitliyi pozular. Dövlətlər beynəlxalq səviyyədə özlərini idarə etməyi bacarmayanda, ədalət prinsiplərini pozanda, etik davranış nümayiş etdirməyəndə müəyyən təzyiqlərə məruz qalır və **beynəlxalq humanitar intervensiya** (müdaxilə) amili ortaya çıxır. Humanitar intervensiya da başlıca olaraq bir və ya bir neçə qrupun, toplumun hüquqlarının pozulmasına qarşı yönəldilmiş akta çevrilir. Beynəlxalq münasibətlər məhz beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən dövlətlərin daxili siyasətlərinə müdaxilə etmək imkanlarını qazandırır.

Dünya bütövlüyü ideyasından çıxış edərək, hesab etmək olar ki, insanların maraqları ümumən dövlət sərhədlərini tanımır, bəşəri əhəmiyyət kəsb edir və məkandan-məkana keçir. Xarici siyasət də məkandan-məkana keçərək insanların da maraqlarını məkanlardan-məkanlara daşıyır və hər bir məqamda təmin etmək funksiyasını və vəzifəsini öz üzərinə götürür. **Deməli, xarici siyasət məkanlardan-məkanlara keçən və bununla da məkanlar arasında konkret və xəyali xətlər yaradan aktlardan ibarətdir.**

Dövlətin xarici siyasəti həm milli mənafehlərə söykənir, həm də qlobal məzmunu malik olur. Bu iki istiqamət dövlətin regional və qlobal istiqamətli siyasətini ortaya çıxarır. Dövlət qlobal sferada öz milli maraqlarını qoruyur. Qlobal maraqlar

milli maraqların müdafiəsinə və inkişafına əsaslanır. Dövlətin xarici siyasəti ideallığın qorunması məqsədini güdür, eləcə də real maraqların ödənilməsinə söykənir.

Xarici siyasətdə dövlətin məqsədi

Bir daha vurğulamaq məqsəduyğundur ki, siyasət münasibətləri və əlaqələri tənzim edən fəaliyyətdir və münasibətlərlə, eləcə də əlaqələrlə meydana gələn aktdır. Siyasət tərəflər arasında əlaqələrdə və münasibətlərdə təzahür edir və tərəflərin maraq və mənafeləri uğrunda hərəkətləri istiqamətləndirir. Siyasət anlayışı ümumilikdə təsəvvürlərdə mücərrəd olsa da, əslində konkret hərəkətlərdə təzahür edəndir. Münasibət, əlaqə-fəaliyyət və siyasət anlayışları qarşılıqlı olaraq bir-birini şərtləndirir. Bu anlayışlar və vəziyyətlər bir-birinin içərisindən meydana gəlir və biri digərini şərtləndirir. Münasibət, əlaqə və bunlardan irəli gələn, eləcə də münasibətləri və əlaqələri təşkil edən fəaliyyət- siyasət- müəyyən məqsədlər uğrunda təşkil olunur. Dövlətin daxili siyasəti və xarici siyasəti onun daxili və xarici əlaqələrini meydana gətirir, komponentlərini bir-birinə bağlayır. Xarici siyasət fəaliyyəti iki və çoxlu sayda dövlət arasında beynəlxalq münasibətləri və əlaqələri meydana gətirir. Dövlətin daxili və xarici məqsədləri arasında təsnifatlanma vardır və bu təsnif oluma təbii ki, müəyyən sahələr üzrə qruplaşmanı üzərə çıxarır.

Məqsəd hər bir şəxsdə, şəxslər qrupunda (sosial-siyasi və mədəni birliklərdə, hərbi birliklərdə, təşkilatlarda və s.) mövcuddur və bu **immanentdir** (daxildən gələndir) və xarici təsirlərdən də formalaşandır, bioloji və mənəvi xüsusiyyət və keyfiyyətdir. **Məqsəd** daxili və xarici istiqamətli olmaqla, baza etibarilə daxilə xidmət etməklə **kompleks əhəmiyyət** kəsb edir. **Məqsəd** tərkib baxımından maraqlarla, ehtiyaclarla və bunlardan irəli gələn tələbatlarla üst-üstə düşür. **Məqsəd**

insanlarda, təşkilatlarda müəyyən gələcək hədəfləri müəyyən edən başlıca hədəfdir. Məqsədlərin yerinə yetirilməsi (məqsədlərə çatmaq) hərəkətlərlə müəyyən olunur. Hərəkətlər məqsədlərə çatmaq yollarını və istiqamətlərini müəyyən edir. Hərəkət istəklərdən, arzulardan və məqsədlərdən başlayır. Məqsəd hərəkət və fəaliyyət istiqamətlərinin əsas stimulverici xüsusiyyətidir. Hərəkətlərin düzgün istiqamətlərə yönəldilməsi məhz qarşıya qoyulan məqsədlərlə bağlıdır. Məlumdur ki, dövlət də öz daxilində müxtəlif sahələri əhatə edən siyasət istiqamətlərini əks etdirən bir qurum və siyasi təsisat olaraq şəxslərdən və fərdlərdən təşkil olunubdur. Dövlətin məqsədi də məhz şəxslərin (fərdlərin) məqsədlər toplusundan ibarətdir. Dövlət şəxslərin məqsədlərinin stimullaşdırılmasını, sistemləşdirilməsini təmin edir. Dövlətin məqsədi bu baxımdan, yəni onun üzvlərinin məqsədlərini təmin etmək baxımından, universal əhəmiyyət kəsb edir, vahid formaya malik olur. Dövlət fərdi məqsədləri, sadə və mürəkkəb məqsədləri özündə əks etdirir, cəmləşdirir və bundan da **ümumi** (universal) məqsədlər meydana gəlir. Dövlət həm fərdi əsaslarla, həm də cəm şəkilində məqsədlərin qruplaşmasını və sistemləşməsini (rəsmi-hüquqi formalara salınmasını) yerinə yetirir. Dövlət daxili siyasətdə və xarici siyasətdə ayrı-ayrı sahələri tənzim etmək üçün müvafiq normalar qəbul edir və normaların icrasını təmin edir. Buradan da dövlətin **nizamasalma funksiyası** meydana gəlir. Sakinlərin (əhəlinin, vətəndaşların) məqsədləri birləşir və vahid dövlət məqsədlərini yaradır. *(Qeyd: siyasi və ictimai məqsədlər dövlətlər üçün hüquqları meydana gətirir. Dövlət ona məxsus olan hüquqlardan istifadə edərək səlahiyyətlərini və vəzifələrini müəyyən edir. İnsanların məqsədlərinin qorunması təbii ki, dövlətin vəzifəsinə çevrilir. Dövlət bu məqsədlərin yerinə yetirilməsində məsuliyyət daşıyıcı tərəfə çevrilir. Bu məsuliyyət daşıyıcılıq dövlətlərdə müəyyən proteksionizm siyasətini reallaşdırmağa imkan verir. İnsanların maraqlarının ödənilməsi təminatının həyata*

keçirilməsinin zəruri kriteriyaları dövlətlərə hüquqlar qazandırır. Dövlətlər proteksionizm siyasətini həyata keçirərkən, şərait tələb etdikdə, zəruri müdafiə məqsədilə zor tətbiq etmək, qüvvə nümayiş etdirmək məcburiyyətində qalırlar. Bu, onların təbii hüquqlarıdır. Hər bir dövlətin hüququndan irəli gələrək, özünümüdafiə vəzifəsi və səlahiyyəti vardır. Özünümüdafiə vəzifəsi də xalqın-vətəndaşların hüquqlarından irəli gəlir. Dövlətin vəzifəsi əhalisinin hüquqlarını təmin etməkdirsə, onda bu vəzifəni yerinə yetirmək iqtidarını –qabiliyyətini itirməməlidir. Dövlət bu vəzifəsinə və funksiyasına xələl gətirən üsurləri zərərsizləşdirmək hüququna malikdir. Buradan da belə bir məntiqi fikir bildirmək olar ki, xalqın iradəsi naminə, xalqın mövcudluğu və daima inkişaf şəraitində yaşamsı naminə dövlətin mövcudluğu və güclü fəaliyyəti labüddür). Kənardan yanaşdıqda (müşahidə qənaəti ilə) belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, dövlət tərkib hissələri özündə toplamaqla vahid bir qurum kimi **vahid** və **ümumi** bir marağa sahib olur. Ümumi marağın tərkibi də olduqca zəngindir və ayrı-ayrı elementlərdən təşkil olunubdur. Təbii ki, bu vahid məqsədin tərkibində çoxlu sayda sadə və mürəkkəb məqsədlər vardır. Məqsədlərin də təsnifatı (dərəcələnməsi) proseslərinin mövcudluğu onun üsurlərinin imkanlarına və potensialına bağlı olur. Dövlətin məqsədi onun fəaliyyətinin və mövcudluğunun əsaslarını təşkil edir. Məqsədləri təmin etmək hərəkətləri dövlətin fəaliyyətini meydana gətirir və dövlət xarici və daxili siyasət sferalarında kompleks əhəmiyyət kəsb edən sistem yaradır. Dövlət daxili və kənar hərəkətlərin əsas subyektlərinə çevrilir. Məhz məqsədlər sayəsində dövlətin maraqları inkişaf edir və hərəkətlərin sferası böyüyür. İnkişaf özü də məqsədlərin genişlənməsinə xidmət edir.

Dövlət xarici siyasətini öz məqsədinə görə təşkil edir. Dövlətin məqsədlərinin çoxtərəfliliyi təbii ki, onun hərəkətlərinin də çoxtərəfliliyini meydana gətirir. Eyni zamanda xarici siyasətin həyata keçirilməsi proseslərinin müəyyən mərhələ-

lərində özünün yeni ortaya çıxan məqsədlərini güdür. Məqsədlərin dərəcələnməsi və onu daşıyan subyektlərin dərəcələnməsi (burada sinifləşməsi, təsnifatı) təbii olaraq inkişaf edən məqsədlər anlayışını meydana gətirir. Məqsəd daima şəraitdən, ortaya çıxan gerçəkliklərdən və yeni elementlərdən və elementlərə təsir etmək istəklərindən və zərurətdən meydana gəlir. Dövlətin xarici siyasət fəaliyyəti sayəsində müəyyən etdiyi baza məqsədi- öz maraqlarını təmin etməkdən ibarətdir. Maraqların təmin edilməsi siyasəti də müxtəlif sahələr üzrə həyata keçirilir və maraqlar müxtəlif sahələr üzrə təmin edilir. Dövlətin məqsədləri zaman etibarilə yaxın, orta və uzaq müddətli ola bilər. Bu da dövlətin məqsədlərinin təmin edilməsi yolunda taktika və strategiyalarını formalaşdırır. Dövlətin baza məqsədi onun baza strategiyasında öz əksini tapır, strateji məqsədlər də öz növbəsində taktiki hərəkətləri özündə cəmləşdirir. Dövlət öz məqsədlərinin nəzəri istiqamətlərini strateji (məsələn, konstitusiya) və taktiki sənədlərdə (konstitusiyadan sonra gələn qanunvericilik aktları) qanun müəyyən edir. Dövlətin məqsədindən irəli gələrək baza təminatı onun daxili və xarici potensialına, resurslarına və resurslarının zənginləşməsinə əsaslanır. ***(Qeyd: dövlət müvafiq aktlar həyata keçirməklə digər subyektlərlə birlikdə münasibətlər sferasına daxil olur. İstər regional, istərsə də global miqyasda beynəlxalq münasibətlər dövlətlərin hərəkətlərindən formalaşır. Münasibət (əlaqə) hərəkətin üst qatı, məhsulu hesab olunmalıdır. Eyni zamanda hərəkətlər də münasibətlərin bazasında həyata keçirilir. Buradan da artıq əlaqə meydana gəlir. Münasibət, mövqe məzmunu kəsb etdikdə, ilkin hərəkətə təkan vermiş olur. Hərəkətlərsiz münasibət (burada daha çox əlaqə, yəni kontakt) mümkün deyil. Hətta mövqe məzmunlu münasibət də hərəkətin bir növüdür).***

Dövlətlər **beynəlxalq münasibətlərdə tanınmanı** da başlıca məqsəd kimi görürlər. Xarici siyasətin məqsədi rəsmi

tanınmaqdan da ibarətdir. Dövlətin tanınması onun beynəlxalq aləmə assosiasiyasına gətirib çıxara bilər. Dövlət tanındıqdan sonra beynəlxalq sistemin strukturlarına daxil olur və bütün imkanları ilə bu strukturlarda təmsil olunur və iştirak edir. Beynəlxalq münasibətlərdə dövlət vahid bir anlayış, eləcə də vahid bir tərəf kimi çıxış edir, eləcə də öz tərkib strukturları ilə qoşulur. İştirak sayəsində dövlət **beynəlxalq münasibətlərin enerjisindən** (burada beynəlxalq münasibətlər sahəsinin gücündən) faydalanmaq imkanı əldə edir. Həmçinin yeni enerji mənbəyinə və vasitəsinə çevrilir. Eyni zamanda beynəlxalq normalara müvafiq olaraq **müdafiə olunmaq** imkanları qazanır. *(Qeyd: müdafiə olunmaq hər bir sistem üçün xarakterikdir. Sistemlərin funksiyası mexanizmləri işə salmaqdan və müəyyən təyinatlı işləri görməkdən ibarətdir. Sistemin hərəkətləri varsa,-təbii ki, burada ictimai-siyasi sistemlər nəzərdə tutulur,-onun müdafiəsi də mövcuddur. Müdafiə özü hərəkətləri qorumaq məqsədlərindən irəli gəlir).* Dövlətin beynəlxalq münasibətlərə daxil olmaq məqsədinin əsasında da məhz müdafiə olunmaq, güclənmək, potensialını artırmaq, daxili resurslarının həcmi (kəmiyyətini) genişləndirmək, bununla da artan tələbatı zaman və şərait etibarilə ödəməkdən ibarətdir. Dövlət tələbatların zaman və şərait nisbətinə uyğun olaraq ödənilməsinin həyata keçirdikcə inkişaf da öz-özünə (burada immanent şəkildə, lakin gerçəklikdə-təzahürdə əksini tapmaqla) meydana gəlir. Dövlətlər beynəlxalq münasibətlər sferasına daxil olarkən, özlərinə də digər dövlətlərin məqsədlərini və maraqlarını cəlb etmiş olurlar. Bu anda **beynəlxalq məqsədlər və maraqlar** formalaşır. Beynəlxalq məqsədlər və maraqlar dövlətin daxili siyasətinə də təsir göstərir və daxili və xarici siyasət arasında üzvi bağlılıq meydana gətirir. Beynəlxalq münasibətlərə yenidən daxil olmuş dövlətlər tanındıqdan sonra digər dövlətlər tanınmış yeni dövlətdə öz maraqlarını formalaşdırırlar, eləcə də həmin dövlətin məqsəd və maraqlarını şəbəkəyə, beynəlxalq

sistemə daxil etmiş olurlar. Bu zaman dövlətlərin maraqlarının uzlaşması, uzanması, genişlənməsi prosesləri baş verir və dövlətlər fərdi və kollektiv qaydada beynəlxalq sistemin məqsədləri sferalarını yaratmış olurlar.

Dövlət canlı bir orqanizmdir. Onun üzvləri, elementləri olan vətəndaşları (əhalisi, sakinləri, xalqı) bu orqanizmi ona görə təşkil edirlər ki, ümumi və fərdi qaydada maraqlarını təmin edə bilsinlər və bunun üçün birləşmiş gücdən ibarət enerji mənbələri yaratsınlar. Dövlətin təşkil olunmasının özü də bir məqsədə çevrilir. Dövləti təşkil etməklə sakinlər, insanlar özlərini müdafiə etmək üçün üst bir qurum yaradırlar. Dövlətlər də vətəndaşlarını və onun ərazisində olan digər ölkə vətəndaşlarını müdafiə etmək üçün məsuliyyətli tərəflərə çevrilirlər. Məhz beynəlxalq münasibətlər dövlətləri bir-birinin vətəndaşlarını qoruyan məsuliyyətli tərəfə çevirir. Dövlətlərarası münasibətlərdə **“qonağa hörmət, qonağı qorumaq, qonağın maraqlarını müdafiə etmək”** kimi düşüncələr əsasında davranış və əxlaq qaydaları öz əksini tapır. Təbii ki, maraqlar da ehtiyaclardan və tələbatdan formalaşır. Qeyd olunduğu kimi, hər bir dövlət xarici siyasəti həyata keçirərkən müəyyən məqsədlər güdür. Bu məqsədlər iqtisadi sahələrdən tutmuş, insanların həyat fəaliyyətini əks etdirən bütün sahələri əhatə edir. İnsan fəaliyyətinin təsnifatı və dərəcələnməsi dövlətin məqsədlərini də dərəcələndirir. Ümumiyyətlə, dövlətlər öz hərəkətlərini hədəfəli sahədə məqsədlərin təmin edilməsi istiqamətində müəyyən edirlər. Məqsədlərə çatmaq üçün müəyyən **proqram və layihələr, fəaliyyət planları** təşkil edirlər. Məqsədlərə çatmaq istiqamətində müxtəlif fəaliyyət trayektoriyaları (gələcək hərəkətlər üçün fəaliyyət planları) müəyyən edirlər. **Trayektoriyalar** dövlətin xarici siyasətinin istiqamətlərini müəyyən edir və şaxələndirməni yaradır. Xarici siyasətin istiqamətləri xarici siyasətin və beynəlxalq münasibətlərin məqsəd istiqamətlərini meydana gətirir. Xarici siyasətin şaxəli forması dövlətin xarici siyasət sahələrinin **fiziki**

strukturlarını təşkil edir. Dövlətin özünü qorumaq və inkişaf etdirmək, daxili ehtiyaclarını ödəmək məqsədi xarici siyasətin sahələrini formalaşdırır. Xarici siyasətin hərəkət sahələri də məqsədlərin sahələrini və onu təmin etmək istiqamətlərini əlaqəli və şəxəli qaydada meydana gətirir. Dövlət xarici siyasət istiqamətləri üzrə məqsəd formalaşdırmaqla öz siyasət (fəaliyyət) sahələrini də müəyyən edir. Dövlətin məqsədi **çoxşaxəli** məzmun və forma kəsb edir. Dövlətlər öz məqsədlərinə görə hədəf müəyyən edirlər və bu hədəfə çatmaq üçün yollar və istiqamətlər formalaşdırırlar. **Dövlətin məqsədi onun siyasətinin məqsədini ortaya çıxarır. Buradan da belə bir məntiqi fikir meydana gəlir ki, dövlət öz hakimiyyəti vasitəsilə (hakimiyyət ali siyasi qurum kimi dövləti təmsil edən tərəfdir. Lakin geniş anlamda götürdükdə dövlət-hakimiyyət və vətəndaş tərəflərindən ibarət olmaqla, iki mühüm baza sahəsinə ayrılır)** hərəkət etmirsə, deməli siyasəti də yoxdur. Siyasəti yoxdursa, məqsəd də yoxdur və **bu da yoxdursa, dövlətin özü də yoxdur.** Dövlət öz məqsədlərinə nail olmaq üçün **mərhələli** siyasət formalaşdırır. Bu mərhələli siyasət də **imkanlara, zaman və şəraitə** bağlı olur. Mərhələli siyasət ardıcılığı dövlətin **baza məqsədlərinə** çatmasını ortaya çıxarır. Dövlət baza məqsədlərinə (burada gələcəyə yönəlmiş və gələcək strategiyanın tərkibi olan məqsədlər nəzərdə tutulur) mərhələli məqsədlərin yerinə yetirilməsi sayəsində çatır. Dövlətin əsas məqsədi həm vətəndaşlarının daxili tələbatlarını ödəməkdən, həm də öz mövcudluğunu qorumaqdan ibarətdir. Dövlət genişləndikcə (burada daxilən inkişaf edərək böyüdükcə və beynəlxalq arenada geosiyasi fəaliyyəti baxımından gücləndikcə) öz gücünü də artırır və beynəlxalq münasibətlərdə siyasi çəkisini də böyüdür. Buradan da dövlətin siyasi təsir metodlarının gücü artır. Dövlətin resurslarının sayı çoxaldıqca, potensialları genişləndikcə təsir imkanları da artır və məqsədləri də buna

müvafiq olaraq böyüyür. Dövlətin ali məqsədlərinin böyüməsi onun müdafiə siyasətinin də həcmi böyüdür.

Dövlət xarici siyasətdə müəyyən məqsədlərə çatmaq üçün müxtəlif strateji və taktiki üsullardan, gediş variantlarından istifadə edir. Dövlət öz məqsədlərinə çatmaq istiqamətində, istəklərini yerinə yetirmək baxımından, digər dövlətlərlə ikitərəfli və çoxtərəfli sənədlərə qoşulur. Bu sənədlərdə dövlətlərin məqsədləri və onların sahələri, obyektləri, predmetləri, eləcə də məqsədlərin mərhələli şəkildə yerinə yetirilməsinin **zaman amili** öz əksini tapır. Sənədlər dövlət siyasətinin mərhələli və sahəli əsaslarını yaratmış olur.

Dövlətin xarici siyasətdə məqsədi də təsnif olunur. Bu baxımdan da qlobal (böyük) məqsədlər, orta və kiçik məqsədlər müəyyən olunur. Bu məqsədlərin hər biri digəri ilə bağlı olur və şəxəli maraqlar meydana gəlir. Şəxəli maraqlar da maraqlar sistemində güc tərəflərinin əsaslarını yaradır. Dövlətin təbii ki, ayrı-ayrı sahələr üzrə fərdi və konkret məqsədləri öz məzmunu baxımından kiçik olur. Dövlətin universal məqsədi isə həm məkan (üfiqi qaydada), həm də sahələr (şaquli qaydada) baxımından qlobal əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət özünün xarici siyasət məqsədi ilə daxili siyasət məqsədləri arasında uzlaşmanı təşkil edir. Daxili və xarici siyasət məqsədləri birləşir və dövlətin **vahid məqsədini** meydana gətirir. Dövlətin də əsas məqsədi əhalisinin bütün aidiyyəti sahələrdə maraqlarını təmin etməkdən ibarət olur. Dövlətin öz məqsədi uğrunda hərəkəti dövlətin gücünün artmasına gətirib çıxarır. Dövlətlər məqsədlərinə çatmaq üçün münasibətlərə qoşulurlar və burada maraqlar həm üst-üstə düşür, üst-üstə düşməkdən də qovuşma və toqquşma meydana gəlir. Dövlətlər arasında müharibə, böhran və münaqişə vəziyyətləri ortaya çıxır. Məqsədlərə rəvan şəkildə çatmaq isə sülhün qorunub saxlanmasına yönəlir.

Dövlət xarici siyasət sahəsində öz məqsədinə çatmaq üçün müəyyən **struktur birləşmələri** təşkil edir. Bu struktur da öz

növbəsində siyasət fəaliyyətinin komplekslik xarakterini meydana gətirir. Dövlətin ayrı-ayrı sahələr üzrə məqsədlərini aidiyyatı struktur vahidlikləri yerinə yetirir. Bundan da dövlətin **vahid və birləşdirici bir qurum** kimi forma və məzmunu ortaya çıxır. Dövlətin sistem əhəmiyyəti kəsb edən siyasəti onun məqsədləri uğunda qurulur. Dövlətin xarici siyasət məqsədləri onun bütün fəaliyyətində öz əksini tapır. Bu baxımdan da xarici siyasət sahələri üzrə məqsədlər də şəxələndir. Dövlətin ***müharibə törətmək məqsədi (bu, kasıbçılıqdan da irəli gələ bilər), sülh yaratmaq məqsədi, münaqişələr yaratmaq məqsədi və niyyəti, geosiyasi maraqlarını (dövlət böyük olanda daxili geosiyasətini və xarici geosiyasətini) formalaşdırmaq məqsədi, miqrasiya məqsədi, mədəniyyətini inkişaf etdirmək məqsədi, xalqının mənsub olduğu dilini yaymaq məqsədi, iqtisadiyyatını genişləndirmək məqsədi, hərbi siyasətini böyütmək*** kimi məqsəd istiqamətləri meydana gəlir. Dövlətlər xarici siyasət sahəsində baza məqsədlərinə nail olmaq üçün **təşkilati** funksiyaları həyata keçirirlər: danışıqları təşkil etmək, diplomatiyadan istifadə etmək, dialoqları təşkil etmək, konfranslar, sammitlər, konqresslər, forumlar və digər iclaslar və yığıncaqlar təşkil etmək, rəsmi səfərləri təşkil etmək, sənədlərə qoşulmaq, təşkilatlarda iştirak etmək, təşkilatlar yaratmaq və s. bu kimi təşkilati istiqamətlər təşkilati məqsədləri və funksiyaları ortaya çıxarır. ***(Qeyd: bir məqsədin yerinə yetirilməsi də digər məqsədlərin tətbiqi zərurətini ortaya çıxarır. Məqsədlər başqa məqsədlərdən –ardıcıl məqsədlərdən meydana gəlir).*** Bu təşkilati məqsədlər də öz növbəsində ümumi məqsədlərin icra olunması üçün şəraitin meydana gəlməsinə xidmət edir. Bu da ondan irəli gəlir ki, hər bir məqsəd hərəkəti üzərə çıxarır və hərəkətdən meydana gəlir. Məqsədlərə çatmaq istiqamətində bir çox strateji və taktiki məsələlər müəyyən edilir. Taktiki və strateji məsələlər baza etibarilə şəraitlə və zamanla bağlı olur və adətən gələcəyə

doğru yönəlidir. Dövlətin strateji sahələri də təsnif olunur və dövlət öz strategiyasında məqsədlərinin kəmiyyətini müəyyən edir. Kəmiyyətlərin müəyyən edilməsi dövlətin gücünə və onun iştirak imkanlarına bağlı olur. Strateji sahələri içərisində iqtisadiyyat birinci yerdə dayanır. Bunun ardınca güclü hərbi birləşmələri və digər silahlı qüvvələri yaratmaq da dövlətin strategiyasına və taktikasına aid olur. Dövlət daima mövcudluğunu təmin etmək, inkişaf etmək və müdafiə olunmaq strategiyalarını müəyyən edir. Bu strategiyaları baza strategiyalar kimi də təsnif etmək məqsədəuyğundur.

Beynəlxalq münasibətlər **regionda** və **regiondan kənarda** sahələr üzrə müəyyən edilir. Dövlətlər həm ümum əsaslarla (vahid dövlət məzmunu fəaliyyəti tərkibində), həm də xüsusi qaydada beynəlxalq münasibətlərə qoşulurlar. Məsələn, dövlətlər bəzən onları qane etməyən sənədlərə qoşulmaqdan imtina edirlər. Bu, dövlətin xüsusi qaydada beynəlxalq münasibət fəaliyyətinin əsasıdır. Eləcə də başqa iki dövlət arasında olan strateji müttəfiqlik sənədinə üçüncü dövlət qoşulmaya bilir. Bu da **xüsusi qaydadır**. Beynəlxalq münasibətlərə qoşulmaq məqsədi xarici siyasətin məqsədləri ilə eynilik təşkil edir. Xarici siyasət fəaliyyəti münasibətləri, münasibətlər isə fəaliyyətin nəticələrini təzahür etdirir. Xalqı və siyasi qurum kimi hakimiyyəti tanıtmaq dövlətin həm xarici siyasətinin, həm də beynəlxalq münasibətlərinin başlıca məqsədlərinə çevrilir. Dövlətin xarici siyasətində məqsəd və maraqlar üzvi vəhdət təşkil edir və hər iki məzmun böyüməyə və hərəkət sahələrini və obyektlərini artırmağa xidmət edir.

**Xarici siyasətdə maraq anlayışı.
Maraqların təmin olunmasında (siyasi təsiretmədə)
məsafə və məkan amili**

Maraq fərdlərin özündən bürüzə verməklə (ifadə olunmaqla) onların mövcudluğuna və inkişafına xidmət edir. Dövlətin və cəmiyyətin bütün üzvləri fərdi və universal qaydada maraq nümayiş etdirirlər. Universal maraqlarda enerji artıq olur ki (enerji bolluğu yaranır), fərdlər də bu mənbədən öz maraqları üçün yararlanırlar. Universal maraqlar fərdi maraqlar üçündür. Yəni, bolluq və zənginlik fərdin maraqlarının ödənilməsinə xidmət edir. Maraqlarsız siyasət (fəaliyyət) təşkil edilə bilməz. Siyasətin stimullaşdırılmasında istiqamətverici amil kimi maraq dayanır. Maraq öz arxasınca məqsədləri və hərəkətləri müəyyən edir. Xarici siyasət dövlətin sakinlərinin maraqlarından meydana gəlir. Ehtiyac və tələbatdan irəli gələn maraq dövlətin məqsədlərini müəyyən edir. Dövlət maraqları dövləti öz xarici siyasətinin məqsəd istiqamətlərini müəyyən etməyə vadar edir. Dövlət maraqlarının daxildə olan şəxəli prinsipi onun xarici siyasətində də öz təsirlərini göstərir. Dövlət çalışır ki, daxili strukturları xarici siyasət strukturları ilə birləşsin və vəhdət təşkil etsin, birləşik siyasət həyata keçirsin. Dövlət daxildə və xarici sferada öz maraqlarını şaxələndirilmiş əsaslarla müəyyən edir.

Dövlətin marağı və onun təmin edilməsinin bu və ya digər səviyyədə forması bir tərəfdən inkişafdır, digər tərəfdən də mövcudluğunu qorumaqdır. Dövlət maraqları dövlət sərhədlərinin qorunmasına yönəlir və eləcə də digər məkanlarda maraqların böyüməsinə əsaslanır. Dövlət maraqları daima şaxələnmə xüsusiyyətlərinə malik olur. Dövlət maraqları həm də məhdudlaşdırıcı məzmunu özündə əks etdirir. Digər dövlətlərin maraqlarının da mövcudluğu müvafiq dövlət üçün maraq məkanı sərhədlərini və sferasını meydana gətirmiş olur. Dövlətlər beynəlxalq münasibətlərdə maraq sferalarına daxil

olurlar və maraqların qarşılıqlı mövcudluğu dövlətlərin maraqları arasında məhdudlaşdırıcılığı da meydana gətirir. Beynəlxalq münasibətlər və dövlətlərin beynəlxalq hüquq normalarını yaratmaları onların ümumi formalı maraqlarının təmin edilməsinin əsaslarını təşkil edir. Beynəlxalq normalardan dövlətlər ümumi davranış qaydaları (əməl etmək prinsipləri) formalaşdırırlar. Təbii olaraq universal beynəlxalq hüquq normaları yaradılır, eləcə də fərdi və konkret sahələr üzrə normalar qəbul olunur. Universal normalar özündə ədaləti əks etdirir. Bu universal ədalət məzmunu ayrı-ayrı sahələr üzrə hüquq normalarının yaradılmasını təşkil edir.

Maraqların təmin edilməsində **məkan və məsafə** amili böyük rol oynayır. Bu məsafə həm zamanda və həm də coğrafiyada öz əksini tapır. Böyük dövlətlər çalışırlar ki, öz xarici siyasət maraqlarını məkan şəbəkələri əsasında müəyyən etsinlər. Bu məqsədlə ittifaqları təşkil edirlər. Məkanlar arasında əlaqələrin mövcudluğu və transformalı münasibətlər maraqların məkanlar üzrə təmin olunmasının əsaslarını yaradırlar. Məkanların şəbəkələri **şəbəkəli siyasətin** həyata keçirilməsi üçün dayaq mərkəzləri rolunu oynayır. Məsələn, ABŞ-ın Avratlantik məkanda (Qara və Aralıq dənizi regionlarında) strateji maraqlarının təmin olunmasında NATO ölkələri, xüsusilə, bu dəniz regionlarında İtaliya, Yunanıstan, Türkiyə və Rumıniya həlledici mövqeyə malik olurlar. Məkanlar arasında bağlılıq dövlətlərin xarici siyasət maraqlarının uzanmasına və böyüməsinə xidmət edir. Məsələn, keçmiş SSRİ məkanı arasında olan məkan bağlılığı Rusiyanın geniş maraqlarına xidmət edir. Eləcə də Avropa İttifaqı, Avstraliya və Sakit Okeaniya ABŞ-ın region maraqlarının böyüməsinə səbəb olur. Çin Cənubi-Şərqi Asiyada maraqlarını genişləndirir. ABŞ Sakit və Atlantik okeanları regionları üzrə maraqlarını böyüdür. Məkan dövlətlərin geosiyasətinin böyüməsinə xidmət edir. Məkanın böyüməsi ittifaqları, birlikləri meydana gətirir, eləcə də ittifaqlar da güc

mərkəzlərini yaradır. Güc məkanı genişləndirir. Məkanın böyüməsi də öz növbəsində **dünya hakimiyyəti** məsələsini ortaya çıxarır. Dünya siyasətinin təmin olunmasında, həyata keçirilməsində **məkan subyektləri və obyektləri** böyük bir dayaq, istinadgah rolunu oynayır. Böyük dövlətlər üçün orta və kiçik gücə malik olan dövlətlər, eləcə də orta və kiçik gücə malik olan dövlətlər üçün böyük dövlətlər maraqların təmin olunması baxımından dayaq elementi rolunu oynayırlar. Böyük dövlətlərə kiçik və orta gücə malik olan dövlətlər böyük enerji mənbəyi vasitəsi kimi baxırlar və dövlətlərin qruplaşmasında bu kimi yanaşmalar əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, keçmiş SSRİ respublikalarının çoxlu sayda vətəndaşları Rusiyada qazanclar əldə etmək üçün işləyirlər və yaşayırlar. Rusiya keçmiş SSRİ məkanı üçün bir enerji mənbəyi kimi əhəmiyyət daşıyır.

Məkanlarda dövlətlər öz hərbi bazalarını yerləşdirirlər. Eləcə də iqtisadi maraqları meydana gəlir. Məsələn, Rusiya, Çin, Braziliya, Hindistan, Cənubi Afrika birləşərək, özlərinin maraq sferalarını böyüdürlər. **(Qeyd: bu birləşmə də Avraatlantik birləşməsinin mövcudluğundan və ərəzi baxımından genişlənməsindən ortaya çıxır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, siyasi təsiretmədə əks təsirlər meydana gələ bilər. Bu anda müəyyən qədər güc və potensiala sahib olan ölkələr yığırlar və müdafiə olunmaq və güclənmək strategiyasını qəbul edirlər).** Burada bir dövlət digər böyük dövlət hesabına öz maraq sferasını genişləndirməyə can atır. NATO daha çox onun tərkibində olan üzvlər hesabına böyümək strategiyasını yerinə yetirir. NATO-nun Şərqə doğru genişlənməsi bu təşkilatı həm üfiqi istiqamətdə (yəni məkanı, dövlətləri əhatə etmək baxımından), həm də şaquli olaraq (yəni daxildən fəaliyyət obyektlərinin genişlənməsi baxımından) böyüdür. Məkanın böyüməsi sistemin fəaliyyət istiqamətlərinin sayını da çoxaldır. Eyni zamanda yeni inkişaf prosesləri və buna müvafiq olaraq meydana gələn zərurət yeni istiqamətlərin obyekt kimi cəlb olunmasının əsaslarını təşkil edir. ABŞ-ın

dünya hakimiyyətinin təmin edilməsində məkan və məkandakı subyektlər böyük rol oynayır. Belə ki, ABŞ-ın okean dövləti olması ona digər məkanlarda (məsələn, Avrasiyada) dayaq elementlərinin olmasının vacibliyi amilini ortaya çıxarır. Məkanlar quruda və suda ola bilər. Qurudakı məkanlar böyük əhəmiyyət kəsb edir və özündə insan potensialını da aid etməklə böyük potensialı cəmləşdirir. **Materik siyasəti (baza olaraq kontinental siyasət də demək olar)** su siyasətindən (dəniz siyasətindən) daha vacib əhəmiyyət kəsb edir. Sudakı məkanları isə əsasən hərbi (suüstü və sualtı) və mülki gəmilər təşkil edirlər. Bu baxımdan da dövlətlər dənizdə güclənmək üçün güclü hərbi donanma yaratmaq marağında olurlar. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, dəniz məkanları başlıca olaraq quru məkanlarına nəzarət və qurudakı güc mərkəzlərinin güclərinin dənizlər üzrə böyüməsinin qarşısını almaq məqsədilə təşkil edilir. Başlıca hədəf quruya yönəlidir. Dəniz obyektləri isə **quruya hücum və qurunun müdafiəsi** üçün nəzərdə tutulur. Bu baxımdan dünya siyasəti (beynəlxalq münasibətlərin geosiyasəti) global məzmununda quru və dəniz arasında hakimiyyət uğrunda **(burada daha çox nüfuz dairələrinə sahib olmaq nəzərdə tutulmalıdır)** baş verən müdafiə və hücum xarakterli siyasətdir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, məkan məsələsində məkanın böyüdən elementlər, məsələn, eynikökənli xalqların və oxşar mədəniyyətə malik olan xalqların dünyaları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bir çox hallarda eynikökənli xalqların (türklər, slavyanlar) və çoxlu sayda dövlətlərə sahib olan xalqın (millətin) (ərəblərin) müəyyən coğrafi məkanlarda birləşmiş trayektoriyaları yaradan geosiyasi və geomədəni qurşaqları meydana gəlir. Burada mədəni komponent də bu qurşaqlarda yerləşən dövlətlər arasında sıx əlaqələrin yaranmasının əsaslarını təşkil edir. Geosiyasət dünya düzənini meydana gətirir. Bununla yanaşı, dövlətlərin güclərinə görə təsnif olunmasını da şərtləndirir. Dövlətlərin güclərinə görə təsnif olunmaları məqsəd və maraqların güclərinə görə təsnif olunmaları amilini ortaya çıxarır.

Xarici siyasətin vəzifəsi

Xarici siyasəti təşkil etməyin, müəyyənləşdirmənin özü bir vəzifədir, dövlətin qarşısına qoyduğu ümumi və konkret məzmun kəsb edən bir vəzifədir. Xarici siyasəti təşkil etmək dövlətin öz vəzifəsidir. Buradan isə xarici siyasətin öz vəzifəsi meydana gəlir. Təbii ki, bu da dövlətin özünün vəzifəsi demək olur. Xarici siyasətin vəzifəsi dövlətin bir subyekt kimi mövcud olan hüququndan ortaya çıxır. ***(Qeyd: dövlət, həm daxildə, həm də xaricdə müəyyən vəzifələri yerinə yetirmək hüquqlarına malik olur. Dövlətə də hüquqları onun xalqı verir. Xalq dövlətə hüquq və səlahiyyət verməklə, öz hüquqlarının təmin olunmasında tənzipmedici tərəf kimi dövlətə müəyyən işlərin görülməsi üçün səlahiyyət verir. Buradan da dövlətin vəzifələri müəyyən olunaraq ortaya çıxır).*** Xarici siyasət bir hərəkət mənzərəsi olduğundan və müəyyən məqsədlərə çatmağı qarşısına hədəf kimi qoyduğundan, burada vəzifələr müəyyən olunur. Vəzifələr də maraqların tərkibindən asılı olaraq müəyyən hədlərlə müəyyən olunur. Xarici siyasətin vəzifəsini dövlətin xarici siyasəti ilə məşğul olan qurumları (bu istiqamətdə icra orqanları olaraq-nazirliklər, idarələr və diplomatik nümayəndəliklər) yerinə yetirir. **Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi haqqında Əsasnamədə Nazirliyin vəzifələri bu kimi şəkildə müəyyən olunur:**

-Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin konsepsiyası və əsas istiqamətləri üzrə təkliflərin hazırlanması və Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim edilməsi;

-Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin həyata keçirilməsinin təmin edilməsi;

-xarici siyasət sahəsində dövlət orqanlarının razılaşdırılmış qarşılıqlı fəaliyyətinin təmin olunması barədə təkliflərin hazırlanması və Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim edilməsi;

-beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasına diplomatik üsul və vasitələrlə kömək göstərilməsi;

-Azərbaycan Respublikasının suverenliyinin, təhlükəsizliyinin, ərazi bütövlüyünün və sərhədlərinin toxunulmazlığının, onun siyasi, iqtisadi və digər maraqlarının diplomatik üsul və vasitələrlə təmin edilməsi;

-Azərbaycan Respublikasının, onun vətəndaşlarının və hüquqi şəxslərinin xaricdə hüquq və maraqlarının müdafiə edilməsi;

-Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla diplomatik və konsul əlaqələrinin təmin edilməsi;

-Azərbaycan Respublikası dövlət protokolunun təmin edilməsi;

-Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərində vahid siyasi xəttinin həyata keçirilməsinin təmin edilməsi məqsədi ilə digər icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi;

-Azərbaycan Respublikasının və onun ayrı-ayrı dövlət orqanlarının beynəlxalq siyasi, iqtisadi, elmi-texniki, mədəni, humanitar münasibətlərinin əlaqələndirilməsi və diplomatik təminatı. ¹

Diplomatik xidmət orqanlarının vəzifələri qanunla bu qaydada müəyyən olunur:

-Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin konsepsiyası və əsas istiqamətləri üzrə təkliflərin hazırlanması və Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanına təqdim edilməsi;

-Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin həyata keçirilməsinin təmin edilməsi;

-Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərində vahid siyasət xəttinin həyata keçirilməsinin təmin edilməsi məqsədilə digər müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi;

-Azərbaycan Respublikasının suverenliyinin, təhlükəsizliyinin, ərazi bütövlüyünün və sərhədlərinin toxunulmazlığının, onun siyasi, iqtisadi və digər sosial maraqlarının diplomatik üsul və vasitələrlə təmin olunması;

¹ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ İŞLƏR NAZİRLİYİ HAQQINDA Ə S A S N A M Ə. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 yanvar 2004-cü il tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuşdur.

-Beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasına diplomatik üsul və vasitələrlə kömək göstərilməsi;

-Azərbaycan Respublikasının, onun vətəndaşlarının və hüquqi şəxslərinin xaricdə hüquq və maraqlarının müdafiə olunması;

-Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla diplomatik və konsul əlaqələrinin həyata keçirilməsi;

-Azərbaycan Respublikası dövlət protokolunun təmin edilməsi.

-Diplomatik xidmət orqanları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına uyğun olaraq digər vəzifələri də həyata keçirə bilər.¹

Azərbaycan Respublikasının Konsulluğu haqqında Əsasnaməsinə əsasən, Konsulluğun əsas vəzifələri bunlardır:

-Azərbaycan Respublikası ilə qəbul edən dövlət arasında dostluq münasibətlərinin inkişafına, iqtisadi, elmi-texniki, mədəniyyət, ticarət, idman, turizm və digər sahələrdə əlaqələrin genişlənməsinə yardım göstərmək;

-qəbul edən dövlətdə Azərbaycan Respublikasının, onun vətəndaşlarının və hüquqi şəxslərinin hüquq və maraqlarını öz səlahiyyətləri daxilində müdafiə etmək;

-qəbul edən dövlətdə Azərbaycan Respublikasının diplomatik və konsul əlaqələrini qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada həyata keçirmək;

-qəbul edən dövlətə rəsmi nümayəndə heyətlərinin səfərlərinin hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə öz səlahiyyətləri daxilində kömək etmək.²

Xarici siyasət məfhumunun özü bir istiqamətdir və məqsədlərə çatmaq vəzifəsi üçün təşkil olunan fəaliyyət sahəsidir. Xarici siyasətin başlıca vəzifəsi (burada dövlətin xarici siyasət fəaliyyətinin başlıca vəzifəsi) onun məqsədinə çatmaq yollarını müəyyən etməkdən ibarətdir. Xarici siyasətin vəzifəsi də şəxslərə bölünür və onun gediş istiqamətlərini əks

¹ Diplomatik xidmət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
http://www.rusum.az/laws/law_953106246_7974.pdf

² Azərbaycan Respublikasının Konsulluğu haqqında Əsasnamə
http://www.mfa.gov.az/index.php?option=com_content&task=view&id=28&Itemid=40

etdirir. Xarici siyasətin birinci vəzifəsi məqsədlərə çatmaq üçün **təşkilati funksiyası** yerinə yetirməkdən ibarətdir. Təşkilati funksiyaya siyasətin təşkil olunması yollarını, üsul və vasitələrin (burada mərkəzlərin (subyektlərin), alətlərin (hüquq normalarının)) təşkilini və tətbiqini aid etmək olar. Xarici siyasət müxtəlif üsullarla təşkil edilir, struktur vahidlikləri yaradılır və struktur vahidlikləri də aidiyyəti funksiyası yerinə yetirir. Xarici siyasətin vəzifəsinə dövlətin inkişaf etməsi üçün müəyyən yolların tapılması funksiyası da aid olur. Xarici siyasət dövlətlərin (iki və ya da çox dövlətin) daxili siyasət strukturları arasında əlaqələri (bir-birilərinin daxili strukturları arasında) yaratmaq vəzifəsini yerinə yetirir. Öhdəliklər və məsuliyyət məsələləri də xarici siyasətin vəzifəsinə aid olur. Xarici siyasətin vəzifəsi burada iştirak edən, siyasəti müəyyən edən və siyasəti icra edən şəxslərin vəzifəsi ilə eynilik təşkil edir. Dövlət məhz özünün xarici siyasət vəzifəsini yerinə yetirən hakimiyyət elementlərindən istifadə edir. Xarici siyasətdə iştirak edən şəxslər qarşılıqlı məqsədlər qoyurlar və bunun üçün vəzifələr yerinə yetirirlər. **Dövlətin vəzifəsi** özünün xarici siyasətini mükəmməl şəkildə təmin etməkdən ibarətdir. Bunun da məğzində, mahiyyətində vətəndaşlarının maraqlarının təmin olunması əməli dayanır. Dövlət öz vəzifəsini layiqli şəkildə icra etmək üçün öz məmurlarından və digər vəzifəli şəxslərdən müvafiq hərəkətlərin edilməsini tələb edir. Dövlətin xarici siyasətinin vəzifəsinin nəzəri əsasları normativ-hüquqi aktlarda (məsələn, konstitusiyada, bu əsas qanundan irəli gələrək, xarici siyasət fəaliyyətini əks etdirən əsasnamələrdə öz əksini tapır. Hər bir dövlət öz xarici siyasət vəzifəsini yerinə yetirmək səlahiyyətinə məxsus olur və bu, beynəlxalq hüquq qaydalarında da təsbit olunur. **Xarici siyasətin vəzifəsi: dövlətin hüquqlarını beynəlxalq aləmdə qorumaq və hüquqların mövcudluğunu sübut etdirmək üçün dövlətin fəaliyyət səlahiyyətlərini təmin etmək; dövlətin və vətəndaşlarının xarici ölkələrdə pozulmuş hüquqlarının**

bərpasını müəyyən etmək; dövlətin inkişaf siyasətinin əsaslarını müəyyən etmək; dövlətin fəaliyyətini təşkil etmək və qorumaq; xarici siyasət istiqamətlərini müəyyən etmək və müəyyən olunan xarici siyasət istiqamətlərini qorumaq; xarici siyasətin həyata keçirilməsini təmin edən obyektləri və subyektləri müəyyənləşdirmək; xarici siyasətin istiqamətləri arasında bağlılığı, koordinasiyanı müəyyən etmək, pilləli və mərhələli siyasəti təşkil etmək; ölkə vətəndaşlarının beynəlxalq səviyyəli hüquqlarını təmin etmək üçün bu məqsədlə fəaliyyət istiqamətlərini təşkil etmək; dövlətin daxili siyasəti ilə onun xarici siyasəti arasında koordinasiyanı yaratmaq; xarici siyasətin strukturlarını yaratmaq və mexanizm qaydalarını müəyyən etmək; digər dövlətlərlə olan əlaqələr və münasibətlər normalarını və qaydalarını müəyyən etməkdən və s. ibarətdir. Xarici siyasət öz vəzifəsini dövlətin daxili imkanlarına və beynəlxalq şəraitə uyğun olaraq, imkanlar və potensial baxımından daima genişləndirə bilər. Xarici siyasətin vəzifəsi ona verilən səlahiyyətlər çərçivəsində (dövlətlərə verilən xarici siyasət fəaliyyətləri sayəsində) daima genişlənmə funksiyasına malikdir.

Daxili siyasətin xarici siyasətlə (beynəlxalq münasibətlə) uyğunlaşdırılması və uzlaşdırılması

Başlanğıcda belə bir nəzəri-fəlsəfi fikir bildirmək olar: “Beynəlxalq hüququn hamı tərəfindən qəbul edilmiş norma və prinsipləri beynəlxalq ictimaiyyət üçün –dövlətlər birliyi üçün “konstitusiya”dır-vahid universal “sənəddir”, vahid modellərdir və qaydalardır. İdeallıqda və realıqda, eləcə də bu iki anlayışın vəhdətində təzahür edən ədalət normaları və ədalət standartları bu konstitusiyanın baza mahiyyətidir. Beynəlxalq münasibətlərin “konstitusiyası”ndan ayrı-ayrı sahələri əhatə edən beynəlxalq normalar yaranır, hüquq normaları şəbəkəsi ortaya çıxır, eləcə də dövlətlərin daxili qanunvericilik siyasəti

genişlənir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, müasir anlamda hüquq normasının qəbulu dedikdə, ilk növbədə insanların, ümumilikdə bəşəriyyətin hüquqlarının təminatı istəkləri nəzərə alınmalıdır. Hüquq norması ədalətə xidmət etməlidir. Bu, universal prinsipdir. Lakin ola da bilər ki, qəbul edilən müəyyən bir hüquq norması digər tərəflərin maraqlarını nəzərə almasın. Bu, fərdi və xüsusi əhəmiyyət kəsb edən normadır. Lakin bu norma hüququn ədalətli məzmunundan irəli gələrək, digərlərinin hüquqlarını məhdudlaşdırmamalıdır və pozmamalıdır. Bu baxımdan beynəlxalq konvensiyalarda da belə bir prinsip əksini tapır ki, konvensiyalar başqa beynəlxalq sənədlərlə ziddiyyət təşkil etməməlidir. Belə ki, Qadınlara qarşı zorakılığın və məişət zorakılığının qarşısının alınması və onlarla mübarizə haqqında Avropa Şurasının Konvensiyasının Digər beynəlxalq sənədlərlə əlaqə adlanan X Fəslində yazılır ki, bu Konvensiya bu Konvensiyanın Tərəflərinin iştirakçısı olduqları və ya gələcəkdə olacaqları və bu Konvensiya ilə tənzimlənən məsələlərlə bağlı müddəaları əks etdirən digər beynəlxalq sənədlərdən irəli gələn öhdəliklərə xələl gətirmir. Sonra yazılır ki, bu Konvensiyanın Tərəfləri onun müddəalarını tamamlamaq və ya gücləndirmək, yaxud Konvensiyada təsbit olunmuş prinsiplərin tətbiqini asanlaşdırmaq məqsədi ilə bu Konvensiyada öz əksini tapmış məsələlərlə bağlı bir-birilə ikitərəfli və ya çoxtərəfli sazişlər bağlaya bilərlər.¹ Buradan da belə bir məntiqi prinsip ortaya çıxır ki, beynəlxalq sənədlər ədalət naminə, ədalətin möhkəmlənməsi və qorunması baxımından, bir-birilə ziddiyyət təşkil edə bilməzlər. Beynəlxalq sənədlərin daxili qanunvericilikdə öz əksini tapması sayəsində kompleks qaydada ədaləti özündə əks etdirən normalar məcmuəsi ortaya çıxır və bundan da möhkəm və sabit cəmiyyətlər, sabit münasibətlər sferaları meydana gəlmiş olur. Hüquq içərisində **ədalətin** mütləq varlığına dair fikir

¹ Qadınlara qarşı zorakılığın və məişət zorakılığının qarşısının alınması və onlarla mübarizə haqqında Avropa Şurasının Konvensiyası

baxımından belə bir oxşatma etmək olar: nə qədər (çoxlu çeşiddə) yemək hazırlayırsansa hazırla, bu yemək mütləq tamlı (dadlı) olmalıdır və hamı tərəfindən yeməli olmalıdır, ləzzətli və xoşagələn olmalıdır. Yemək reseptləri və burada olan tamlar (dadlar) məhz ayrı-ayrı sahələrdə qəbul olunan və ayrı-ayrı sahələrdə münasibətləri ədalətli şəkildə tənzim edən hüquq normalarını xatırlatmalıdır”.

İndiki zamanda hər bir dövlət öz daxili siyasətini xarici siyasəti ilə uyğunlaşdırmaq və beynəlxalq standartları qəbul etmək siyasətini həyata keçirir. Əvvəlki başlıqlarda qeyd olunduğu kimi, dövlət öz daxili resurslarını artırmaq və inkişaf etmək üçün xarici siyasət reallaşdırır. Dövlət xarici siyasətini birbaşa tənzim edir və təşkilatları ***(yaratdıqları beynəlxalq təşkilatlarla)*** ilə reallaşdırır. Xarici siyasətin iki mühüm istiqaməti formalaşır. Beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinin əsas məqsədi baza etibarilə dövlətlərin xarici siyasətləri arasında əlaqəni və uyğunlaşdırmanı ***(burada məzmun etibarilə uyğunlaşdırmadan söhbət gedir. Forma fərqli ola bilər. Məsələn, dövlətlər öz daxili siyasətlərini müxtəlif formalarda təşkil edə bilərlər. Lakin məzmun ondan ibarət olmalıdır ki, siyasətin əsasında xidmət amili dayanmalıdır)*** təmin etməkdən ibarətdir. Təşkilatlar da beynəlxalq siyasətin və münasibətlərin idarə olunması funksiyasını yerinə yetirirlər. ***(Qeyd: idarəetmə özündə müxtəlif hərəkət istiqamətlərini birləşdirir: hazırlama və icra etmə, yoxlama, müşahidə, nəzarət və bunlardan irəli gələrək hesabatlar vermək və hesabatlar qəbul etmək kimi akt istiqamətləri idarəetmə funksiyasının tərkibini formalaşdırır. İdarəetmə isə tərəflər arasında bu və ya digər obyektlərə asılılıq vəziyyətlərindən meydana gəlir)***. Təşkilatlar vahid beynəlxalq sənəd layihələri ***(məsələn, konvensiyalar)*** hazırlayırlar və dövlətlərə (tərəflərə) qoşulmaq üçün təqdim edirlər. Təşkilatlar bununla dövlətlərin daxili siyasətləri (öhdəlikləri qəbul etməklə icrasını təmin etmək), eləcə də xarici siyasətləri arasında (icra haqqında öhdəliyi qəbul etmək) bir uyğunluq yaratmağa çalışırlar.

Başlıca məqsəd də hansı dövlətdə və cəmiyyətdə yaşamasından asılı olmayaraq insana xidmət amili ortaya çıxarmaaqdan ibarətdir. Beynəlxalq təşkilatlar çalışırlar ki, dövlətlərin daxili qanunvericiliklərində də ədalət normaları öz əksini tapsın. Məsələn, “Qadınlara qarşı zorakılığın və məişət zorakılığının qarşısının alınması və onlarla mübarizə haqqında Avropa Şurasının Konvensiyası”nın 4-cü maddəsində yazılır ki, tərəflər hər kəsin, xüsusilə də qadınların həm ictimai, həm də şəxsi həyatda zorakılıqdan azad yaşama hüququnu təşviq və müdafiə etmək üçün zəruri qanunvericilik tədbirləri və digər tədbirlər görürlər: milli konstitusiyalarında və digər müvafiq qanunlarında qadınlarla kişilərin bərabər olması prinsipini təsbit etmək və bu prinsipin təcrübədə tətbiqini təmin etmək və s.¹ Bu ədalət mövcudluğun, varlığın yaşamasına, qorunmasına və inkişaf etməsinə xidmət edən baza ideoloji amil rolunu oynayır. Dövlətlərin özlərinin yaratdıqları təşkilatlar özlərinə də **nəzarət** edirlər. Beynəlxalq təşkilatlar dövlətlər arasında əlaqələr yaratmaqla, onların daxili siyasətlərini uzlaşdırmaqla bərabər, həm də bir nəzarət funksiyasını yerinə yetirirlər. Buradan da belə bir məntiqi fikir ortaya çıxır ki, dövlətlər beynəlxalq münasibətlər sahələrinə qoşulmaqla, öz üzərlərində nəzarətdən qurumları və vasitələri meydana gətirirlər. Bu baxımdan da dövlət daxildən və kənardan nəzarət edən və eyni zamanda nəzarət olunan (daxildən-cəmiyyətləri tərəfindən dövlət hakimiyyətlərinə nəzarət olunur) bir qurumdur. Bu iki istiqamətli nəzarət formulası, metodu və onlar arasında birləşmə koordinatları və xətləri dövlətləri beynəlxalq münasibətlərdə və dünya siyasətində **taraz vəziyyətdə** saxlayır və dövlətlərin dünya siyasəti müstəvisində inkişafı təmin olunur. Dövlətə daxildən və xaricdən olunan nəzarət və onun istiqamətləri (bu, həm də idarəetmə deməkdir) bir növ “kürəni havada saxlayan dartılıb-uzanan iplər” rolunu oynayır. Bu kürə

¹ “Qadınlara qarşı zorakılığın və məişət zorakılığının qarşısının alınması və onlarla mübarizə haqqında Avropa Şurasının Konvensiyası” Maddə 4-Əsas hüquqlar, bərabərlik və ayrı-seçkiliyə yol verməmə.

iplər hesabına havada qalaraq hərəkət vəziyyətində olur. Hərəkət vəziyyətləri də dövlətlərə inkişaf etmək imkanlarını yaradır. İplər bir sistem xətləri kimi əhəmiyyət kəsb edir və dövlətin mövcudluğunu təmin edir. Buradan da belə bir məntiqi nəticə ortaya çıxır ki, dövlətdaxili münasibətlər və beynəlxalq münasibətlər sistemi dövlətin varlığını əks etdirən kompleks amillərdir və kriteriyalardır.

Dövlətin iki baza istiqamətli fəaliyyəti sayəsində daxili siyasətlə xarici siyasət arasında bir əlaqəlilik və bütövlük meydana gəlir. Daxili siyasətin vəzifəsi ilə xarici siyasətin vəzifəsi arasında birləşmə ortaya çıxır və dövlətin hər iki fəaliyyət sahəsində maraqları bütövləşir. Bu bütövləşmədən obyektlər arasında da müəyyən oxşarlıqlar, uyğunluq halları yaranır. İki istiqamətli siyasət sayəsində dövlətin daxili siyasəti ilə onun beynəlxalq münasibətləri arasında uyğunluq meydana gəlir. Hər iki siyasət istiqamətləri bir-birini tamamlayır.

Dövlət daxili siyasətini xarici siyasəti ilə uzlaşdırdıqda ümumi beynəlxalq münasibətlərin öhdəliklərini qəbul edir. Bu öhdəliklərin qəbul edilməsi təbii ki, beynəlxalq sənədlərə qoşulmalar yolu ilə və daxili qanunvericilik aktlarını bu sənədlərə uyğunlaşdırmaq yolu ilə həyata keçirilir. **(Qeyd: dövlətlərin, onların konstitusiyalarından və referendum yolu ilə qəbul olunmuş aktlarından başqa, digər qanunvericilik sənədləri ilə tərəfdar olduqları beynəlxalq sənədlər ziddiyyət təşkil etdikdə, onlar beynəlxalq sənədi əsas götürürlər. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 151-ci maddəsi də bu məsələləri tənzim edir. Bu hal beynəlxalq birliyin və etimadın əsaslarından irəli gəlir. Burada konstitusiya və referenduma üstünlük vermə amili isə dövlətləri bir bütöv kimi beynəlxalq münasibətlərdə öz-özlərini müstəqil səlahiyyətli qurumlar kimi saxlamaq siyasətlərindən irəli gəlir. Dövlətlər beynəlxalq münasibətlərdə tam asılılıq rejimini qəbul etmirlər və yalnız yumşaq nəzarətə üstünlük verirlər. Siyasətin əhəmiyyət dərəcəsində birinci yerdə daxili siyasət, ikinci yerdə isə xarici siyasət**

dayanır. Xarici siyasət də daxili siyasətə xidmət edir).

Uzlaşma sayəsində siyasətin icrası zamanı qəbul edilən hüquq normaları ədalət prinsiplərini özündə əks etdirir. Dövlətin beynəlxalq münasibətlərə qoşulması və onun şərtlərinin öz daxili siyasətində öhdəlik kimi qəbul etməsi dövlətin beynəlxalq birlik içərisində **inam və etibarını** artırır. Dövlət beynəlxalq münasibətlərə qoşulduqda özünün beynəlxalq münasibətlərin subyekti kimi əhəmiyyətini artırmı və önə çəkmiş olur. Dövlət beynəlxalq münasibətlər sahəsində öhdəliklər qəbul etməklə və öhdəlikləri yerinə yetirməklə baza etibarilə özünü etibarlı tərəfdaş kimi tanıtdırmaq məqsədlərini güdür. Dövlət beynəlxalq münasibətlərlə öz xarici siyasətini uzlaşdırdıqda demək olar ki, özünü də beynəlxalq münasibətlərdə təcrid olunmuş vəziyyətdə hiss etmir. Uzlaşdırma (uyğunaşdırma) sayəsində **beynəlxalq münasibətlərin bütövləşməsi** prosesləri meydana gəlir. Uyğunlaşdırmadan ortaya çıxan vəziyyətlərdən irəli gələrək yaranmış etibarlılıq vəziyyəti dövləti daha geniş aspektdə beynəlxalq münasibətlərin üzvünə çevirir və dövlət öz resurslarını daha da artırmaq imkanları qazanır. Yəni dövlət inanılan tərəfdaşa çevrilməklə xarici tərəfdaşları və əməkdaşları özünə cəlb edir.

Hər bir dövlət beynəlxalq münasibətlərə uyğunlaşma siyasətini iki istiqamətdə həyata keçirir: birincisi, hüquqi aspektlərdir ki, dövlətlər çalışırlar ki, öz daxili qanunvericiliklərini beynəlxalq sənədlərlə (konvensiyalarla) uyğunlaşdırsınlar. İkincisi, siyasi əhəmiyyət kəsb edir ki, dövlətlər də çalışırlar ki, öz siyasətlərinin mahiyyətlərini beynəlxalq aləmdə tanıtdırsınlar. Beynəlxalq birliyin tərəfdaşları kimi özlərini sübut etdirmiş olsunlar. Beynəlxalq təcrübə məsələləri də burada xüsusi önəm kəsb edir.

Daxili siyasətin beynəlxalq siyasətlə uyğunlaşdırılması zamanı dövlət beynəlxalq siyasətin tərkib subyektinə çevrilir. Eyni zamanda daxili siyasət qanunvericiliyi aktları beynəlxalq hüquqla vəhdət təşkil edir. Bu zaman tərkib (yəni dövlətin daxili siyasəti) ilə vahid (beynəlxalq siyasət) arasında bütövlük

meydana gəlir. Beynəlxalq sənədlərə qoşulmalar və implementasiya məsələləri dünya siyasətinin vahid məzmununu ortaya çıxarır və dünyada bütün insanlar arasında vahid xidmət amilini ortaya çıxarır.

Hüquqi sənədlər (bu sənədlər hüquq subyektinin vəzifə və səlahiyyətlərini, onların statuslarını müəyyən edir) əsasən daxili siyasətlə xarici siyasət arasında **koordinasiyaedici** funksiya daşıyır. Bu sənədlər daxili siyasəti xarici siyasətlə tarazlaşdırıcı əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət özünün həm vahid məzmunlu siyasətini beynəlxalq siyasətlə uyğunlaşdırır, həm də ayrı-ayrı sahələrini **uyğunlaşdırma obyektinə** çevirir. Burada onu da nəzərə almaq lazımdır ki, uyğunlaşdırma zamanı baza problemlər ortaya çıxmamalıdır və dövlət beynəlxalq sənədlərlə ziddiyyət təşkil edən sənədləri qəbul etməməlidir. Lakin dövlətin imkanlarından irəli gələrək pozitiv istiqamətdə çoxlu sayda tədbirləri həyata keçirə və xidmət imkanlarını genişləndirə bilər.

Daxili sənədlərin beynəlxalq sənədlərlə uyğunlaşdırılması prosesində beynəlxalq sənədlərə qoşulmaqla dövlət daxilində yeni qanunvericilik sənədləri və istiqamətləri meydana gəlir. Daxili siyasətin beynəlxalq sənədlərə uyğunlaşdırılması ilə dövlət özünü beynəlxalq siyasətin inamlı tərəfdaşına çevirir. Burada dövlət özünü hamı tərəfindən qəbul olunmuş beynəlxalq qaydalara tabe etdirmiş olur.

Uyğunlaşdırma (tətbiq, yəni implementasiya zamanı) zamanı, dövlət beynəlxalq konvensiyaya qoşularkən və öhdəliklər qəbul edərkən, götürülmüş öhdəliklər istiqamətində hüquqi sənədlərlə sahələr üzrə aşağıdakı məsələlər uyğunlaşdırılır:

- beynəlxalq münasibətlərin və daxili siyasətin obyektləri, konvensiyada əksini tapmış məsələlər;

- anlayışlar;

- məqsəd və vəzifələr;

- ödəlikdən irəli gələrək, obyektlər və subyektlər-bu, həm də anlayışlarla və əhatə dairəsi ilə bağlıdır;

- öhdəliklərin əsasları və məzmunu, əsas istiqamətləri;
- baza prinsiplər;
- vəzifələr;
- dövlətin görəcəyi tədbirlərin əsasları və s.

Öhdəlik qəbul edilərkən qoşulma predmetləri arasında anlayışlar arasında olan qəti uyğunsuzluqların əksəriyyəti aradan qaldırılır.

Lakin dövlət beynəlxalq normalara zidd olmayan və özünün daxili səlahiyyətinə aid olan çoxlu sayda tədbirləri həyata keçirə bilər. Beynəlxalq hüquq normasından ona zidd olmayan çoxlu sayda daxili qanunvericilik normaları qəbul edilə bilər. İmplementasiya daha çox daxili qanunvericiliyin və beynəlxalq münasibətlərin şaxələnməsinə gətirib çıxara bilər. İmplementasiyanın məqsədi dövlətləri daxili siyasətlərində məhdudlaşdırmaq yox, onu daha da genişləndirmək məqsədini daşmalıdır. Bir faktı misal çəkək: 22 iyun 2010-cu ildə “Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu” qəbul edilibdir. 2011-ci ilin 11 may tarixli “Qadınlara qarşı zorakılığın və məişət zorakılığının qarşısının alınması və onlarla mübarizə haqqında Avropa Şurasının Konvensiyası” mövcuddur. Burada qanunun əhatə dairəsi (şamil edildiyi şəxslər) yaxın qohum olan ailə üzvləridir (ər, arvad, valideynlər, uşaqlar, nənələr, babalar, nəvələr, doğma və ögey qardaşlar və bacılar, övladlığa götürmüş və övladlığa götürülmüş şəxslər) və birgə yaşadığı hallarda digər qohumlardır.¹ Konvensiyada isə qadınlardır və 18 yaşından aşağı kiçik qızlardır.²

¹ “Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu” I Fəsil. Maddə 4.

² “Qadınlara qarşı zorakılığın və məişət zorakılığının qarşısının alınması və onlarla mübarizə haqqında Avropa Şurasının Konvensiyası” I Fəsil, Maddə 3-Anlayışlar bölməsi. “Zorakılıqdan azad qadınlar” Parlament şəbəkəsi. Parlament üzvləri üçün stolüstü kitab. “Qadınlara qarşı zorakılığın və məişət zorakılığının qarşısının alınması və onlarla mübarizə haqqında Avropa Şurasının Konvensiyası” (İstanbul Konvensiyası).

Daxili siyasətin beynəlxalq siyasətlə uyğunlaşdırılması sayəsində unifikasiya prosesləri yaşanır. Bu anda daxili siyasətlə xarici siyasət vahid dövlət siyasətinin əsaslarını təşkil edir. Unifikasiya təbii ki, vəhdətliyi meydana gətirir və uyğunlaşmadan da uzlaşmalar meydana gəlir. Uzlaşmalar da öz növbəsində paralellikləri ortaya çıxarır. Bu uzlaşmalardan meydana gələn ziddiyyətlər də mövcud olur ki, bu ziddiyyətlər sayəsində tərəflər arasında çəkişmələr prinsipi ilə inkişaf halları yaşanır. Unifikasiya özü tərkiblərdən bütövləşmənin meydana gəlməsinin əsaslarını təşkil edir. Vahidləşmə sayəsində enerji mənbələri meydana gəlir və enerji mənbələri həm bütövün özünü təmin edir, həm də ayrı-ayrı tərkib hissələri təmin edir. Xarici siyasətin özü də bütövləşir. Bu zaman xarici siyasətin istiqamətləri arasında əlaqəlilik və zəncirlilik meydana gəlir. Xarici siyasətin istiqamətləri arasında meydana gələn təbii və zəruri bağlılıq təbii ki, unifikasiya proseslərinin əsasını təşkil edir. Xarici siyasətin unifikasiyası onun gücünü artırmaqla bərabər, təsirlərini də genişləndirir və xarici siyasəti həm də bütövləşdirir.

Beynəlxalq münasibətlər anlayışı

Münasibət- (burada siyasi mənada), siyasətdən, siyasi hərəkətlərdən irəli gələn, formalaşan bir anlayışdır. Bu, həm də hərəkətlərə bağlıdır. Münasibət həmçinin reaksiyadır. Siyasi məzmunlu hərəkətlər də siyasi münasibətlərin əsaslarını təşkil edir. Dövlət siyasətinin dövlətin öz daxilində və xaricində həyata keçirilməsini nəzərə alaraq, hesab etmək olar ki, münasibətlərin də iki məkan sahəsi mövcuddur: *siyasi münasibətlərin daxili məkanı əhatə edən və daxili resurslar üzərində qurulan forması; siyasi münasibətlərin dövlətin sərhədlərindən kənar maraqlarını təmin etmək istiqamətində olan forması.* Münasibət anlayışının özünə də fəlsəfi-nöqteyi

nəzərdən iki aspektdən yanaşmaq olar: *tərəflər arasında ünsiyyət zamanı vəziyyəti yaradan və vəziyyəti əks etdirən hərəkətlərdən meydana gələn və obyektlər üzərində təsirlərlə müşahidə edilən bir mücərrəd vəziyyət və müəyyən məsələyə bir və ya da bir neçə tərəfin mövqeyi*. Münasibət ünsiyyət və mövqe ilə yaranır və maraqların maddi və sosial tərkibini əks etdirir. Bu baxımdan da münasibət mövqe, fikir və ünsiyyət anlayışlarını kompleks olaraq özündə əks etdirən bir məfhumdur.

Məlumdur ki, sosial-siyasi elmlərin (humanitar sahələri tədqiq edən və bu sahələri kompleksləşdirən, sistemləşdirən biliklərdən ibarət olan elmlər) hər bir qolu ictimai həyatın bu və ya digər sferasını öyrənir. Sferalar həmin elmi qolların obyektlərinə çevrilir. İlk baxışdan “beynəlxalq münasibətlər” anlayışını müəyyən etmək, dərk etmək bir o qədər də xüsusi çətinlik yaratmır. Elmi tədqiqat əsərlərində beynəlxalq münasibətlər anlayışına bu kimi ad verilir. Bu – “*dövlətlər və dövlətlər sistemləri, əsas siniflər arasında, sosial, iqtisadi və siyasi qüvvələr arasında, beynəlxalq arenada fəaliyyət göstərən təşkilatlar və ictimai hərəkətlər arasında, daha da geniş götürsək, xalqlar arasında iqtisadi, siyasi, ideoloji, hüquqi, diplomatik və digər əlaqələrin cəmidir.*”¹

Beynəlxalq münasibətlər- dövlətin daxili siyasət sahələri və istiqamətləri üzrə həyata keçirdiyi xarici siyasətinin (xarici fəaliyyətinin) “*məhsuludur*”. Beynəlxalq münasibətlər dövlətlər və təşkilatlar arasında həyata keçirildiyindən daha çox **siyasi və hüquqi** məna kəsb edir. Dövlətin daxili siyasətində daxili münasibətlər tənzimlənilsə (burada dövlət hakimiyyəti ilə vətəndaşlar arasında, dövlət hakimiyyəti ilə cəmiyyət arasında olan münasibətlər), xarici siyasətində xalqlararası,

¹ П.А.Цыганков. Политическая социология международных отношений. Международные отношения как особый род общественных отношений. Понятие и критерии международных отношений. http://www.society.polbu.ru/tsygankov_sociology/ch07_i.html

dövlətlərarası, cəmiyyətlərarası münasibətlər (buna sosial ünsürlər arasında qurulan münasibətlər kimi də ad vermək olar) tənzimlənilir. Hətta son dövrün qloballaşma prosesləri və açıq qapılar siyasəti ona gətirib çıxarır ki, münasibətlər sakinlər arasında sosial və məişət sahələrində geniş yayılır. Beynəlxalq münasibətlər iki və ya daha çox dövlət arasında, dövlətlə beynəlxalq təşkilat arasında, beynəlxalq təşkilatların özləri arasında, hökumətlər arasında, dövlətlərin hüquqi şəxsləri (burada həm də qeyri-hökumət təşkilatları da daxil olmaqla) arasında olan münasibətlərdir. Dövlətlər beynəlxalq münasibətlər sahələrini şaxələndirmək siyasətini həyata keçirirlər. Bu istiqamətdə məsələləri tənzim etmək üçün və idarəetmə sahələrini təşkil etmək məqsədilə dövlətlər beynəlxalq münasibətlərdə fəaliyyət göstərən dövlət (dövlət hakimiyyətinə məxsus olan) və qeyri-hökumət təşkilatlarını təşkil edirlər. Bu təşkilatların fəaliyyətlər sayəsində dövlətlərin beynəlxalq münasibətləri ixtisaslaşır, qruplaşır. Beynəlxalq münasibətlərin ayrı-ayrı sahələri idarəetməyə cəlb olunur. Dövlətlər özlərinin beynəlxalq münasibətlər sahələrini idarəçilik sahələrinə ayırmaqla beynəlxalq münasibətlərin kompleksliliyini yaradırlar. Bu baxımdan dövlətlər (əsas) və təşkilatlar (törəmə) beynəlxalq hüququn subyektləridirlər. Dövlətlər öz aralarında olan münasibətlərin geniş xarakter kəsb etməsini nəzərə alaraq və həm də buna maraqlı olduqlarından irəli gələrək, öz aralarında (hökumətləri arasında) təşkilatlar yaradırlar. Təşkilatlar dövlətlərin xarici siyasət sahələrində olan aktların qruplaşmasını təmin edirlər. Beynəlxalq təşkilatlar məhz ayrı-ayrı sahələr və regionlar üzrə dövlətlərin xarici siyasətini qruplaşdıran, münasibətləri qruplaşdıran əsas qurumdur. Təşkilatların fəaliyyəti başlıca olaraq münasibətlərin (xarici siyasətin yaratdığı) qruplaşmasını-ümumdünya, regionlar, regionlararası, sahələr üzrə (ixtisaslaşmış) təmin edir və münasibətlərin istiqamətlənməsini yaradır. *(Qeyd: dövlətlərin hakimiyyətləri beynəlxalq münasibətlərdə fəaliyyət həyata keçirərkən, dövlətləri*

adlarından çıxış edirlər. Burada həm dövlətlərarası, həm də hökumətlərarası münasibətlər anlayışı ortaya çıxır. Dövlət rəhbərləri bir çox ölkələrdə həm də icra hakimiyyətinin rəhbəri olduğundan, onun fəaliyyətində birbaşa dövlətlərarası və hakimiyyətlərarası münasibətlər anlayışı meydana gəlir. Hər iki anlayış isə dövlətlərarası münasibətlər mənasını verir, çünki dövlətdən kənar hökumət yoxdur).

Dövlətlərin xarici siyasət fəaliyyətləri nəticəsində onların qarşılıqlı münasibətləri meydana gəlir. Münasibətlər özü ilə birlikdə əlaqələri yaradır. Əlaqələrdən də münasibətlər ortaya çıxır. Beləliklə, beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq əlaqələr formalaşır. Beynəlxalq münasibətlər sayəsində dövlətlərin beynəlxalq münasibətlər sistemində yaranan proseslərə **birgə reaksiyaları** (birgə münasibətləri) meydana gəlir. Beynəlxalq münasibətlər **“beynəlxalq şəriklik”** prinsipini ortaya çıxarır. Beynəlxalq münasibətlərin kompleksliliyinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada dövlətlər arasında konkret sahələr üzrə əlaqələr və münasibətlər birliyi həmin dövlətlər arasında **üzvi vəhdəti** (yəni təbii olaraq və səmərəli şəkildə meydana gələn vəhdəti) əmələ gətirir. Beynəlxalq münasibətlərin və xarici siyasətin obyektləri arasında (münasibət obyektlərinə yanaşma forması) oxşar xüsusiyyətlər vardır və demək olar ki, münasibət siyasət üzərində qurulur və genişlənir. Bu baxımdan da siyasət-hərəkət, ayrı-ayrı təbəqələr (dövlət və vətəndaş), sosial qruplar, ictimai qurumlar, fərdlər aralarında münasibət yaratma, münasibət genişləndirmə vasitəsidir. Xarici siyasətin obyekti ilə beynəlxalq münasibətlərin obyektləri arasında uyğunluğa və bütövlüyə geniş fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən yanaşdıqda, bəzi, çox da nəzərə çarpmayan fərqləri qeyd etmək olar. Əgər beynəlxalq münasibətlərin əsas predmeti dövlətlər (subyektlər) və dövlətlər aralarında olan qarşılıqlı hərəkətlər vasitələri, hərəkət istiqamətləri və sahələridirsə, münasibətlərdirsə, xarici siyasətin predmeti daha çox münasibət yaratmaq uğrunda xarici siyasət fəaliyyətinin əhatə olunduğu sahələrdir.

Əsas fərq ondadır ki, *beynəlxalq münasibətlər “məhsuldur”, xarici siyasətin həyata keçirilməsi isə “istehsal prosesidir”.* *Münasibətlərin özləri də mücərrəd hərəkətlərdir və hərəkətlərin mücərrəd təzahürləridir. Beynəlxalq əlaqələr də “məhsuldur”.* Bu məhsul isə daha çox konkret əşyaya istinad edir. Məsələn, beynəlxalq iqtisadi-ticarət əlaqələrinin qurulması müəyyən ticarət məhsulları üzərində həyata keçirilir. Hüquq normaları isə “istehsal prosesləri”ni tənzimləyir və “məhsulu” üzərə çıxarır. **Xarici siyasət və beynəlxalq münasibətlər bir-birilə sıx bağlı olan iki tərkib hissədən (bir bütövün iki tərkib hissəsi) ibarətdir.** Həm “məhsul”, həm də “istehsal prosesi” tələbata xidmət edir, maraqların yerinə yetirilməsi üçündür. Qeyd edildiyi kimi, beynəlxalq münasibətlər xarici siyasətdən yaranır, xarici fəaliyyətdən, hərəkətlərdən meydana gəlir. Beynəlxalq münasibətlərin məzmunu və formalaşması da öz növbəsində xarici siyasətə təsir edir. Dövlət xarici siyasət fəaliyyətini genişləndirdikdə, yeni istiqamətləri orataya çıxardıqda, mütləq qaydada beynəlxalq münasibətlərin vəziyyət və şəraitinə əsaslanır. Burada beynəlxalq münasibətlərin ümumi və xüsusi prinsipləri dövlətlərin xarici siyasətlərinə təsir göstərir. Buradan da belə bir məntiqi nəticə ortaya çıxır ki, beynəlxalq münasibətlər xarici siyasətə təsir göstərən **vəziyyətlərdir və onlardan meydana gələn təzahürlərdir və gerçəkliklərdir.** Xarici siyasətin genişlənməsinə və ya da əhatə dairəsinin daralmasına, obyekt və vasitələrinin istifadə olunmasına beynəlxalq münasibətlərin təsiri böyükdür. Bu baxımdan dövlətlər arasında ümumi münasibət korlananda və zəifləyəndə əlaqələr də kəsilə bilər. Məsələn, İran ilə ABŞ arasında 1979-cu ildən korlanan münasibətlər bu iki dövlət arasında birbaşa rəsmi əlaqələrin kəsilməsinə gətirib çıxarıbdır. Deməli, münasibət əlaqələrin yaradılması və əlaqələrin pozulması üçün şərtləndirici amil rolunu oynayır. Münasibət isə istəklərə və niyyətlərə bağlıdır.

Qeyd olunduğu kimi, “beynəlxalq münasibətlər” anlayışı ilə “dövlətlərin xarici siyasətləri” anlayışları arasında həm də eyni məzmunluq vardır. Eyni məzmunluqdan, eləcə də başlanğıc (burada siyasət və hərəkət) və nəticədən (hərəkətdən əldə olunan) münasibət ortaya çıxır. Belə ki, beynəlxalq münasibətlər xarici siyasətdən formalaşmaqla daha geniş mənə kəsb edir, anlayış kimi ayrıca bir sferanı, qatı (təbəqəni) əhatə edir. Beynəlxalq münasibətlərin predmetinin obyektinə konkret məsələlər daxil olmaqla yanaşı, geniş məsələlər, ümumi məsələlər də daxildir. Beynəlxalq münasibətlərin predmetinə həm də global məsələlər aid edilir. Beynəlxalq münasibətlər anlayışına geniş prizmadan yanaşmaq olar və bu münasibətlər regionda və regiondan kənarda xarici siyasət fəaliyyətinin “üstünü örtür”. Beynəlxalq münasibətlər xarici siyasət üzərində (dövlətlərin xarici siyasətləri) olan bir anlayışdır və bu anlayışın baza predmetini məhz **sistəmləşmiş beynəlxalq münasibətlər** təşkil edir. Dövlətlər arasında olan münasibətlərin tənzimlənməsi hüquq normaları vasitəsilə həyata keçirildiyindən və müəyyən strukturlar bu siyasəti həyata keçirdiklərindən, siyasətin və münasibətlərin özləri mexanizmlərə tabe olurlar. Buradan da dövlətlərarası münasibətlər **sistəmləşmiş** xarakteri kəsb edir. Beynəlxalq münasibətlərin əsas obyektı (maraq vasitəsi olduqda) və subyektləri dövlətlər hesab edirlər və beynəlxalq münasibətlərdə maraq amili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq münasibətlərin obyektinə həm də təsir edilən (edilmək istəyən maddi və material vasitələr) vasitələr aid edilir. Təbii ki, obyektlər də sistəmləşdirilir və sahələr üzrə istiqamətlərə ayrılır. Obyektlərin təsnifatı və əhəmiyyət dərəcəsi ortaya çıxır. Məsələn, beynəlxalq münasibətlərin və əlaqələrin strateji sahələr üzrə *(diplomatik əlaqələr; təhlükəsizlik sahəsində olan əlaqələr, terrorçuluqla və transmilli cinayətkarlıqla, o cümlədən silah qaçaqmalçılığı üzrə mübarizə sahəsində olan əlaqələr; baza iqtisadi əlaqələr, bu baxımdan, sərmayə qoyuluşu, bank*

sektoru sahəsində olan əlaqələr, regional iqtisadi və infrastruktur sahələri üzrə əlaqələr, regional hərbi-siyasi sahələr üzrə əlaqələr, regional iqtisadi-gömrük sahəsində olan əlaqələr, kreditləşmə sahəsində olan əlaqələr, transregional iqtisadi layihələr üzrə əlaqələr; miqrasiya xidmətləri sahəsində olan əlaqələr; ticarət əlaqələri; konsul xidmətləri sahələri üzrə əlaqələr və s.) qurulması əsas obyekt, istiqamət və predmet olmalıdır. Qeyri-strateji sahələr üzrə yaradılan əlaqələr isə **əhəmiyyət dərəcəsinə görə** bir qədər aşağı əhəmiyyətli hesab oluna bilər. Xarici siyasətin baza məqsədi baza (fundamental) əsaslı maraqları təmin etməkdən ibarət olur. Xarici siyasətin əsas doktrinasında, konsepsiya-sında (**konsepsiya** çoxtərəfli bir sənəd hesab olunmalıdır və bu sənəd müxtəlif sahələri cəm şəkildə əhatə etməlidir) əksini tapan və dövlətin baza tələbatına əsaslanan məsələlər baza obyektlər hesab olunmalıdır. Dövlətlər də baza sahələr üzrə özləri arasında xüsusi əhəmiyyətli əlaqələr qururlar və sənədlər imzalayırlar. Baza sənədlər (məsələn, iki dövlət arasında strateji müttəfiqlik sənədləri) digər sənədlərə istiqamətlər verir.

Əvvəlcə qeyd olunduğu kimi, xarici siyasət də maraq (qrupların maraqları, qruplaşmış maraqlar) üzərində qurulur. Bu qarşılıqlı bağlılıq anlayışların oxşar xüsusiyyətlərini ortaya çıxarır. Beynəlxalq münasibətlərin bazalarında da maraq anlayışı dayanır. Beynəlxalq münasibətlərlə xarici siyasət anlayışlarını bu baxımdan eyniləşdirmək olar. Xarici siyasət reallaşdıqca, dövlətlər arasında münasibətlər qurulur, əlaqələr yaradılır. Xarici siyasət aktı ikitərəfli, çoxtərəfli münasibətləri əmələ gətirir. Bu münasibətlər həmçinin qruplaşmalar formasında (burada təşkilatlar və birliklər) də üzərə çıxır. Məhz tələbatə əsaslanan münasibətlər və əlaqələr qurmaq üçün xarici siyasət həyata keçirilir. Dövlətlərin xarici siyasətlərini həyata keçirdikləri sahələr beynəlxalq münasibətlərin sahələridir. Beynəlxalq münasibətlərdə hər bir dövlətin eyni çəkisi mövcud deyil və iştirak gücü əsasən dövlətin gücünə əsaslanır. Bu

baxımdan dövlətlərin məkanı əhatə etmək əsaslarına söykənərək **regionda, regiondan kənarda iştirakları, qlobal və lokal** problemlərin həllində iştirakları formaları meydana gəlir. Güclü dövlətlər (zəif gücə malik olan dövlətlər də daxil olmaqla) öz xarici siyasətlərində və beynəlxalq münasibətlərdə iştiraklarında əsasən **maraq bazası** (maraqları ödəyən obyektlər və subyektlər-resurslar) rolunda çıxış edirlər. Bu, o deməkdir ki, dövlətlərin gücü onların maraqlarının çəkisini artırır və digər maraqları (orta və zəif gücə malik olan dövlətlərin maraqlarını) öz tərəfinə çəkir. Bu baxımdan da beynəlxalq münasibətlərdə hər bir maraq öz yerini tutur. **Dövlətlər də maraqlarına görə öz “yerlərinə” (burada güclərinə görə tutduqları yerləri nəzərdə tutmaq olar) malik olurlar.** Kiçik və orta maraqlar böyük maraq mərkəzlərindən enerji alırlar, nəticədə maraq nümayiş etdrən tərəflər faydalanırlar. Maraq bazaları yaranır. Dövlətin potensialı artdıqca onun maraqları sferaları da genişlənir. Ola da bilir ki, güclü potensiala sahib olan dövlət daha çox məkanlar üzrə maraq nümayiş etdirməsin. Burada başlıca səbəb beynəlxalq münasibətlərdə **“çəkinmə”** siyasətinin tətbiqi halları da ola bilər. Böyük güclər adətən qlobal miqyaslı zərbələrdən çəkinirlər. Bu çəkindirmə də beynəlxalq münasibətlərdə bir tərəfdən ittifaqların yaranmasını zəruri edir, digər tərəfdən də tarazlaşdırma siyasətinə xidmət göstərir. Çəkinmə və çəkindirmə siyasəti dövlətlər arasında, xüsusilə böyük dövlətlər arasında gərginliyin baş verməməsi məqsədilə də təşkil olunur. Dövlətlərin gücləri onların maraqlarını sahələr və obyektlər üzrə dartır. Bu, gərginliyə gətirib çıxaranda dövlətlər öz hərəkətlərində **“əyləc”** prinsiplərini tətbiq edirlər və bir-birlərinə yol verməyi üstün tuturlar.

Xarici siyasət baza fəaliyyətidirsə, əvvəlcə qeyd olunduğu kimi, beynəlxalq münasibətlər fəaliyyətin məhsuludur, üst qatıdır. Üst qat baza qata təsir edir və istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Xarici siyasət daima dövlətin beynəlxalq

münasibətlər sferasında iştirak etməsini və bu sferanın tərkibini formalaşdırmasını zəruri edir. Xarici siyasətdə hərəkət başlayan kimi fəaliyyət də yaranır, beynəlxalq münasibətlər əmələ gəlir. Beynəlxalq münasibətlər burada nəticə məhsulu hesab olunur. Beynəlxalq münasibətlər həm də şərtləndirici əhəmiyyət kəsb edir və hərəkətlərin ortaya çıxmasının əsaslarını və bu baxımdan istiqamətlərini müəyyən edir.

Beynəlxalq münasibətlər bir qədər geniş anlama malikdir və formalaşarkən əsasən dövlətlərin hərəkətlərinə əsaslanırlar. **Beynəlxalq münasibətlər** anlayışı dövlətlərin regionlarda və regionların şəbəkələşməsində fəaliyyət göstərərək onların **“üstlərini örtən bir müstəvi”** kimi qəbul oluna bilər. Beynəlxalq münasibətlər sferaları məhz dövlətlərin hərəkətlərinin səhnələrini yaradır. **Burada beynəlxalq münasibətləri məhz dünya siyasəti anlayışı ilə əyniləşdirmək olar.** Beynəlxalq münasibətlər bütün sahələr-ümumi və konkret sahələr, üzrə dövlətlərin hərəkət müstəvisini formalaşdırır və burada dövlətlər hərəkət trayektoriyasına malik olurlar. Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlər öz xarici siyasət aktları ilə hərəkətə gəlirlər. Qarşılıqlı hərəkətlər zamanı subyektlərin maraqlara uyğun olaraq qruplaşması, sistemləşməsi baş verir. Hər bir subyektin özünəməxsus maraq dairəsi mövcud olur. Kiçik subyektlər öz maraqlarını böyük subyektlərlə qarşılıqlı hərəkətlər zamanı böyüdürlər. Elə də olur ki, hərəkətlər zamanı maraq dairələri qısalsın, obyektlərin sayı azalsın.

Beynəlxalq münasibətlər özündə müxtəlif forma və məzmunu, müxtəlif gücə və maraqlara malik olan qarşılıqlı münasibətlər yaradan subyektlərin hərəkət sahələridir. Beynəlxalq münasibətlərdə hər bir **“siyasi planet”** **“öz oxu”** ətrafında bu və ya digər zamana bağlı olaraq **“fırlanma”** hərəkəti edir. **“Siyasi planetlər”** **“Siyasi Günəşlər”** və digər **“siyasi planetlər”**lə qarşılıqlı münasibətlər zamanı hərəkət edirlər, hərəkət edərkən öz maraqlarını genişləndirirlər, gücləri

artır və nəticədə öz güclərinə və “Siyasi Günəşlər”lə qarşılıqlı münasibətlər forması və məzmununa görə “öz oxları” ətrafında “fırlanırlar”. “Siyasi planetlər”in öz “oxları” ətraflarında fırlanmaları onların “Siyasi planetlər” və “Siyasi Günəşlər”lə qarşılıqlı tarazlı münasibətlər zamanı “siyasi planetlər” tarazlı hərəkətlər mexanizmlərini yaradırlar. Beynəlxalq münasibətlər bütün dövlətləri bir-brindən qoruyan, onların hərəkətləri arasında müəyyən sərhədlər təyin edən bir sferadır.

Qeyd edildiyi kimi, beynəlxalq münasibətlər dövlət və digər subyektlərin hərəkətləri nəticəsində əldə olunan “siyasi məhsuldur”. Məsələn, əmtəə-istehlak məhsulları istehsal vasitələrinin qarşılıqlı münasibətləri nəticəsində əmələ gəlsə, beynəlxalq münasibətlər də xarici siyasət fəaliyyəti nəticəsində əmələ gələn “məhsuldur”.

Xarici siyasətin sistemləşməsi və beynəlxalq münasibətlərin sistemləşməsi birinci və ikinci sıralanmış proseslər olaraq, məzmun baxımından eynidir. Buna görə də biri var istehsal proseslərinin sistemləşməsi, biri də var ki, məhsulların sistemləşməsi. Hər iki proses bir-birilə əlaqəlidir.

Dövlətin beynəlxalq münasibətlərdə iştirakı həmin dövlətin daxili siyasətinin gücündən, daxili siyasətində iştirak edən vasitələrin gücündən və imkanlarından asılıdır. Bu baxımdan qeyd etmək olar ki, ABŞ kimi qüdrətli dövlətin beynəlxalq münasibətlərdə iştirak gücü, iştirak imkanları dünyanın ayrı-ayrı kiçik dövlətlərinin iştirak imkanları ilə eyni deyildir. ABŞ həm ümumi münasibətlərdə, həm də xüsusi münasibətlərdə (ümuminin tərkibi olan konkretliklərdə) daha çox təsir imkanlarına malikdir. Dövlətin beynəlxalq münasibətlərinin ümumi gücü, dövlətin daxili siyasi gücü üzərində qurulan xarici siyasətinin gücündən, xarici fəaliyyətinin hərəkətdə olan elementlərindən və onların hərəkət həcmindən asılıdır. Bu baxımdan da qeyd etmək olar ki, dövlətin beynəlxalq münasibətlərinə onun **daxili gücü** təsir edir.

Xarici siyasət bir subyektin digər subyektlə münasibət yaratmaq və əlaqə qurmaq üçün həyata keçirdiyi fəaliyyətdir. Münasibət isə fəaliyyətin tərkibində olmaqla yanaşı, fəaliyyətdən əldə olunandır. Xarici siyasət dedikdə, əsasən dövlətin aktı nəzərdə tutulur, beynəlxalq münasibət dedikdə isə, aktın məhsulu (aktın nəticəsi, aktın meydana gətirdiyi məfhumvarlıq nəzərdə tutulur). Hər ikisinin obyektı əsasən insanların maraq kəsb etdiyi sahələrdir. Hər iki anlayışın subyektı dövlətlər və təşkilatlardır. Xarici siyasət zamanı ayrı-ayrı sahələr üzrə dövləti təmsil edən siyasət qurumları aralarında münasibətlər formalaşır, əlaqələr qurulur.

Beynəlxalq münasibətlər (ümumi iki və ya daha çox dövlət arasında və yaxud təşkilatlar, şəhər dövlətlər aralarında olan münasibətlər) - bəzən buna **xalqlararası** münasibətlər də deyilir- coğrafi və tərkib məzmunu, əhəmiyyəti və miqyası, təsir dairəsi və obyektı baxımından **regional və global** xassələrə malikdir. Xarici siyasət anlayışına nisbətən beynəlxalq münasibətlər anlayışına daha geniş aspektdən yanaşmaq lazımdır. Belə ki, beynəlxalq münasibətlər dövlətlərin xarici siyasətlərini birləşdirdikləri üçün mütləq qaydada iki və ya çoxlu sayda dövlətlər burada tərəf kimi iştirak edirlər. Beynəlxalq münasibətlər xarici siyasətlərin (xarici siyasət aktlarının) birləşmələrindən ortaya çıxan və uzanan, birləşmiş və uzlaşmış qaydada sahələrə ayrılan bir birləşmədir. Beynəlxalq münasibətlər xarici siyasətlərin sahələri arasında bağlılıq yaradan, onun alt və üst qatlarını bir-birinə birləşdirən fəaliyyət sahəsidir.

Təbii ki, beynəlxalq münasibətlər dövlətlərin və təşkilatların (törəmə subyektlərin) fəaliyyətinin məhsulu olaraq üst qat mənasını verir. Münasibətlərin məzmunu subyektlərin hərəkət istiqamətlərinə də təsir edir. Xarici siyasət fəaliyyəti münasibətlərin məzmununu yaradırsa, münasibətlər də hərəkətin müəyyən olunmasına təsir edir, münasibətlər hərəkəti müəyyənləşdirir. Məsələn, Azərbaycanla Ermənistan arasında

baş vermiş və hələ də həllini tapmamış **münaqişə** iki subyekt arasında siyasi münasibətin məzmununu və vəziyyətinin formalaşmasının əsaslarını təşkil edir və subyektlərin regionda və regiondan kənardakı beynəlxalq münasibətlərdə hərəkət fəaliyyətlərinin məzmunu və istiqamətlərinə təsir edir. Eləcə də ABŞ-la İran arasında düşmənçilik münasibətləri iki subyektin beynəlxalq aləmdə (ikitərəfli və çoxtərəfli formatda) qarşılıqlı hərəkətlərinin məzmununu müəyyən edir. Bir məsələni unutmamaq olmaz: -münasibətlərin mahiyyət və məzmununa subyektlərin hərəkətinin məqsədi və tərz, məzmunu təsir göstərir. Düzdür, hərəkət münasibəti yaradır, münasibətin davamlılığı, tərzinin ardıcılığı hərəkətlərin sonrakı məzmununa təsir edir. İstər xarici siyasət, istərsə də xarici siyasətin “məhsulu” olan beynəlxalq münasibətlər **beynəlxalq hüquq normaları** adlanan normalarla və qaydalarla tənzimlənir. Hüquq normaları xarici siyasət və beynəlxalq münasibətlər subyektlərinin hərəkət istiqamətlərini və hərəkətlərinin hədlərini müəyyən edir. Dövlət varsa və beynəlxalq münasibətlər sferasına daxil olursa, onun hüququ yaranır. Dövlətin beynəlxalq münasibətlərdə hüququ onun öz imkanları və potensialı çərçivəsində, eləcə də beynəlxalq sistemin real gerçəkliyi hədlərində hərəkət etməsinin əsaslarını yaratmış olur. Bu hüququn yaranması və əks olunması, reallıqda ifadə olunması hüquq normaları vasitəsilə mümkündür. Hüquq normaları hərəkətlərin çərçivələrini, hədlərini, məzmunu və mahiyyətini müəyyən edir. Bu normalar dövlətlərin və təşkilatların subyektlər kimi hüquqlarının müxtəlif tərəflərini və hüquqlarının yarandığı sahələri müəyyən edir. Hüquq normaları hərəkətlərin istiqamətlənməsi üçün vasitələr kimi əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətin beynəlxalq münasibətlərdə fəaliyyəti **siyasi** və **mülki** mənalarda və formalarda mövcud olur. Bu iki forma da demək olar ki, şərti xarakteri kəsb edir və əslində dövlətin vahid siyasətinin tərkibinə çevrilir.

Beynəlxalq münasibətlərin formalaşmasının nəzəri əsaslarını dövlətlərarası müqavilələr və hökumətlərarası sazişlər təşkil edirlər. Qeyri-hökumət təşkilatları (məsələn, ayrı-yarı birlikləri təmsil edən iqtisadi, maliyyə və ticari təşkilatlar) arasında imzalanan sənədlər də beynəlxalq münasibətlərin tərkib hissələridir. Burada da dövlətlər və hökumətlər şəraityaradıcı funksionu yerinə yetirirlər. Dövlətlərarası müqavilələr daha böyük əhəmiyyət kəsb edir, hökumətlərarası sazişlər isə icra qurumları (nazirlər kabinetləri və hökumətə aid olan digər qurumlar) arasında olan əlaqələri tənzim edir. Hökumətlərarası sazişlər daha çox iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir, dövlətlərarası müqavilələr isə siyasi mənaya malik olur və xalqlar arasında əlaqələrin geniş məzmununu əks etdirir. Beynəlxalq münasibətlərin əsas predmeti isə dövlətlərarası əlaqələrdir. Elə hökumətlərarası sazişlər də geniş mənada dövlətlərarası sazişlərdir.

Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin hüquqlarını əks etdirən və dövlətlərə hərəkətlər üçün səlahiyyətlər verən beynəlxalq hüquq anlayışına elmi ədəbiyyatda belə bir yanaşma var: "...Ümumi hüquq nəzəriyyəsindən bizə məlumdur ki, hər bir cəmiyyətin normal fəaliyyəti üçün hüququn, hüquqi nizamasalmanın mövcudluğu obyektiv, zəruri bir haldır, başqa sözlə desək, cəmiyyət olan yerdə hüquq da olmalıdır. Əgər dünyada olan dövlətləri bir cəmiyyət kimi, əgər belə demək mümkünsə, dünya dövlətlərinin ailəsi kimi təsəvvür etsək, onda belə bir məntiqi nəticəyə gələ bilərik ki, bu cəmiyyətin özündə də hüquqa obyektiv ehtiyac vardır. Bu hüquq beynəlxalq hüquq adlanır. Beynəlxalq hüquq ayrı-ayrı dövlətlərin milli hüquq sistemlərindən fərqli olan və onlardan asılı olmayaraq mövcud olan hüquqi normalar sistemidir. O, məhz dövlətlər arasındakı müxtəlif xarakterli münasibətləri hüquqi çərçivəyə salmaq üçün yaranmışdır. Beynəlxalq hüquq normaları dövlətlərarası münasibətlər sisteminin, demək olar ki,

hər bir aspektini əhatə edir”.¹ Əslində beynəlxalq hüquq anlayışı xalqlararası yox, dövlətlərarası hüquq kimi başa düşülməlidir, çünki beynəlxalq hüquq normaları bilavasitə xalqlar tərəfindən yaradılmır və xalqlar üçün deyil, mahiyyət etibarilə dövlətlər üçün, dövlətlərarası əlaqələrin tənzimlənməsi üçündür.² Beynəlxalq hüquq beynəlxalq ümumi hüquq (public international law) və beynəlxalq xüsusi hüquqa (private international law) ayrılır. Beynəlxalq ümumi hüquq dövlətlər, dövlətəbənzər qurumlar və beynəlxalq təşkilat aralarında olan münasibətləri tənzimləyir. Beynəlxalq xüsusi hüquq isə qeyri-dövlət xarakterli beynəlxalq münasibətləri, yəni hər şeydən əvvəl əcnəbi fiziki və hüquqi şəxsin iştirak etdiyi mülki-hüquqi və ona yaxın olan münasibətləri tənzimləyir.³ Beynəlxalq xüsusi hüquq beynəlxalq ümumi hüququn tərkib hissəsidir. Beynəlxalq ümumi hüququn subyekti olan qurumlar məhz öz aralarında mövcud olan bütün sahələr üzrə münasibətləri tənzimləmək üçün normalar yaradırlar. Beynəlxalq münasibətlərdə əsas norma yaradan tərəf dövlətdir və dövlətəbənzər qurumdur. Təşkilatlarda da dövlətlər təmsil olunaraq normalar yaradırlar. Təşkilatlar öz mövcudluqlarına görə və fəaliyyətlərinin mümkünlüyü etibarilə dövlətlərsiz (dövlətlərin müəyyən etdikləri hüquq normaları ilə yaradılır və hüquq normaları ilə tənzim olunur) mümkün olmayan qurumlardır. Normalar da öz-özlüyündə dövlətlərə aid olduğundan, bu normaların icrası da dövlətlərin iradələrinə, istək və maraqlarına bağlıdır. Dövlət də öz iradəsini cəmiyyətinin iradəsi ilə bağlayır və onun maraqlarının təmin olunmasına istiqamətləndirir. Dövlətlər aralarında münasibətlər tərkib etibarilə ümumi və xüsusi xarakterə malik olsalar da, əsasən **siyasi əhəmiyyət** kəsb edir. Dövlətin siyasətinə onun iqtisadiyyat-ticarət, (ticarətin tərkibi

¹ Lətif Hüseynov. Beynəlxalq hüququn anlayışı və təbiəti.

http://www.diplomatiya.az/index.php?option=com_content&view=article&id=155:beynaxalq-hueququn-anlay-v-tbiti&catid=49:nezeriyye&itemid=95.

² Yəni orada.

³ Yəni orada.

bində gömrük), sərmayə qoyuluşu, xarici ölkəyə məxsus olan şirkətlərlə iqtisadi münasibətlər və s., mədəniyyət, hərbi, ekologiya, səhiyyə, idman, insan hüquqları, ictimai-təhlükəsizlik, vətəndaş hüquqları (mülki hüquqlar), humanitar yardım, dəniz, sərhədlər, kosmik fəza və s. aid olduğundan, dövlətlər aralarında bu sahələr üzrə yaradılan bütün münasibətlər dövlətlərarası ümumi münasibətlərə aid edilir və ümumi münasibətlərin tərkibində göstərilir. *Bu baxımdan da beynəlxalq hüquq normaları və beynəlxalq münasibətlər sistemləri dedikdə, daha çox xüsusi hüquqi münasibətlərini də özündə əks etdirən ümumi büynəlxalq hüquq normaları və tənzimləmə sistemi başa düşülə bilər.* Bu hüquq normaları ilə dövlətlər bir siyasi qurum kimi özlərini bir-birilərinə tanıdırlar. Nəzərə almaq lazımdır ki, mülki münasibətlər də dövlətin siyasətinin tərkib hissəsidir və dövlətin iradəsindən kənar mülki münasibətlərin (burada hüquq normalı əsasların) tənzimlənməsi qeyri-reallığı əks etdirir. Beynəlxalq ümumi hüquq ayrı-ayrı mülki sahələr üzrə münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq xüsusi hüququ özündə cəmləşdirir. Başqa sözlə desək, beynəlxalq ümumi hüquq bütün münasibət sahələrini özündə əks etdirən hüquq normalarının cəmidir. Dövlətlərin qeyri-hökumət təşkilatları da öz fəaliyyətlərini dövlətlərin müəyyən etdikləri normalar çərçivəsində təşkil edirlər. Buradan da belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olur ki, dövlətlərin qarşılıqlı fəaliyyətindən kənar beynəlxalq münasibətlər ola bilməz və beynəlxalq münasibətlər də xarakter etibarilə siyasi məzmun kəsb edir. Beynəlxalq xüsusi hüquq anlayışını da şərti qəbul etmək olar. Belə ki, beynəlxalq xüsusi hüquq əvəzinə beynəlxalq mülki hüquq demək daha məqsədəuyğundur. Çünki xüsusilik həm universal, həm də sahələri tənzimləyən ayrı-ayrı sahələrdə mövcuddur. Məsələn, beynəlxalq hüququn on mühüm prinsipinin əks olunduğu hüquq normaları da xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Xüsusiliyi əks etdirir. Eyni zamanda beynəlxalq dəniz hüququ, beynəlxalq kosmos hüquq kimi sahələr də xüsusi hüquq sahələrinə aid

edilməlidir. Bu xüsusiyyətdən bütövlük, yəni universallıq yaranır. Məsələn, beynəlxalq dəniz hüququ normaları bu dənizlərdən istifadə edən dövlətlər üçün universal əhəmiyyət kəsb edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq münasibətlərin əsas subyektləri dövlətlərdir. Dövlətlər də öz növbəsində xalqları təmsil edən siyasi qurumlardır. Xalqlar (dövlət ərazisində yaşayan bütün vətəndaşlar-öz dövlətləri olmayan etnik qrupları da buraya aid etmək olar) təşkilatlanmış formada münasibət qururlar. Onların təşkilat formaları da əsasən dövlətlər hesab edilirlər. Dövlətlər də beynəlxalq münasibətlərin digər subyektlərini (törəmə subyektləri) yaradırlar. Cəmiyyətlər, xalqlar aralarında münasibətləri yaratmaq və normalarla tənzimləmək üçün bu xalqları, cəmiyyətləri, dini hakimiyyəti (Vatikan) təmsil edən qurumlar-dövlətlər, dövlətəbənzər qurumlar, xalqı təmsil edən təşkilatlar (məsələn, Fələstin Azadlıq Təşkilatı-hal-hazırda Fələstin bir subyekt kimi BMT-nin üzvüdür) yaradılır və fəaliyyət göstərilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, müasir dövrün inkişaf tələbləri dövlətlərin bütün sahələri aralarında münasibətlərin yaranmasını zəruri etmişdir. Bu baxımdan da bütün sahələr üzrə münasibətlər tənzimlənməyə ehtiyac duyulduğundan, beynəlxalq hüquq da normaları da bütün sahələrdə yaradılır və demək olar ki, zəruri amilə çevrilir. Həmin prinsipdən çıxış edərək, beynəlxalq hüquqa ***“beynəlxalq münasibətlər hüququ”, daha geniş mənada “dünya hüququ”, “dövlətlərarası münasibətlər hüququ”, “dövlətlərin beynəlxalq hüququ”*** kimi də adlar vermək olar.

Beynəlxalq münasibətlərin vəzifəsi

Beynəlxalq münasibətlərin vəzifəsi dedikdə, dövlətlərin özlərinin xarici siyasətlərindən irəli gələn vəzifələrinin qarşılıqlı vəhdətlik təşkil edən məzmunu başa düşülməlidir. Hər bir dövlət xarici siyasət üzrə vəzifəsini beynəlxalq münasibətlərin baza prinsiplərindən irəli gələrək müəyyən edir

və nəzəri baxımdan rəsmi sənədlərdə (məsələn, qurumların əsasnamələrində) əks etdirir. Vəzifələrə uyğun olaraq funksiyalar müəyyən olunur.

Beynəlxalq münasibətlərin vəzifəsi dövlətlərin xarici siyasətlərinin vəzifələrindən formalaşır. Eyni zamanda xarici siyasətin vəzifələrinin istiqamətlərinin formalaşmasına da təsir göstərir. Vəzifələr tərkib etibarilə özlərində məqsədləri, müəyyən məqsədlərə çatmanı daşıyır. Beynəlxalq münasibətlərin vəzifəsi özündə xarici siyasətin baza vəzifələrini birləşdirməklə bərabər, bir qədər qlobal və geniş əhəmiyyətə malikdir. Beynəlxalq münasibətlərin vəzifəsi beynəlxalq münasibətlərdə qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq yollarını tapmaqdan, müəyyən etməkdən ibarətdir. Regional və qlobal formalı və məzmunlu beynəlxalq münasibətlərin vəzifəsi ilk növbədə regionlarda və regionların birləşmələrində əhatə olunan məkanların sabitliyini təmin etmək, sülhə nail olmaq və sülh şəraitində maraqları təmin etmək yollarını axtarmaqdan ibarətdir. Bu, prinsip olaraq universal və baza məzmunu kəsb edir. *(Qeyd: beynəlxalq münasibətlərin vəzifəsində həm də dövlətlərin gizli maraqlarını təmin etmək funksiyası dayanır. Dövlətlər özlərinin beynəlxalq münasibətlərdə olan vəzifələrindən, səlahiyyət və hüquqlarından istifadə edərək beynəlxalq münasibətlərdən öz maraqları naminə istifadə edirlər. Beynəlxalq münasibətlər burada bir istifadə məkanına da çevrilir. Beynəlxalq münasibətlər dövlətlərin geosiyasi məkanlar üzrə sistemləşmiş mənafeələrini ortaya çıxarır. Beynəlxalq münasibətlərin vəzifələri öz-özlüyündə pozitivdir və müsbətdir, faydalıdır. Bununla bərabər, həm də razılaşmaları özlərində əks etdirəndir. Beynəlxalq sistemlərin tərkib ünsürünə çevrilmək onun dalğasında iştirak etmək və dalğasının axarınca getməkdən ibarətdir. Beynəlxalq münasibətlərin mənfə tərəfləri isə ondan ibarətdir ki, dövlətlər özləri bir-birilərinə bağlanırlar və bu bağlılıq da gücün (güclü tərəfin) ortaya çıxmasını və gücün gücsüzlər üzərində*

təsirlərini formalaşdırır. Ümumiyyətlə, istənilən bir sistemin faydalılığına müsbət, mənfi və bu iki vəziyyət arasında keçiciliyi və dəyişkənliyi yaradan vəziyyətlər prizmasından yanaşmaq lazımdır. Bu keçiciliyin özü də mütləqliklər cəmindən, mütləq vəziyyətlərin bir-birini əvəzləməsindən ortaya çıxır. Beynəlxalq münasibətlər sistemində dövlətlərin sürətlə (burada hakimiyyətləri) hərəkət etmələri onların zəifləməsinə də təsir göstərə bilər. Dövlət, əgər, öz resurslarından tez-tez istifadə edərək xarici məkana dağıdarsa, bu anda nüvə zəifləyər, yəni dövlətin öz “çəkisi, kütləsi” azalar. Çəkisi azaldıqca cazibə qüvvəsi də azalır).

Beynəlxalq münasibətlərin vəzifəsi dövlətləri bir aktorlar kimi beynəlxalq birliyin qurulmasında iştirak yollarını müəyyən etməkdən ibarətdir. Beynəlxalq münasibətlərin inkişaf yollarının tapılması və dövlətlər arasında güc fərqi baxmayaraq vahid qaydaların yaradılması və onlara əməl edilməsi beynəlxalq münasibətlərin əsas vəzifəsi kimi müəyyən olunmalıdır. Beynəlxalq münasibətlərin vəzifəsinə həm də ayrı-ayrı regionlarda yaşayan xalqların mədəni birliyinə nail olmaq üçün fəaliyyətinin həyata keçirilməsini təmin etmək aiddir. Beynəlxalq münasibətlərin vəzifəsinə bir tərəfdən dövlətlərin bu sahədə iştirak yollarının axtarılıb tapılmasını təmin etmək, digər tərəfdən isə ümumi olaraq beynəlxalq münasibətlər sferalarının təhlükəsizliyini təmin etmək aid olunmalıdır. Beynəlxalq münasibətlərin vəzifəsi həm də lokal məzmun kəsb etmir və ümumi beynəlxalq ictimai birliyin fəal üzvünə çevrilmək əsas şərtidir. Dövlətlər çalışırlar ki, beynəlxalq münasibətlərdə iştirak etməklə öz ətraflarında təhlükəsizlik qurşaqları yaratsınlar. (Hərbi-siyasi ittifaqların yaradılması da məhz buna sübutdur). Bu təhlükəsizlik qurşaqlarını onlar pilləli və bir-birini əhatə edən qurşaqlar formasında təşkil etsinlər. Beynəlxalq münasibətlərdə iştirak böyük dövlətlərə imkan verir ki, beynəlxalq hüquq normalarının özündən istifadə etməklə öz geosiyasi

şəbəkələrini genişləndirsinlər. Məsələn, beynəlxalq hüquqa görə, dövlətlər öz aralarında iqtisadi və hərbi sahədə, o cümlədən müxtəlif sahələrdə, digər tərəflərin maraqlarına zərər vurmada əlaqələr yarada bilərlər. Bu anda böyük dövlətlər öz resurslarını digər böyük və kiçik gücə malik olan dövlətlərə göndərirlər, eləcə də həmin dövlətlərin resurslarını qəbul edirlər. Böyük dövlətlərin transmilli korporasiyaları kiçik dövlətlərin iqtisadiyyatında iştirak edirlər və onların makro iqtisadi mühitlərini formalaşdırırlar. Böyük dövlətlər kiçik dövlətlərdə hərbi bazalar yerləşdirirlər və bununla da geostrateji üstünlük qazanırlar. Bu qarşılıqlı vəziyyətlərdən güclü dövlətlərin üstünlükləri amili ortaya çıxır. Beynəlxalq münasibətlərin sistemləşməsi beynəlxalq aləmdə güclərin təsnifatını ortaya çıxarır.

Beynəlxalq münasibətlərin sistemləşdirilməsinin özü elə beynəlxalq münasibətlərin vəzifələrinə aid olur. Xarici siyasətin vəzifəsi ilə beynəlxalq münasibətlərin vəzifəsi uzlaşmış formanı meydana gətirir. Əslində elə xarici siyasətin vəzifələri özləri ilə beynəlxalq münasibətlərin vəzifələrini formalaşdırmış olur. Beynəlxalq münasibətlər öz qarşısına fərqli gücə malik olan dövlətlərin vahid birliyini yaratmaq kimi qlobal vəzifəni də qoyur. Beynəlxalq münasibətlərin **vəzifəsi:** *regional və qlobal miqyasda müdafiə olunmaq, bu baxımdan hərbi təcavüzlərin və hərbi işğalların qarşısını almaq; transmilli cinayətkarlığın qarşısını kəsmək; bu kimi cinayətkarlığın dövlətlərdən-dövlətlərə keçməsinin qarşısını almaq; beynəlxalq epidemik xəstəliklərdən birgə qorunmaq; dünya resurslarından birgə istifadə etmək üçün hərəkətləri birləşdirmək; hərəkətlər üçün normalar yaratmaq; beynəlxalq birləşmənin təmin olunması istiqamətində dövlətlərarası münasibətləri və əlaqələri təmin etmək və vahid trayektoriya yaratmaq üçün beynəlxalq yığıncaqlar təşkil etmək; ikitərəfli və çoxtərəfli sənədlər hazırlamaq və onu qəbul etdirmək; iqtisadi əlaqələri təşkil etmək, bu baxımdan beynəlxalq*

iqtisadi əlaqələr sistemini formalaşdırmaq, bu siyasətin tərkibi olaraq beynəlxalq ticarəti təşkil etmək, kapital axını sistemini yaratmaq, beynəlxalq valyuta və maliyyə sistemlərini təşkil etmək; beynəlxalq qlobal təhlükələrdən müdafiə olunmaq üçün gücləri birləşdirmək; kainatı və kosmik məkanu birgə öyrənmək; faciəvi hadisələrdən birgə müdafiə olunmaq; ümumiyyətlə, əlaqələri və münasibətləri sistemli şəkildə təmin etmək üçün informasiya sistemini yaratmaq; məlumatlar mübadiləsini həyata keçirmək; dünya vətəndaşlarının vahid birliyini təşkil etmək; vətəndaşlar arasında dini, irqi, siyasi, sosial mənşələrinə görə fərqlərə yol verməmək; sosial və məişət zorakılıqlarını, o cümlədən uşaq və qadın zorakılığını aradan qaldırmaq yollarını müəyyən etmək; işgəncələrin ləğv olunmasının əsaslarını müəyyən etmək; dünya xalqlarının aclıq və susuzluq problemlərinin həlli üçün birgə yollar axtarıb tapmaq və s. kimi yolların müəyyən edilməsi və axtarılıb tapılmasından ibarətdir. Burada vəzifələrin yerinə yetirilməsi dövlətlərin imkanlarına bağlıdır. Böyük dövlətlər qarşısında daha böyük vəzifələr dayanır. Dünyanın vahidliyinin qorunmasında onların vəzifələrinin böyüklüyü, onların həm də məsuliyyət və öhdəliklərinin böyüdülməsinin əsaslarını təşkil edir.

Beynəlxalq münasibətlərin vəzifələrini (buraya məqsədləri də aid etmək olar. Vəzifələr məhz məqsədləri həyata keçirmək üçün yolları müəyyən etməkdən və istiqamətləri reallaşdırmaq yollarından və vasitələrindən ibarətdir) nəzəri baxımdan bu kimi qaydada ümumiləşdirmək olar:

-dövlətlər və xalqlar arasında sabitliyə söykənən münasibətləri və əlaqələri təşkil etmək;

-regional və qlobal miqyaslı beynəlxalq münasibətləri və beynəlxalq əlaqələri təşkil etmək;

-beynəlxalq birliyin ümumi maraqlarını ödəmək üçün sabit və davamlı əlaqələri təşkil etmək;

-ümumdünya sülhünün qorunması üçün müvafiq siyasəti həyata keçirmək;

-dövlətlər arasında rəvan əlaqələri tənzim etmək;

-dünya resurslarından məkanlar və əhali məskənləri üzrə bərabər istifadəni təmin etmək;

-dünyada ədalətli bölgünü təmin etmək;

-dövlətlərin fərdi qaydada inkişafını təmin etmək və dünya resurslarından faydalanmaq üçün icra yollarını müəyyən etmək;

-dünya xalqlarının mədəni irsini qorumaq;

-dünya xalqları arasında mədəni birliyi yaratmaq və çoxşaxəli və integrasiyanı yaratmaq;

-ayrı-ayrı dövlətlərə qarşı birgə qaydada ümumi nəzarəti və müşahidəni həyata keçirmək;

-dünya sakinlərinin sağlamlılıqlarının qeydinə qalmaq, ərzaq və dərman preparatları çatışmazlığını aradan qaldırmaq;

-dünya üzrə ekoloji tarazlığı qoruyub saxlamaq;

-dünyanın bütün problemlərinin həlli üçün gücləri birləşdirmək;

-dünyada və onun ayrı-ayrı regionlarında transmilli cinayətkarlığa qarşı birgə əməkdaşlıq yolu ilə, gücləri birləşdirməklə və fəaliyyəti koordinasiya etməklə nail olmaq;

-dünya üzrə inkişaf uyğunsuzluğunu aradan qaldırmaq;

-kasıbcılıqla və kütləvi xəstəliklərin yayılmasına qarşı birgə mübarizə aparmaq;

-bütün ölkələrdə insanların hüquqlarını qorumaq və bunun üçün fəaliyyətləri koordinasiya etmək;

-dövlətlərin daxillərində çatışmayan resursların beynəlxalq aləmdən əldə edilməsi;

-dövlətlər arasında müharibələrin, silahlı qarşıdurmaların və digər böhranların və gərginliklərin aradan qaldırılması üçün müəyyən preventiv tədbirlər görmək və baş vermiş qarşıdurmaları və böhranları sülh yolu ilə aradan qaldırmaq;

-dövlətlərin daxili siyasətləri ilə xarici siyasətləri arasında uzlaşmanı təmin etmək və bütün dövlətlərin siyasətlərini insanlara xidmətə yönəltməklə, qarşılıqlı uzlaşmanı və vahidliyi təmin etmək;

-dövlətlərin dinc şəraitdə əməkdaşlığını təmin etmək və qlobal və regional səviyyədə sülhü təmin etmək və qoruyub saxlamaq;

-bir ölkədə və ya da regionda baş vermiş beynəlxalq problemin həllində yardımçı olmaq üçün bütün ictimaiyyətin diqqətini həmin problemin həllinə yönəltmək (*məsələn, beynəlxalq konfransları təşkil etmək, forumları təşkil etmək və s.*) və s.

Beynəlxalq münasibətlərin vəzifələri də dərəcələnilir və subyektlər (burada dövlətlər və təşkilatlar müəyyən siyasəti həyata keçirmək üçün müxtəlif funksiya daşıyırlar) müxtəlif sahələr üzrə müəyyən həcmli işləri yerinə yetirirlər.

Xarici siyasətin və beynəlxalq münasibətlərin funksiyası (dövlətlərin beynəlxalq arenada funksiyaları)

Siyasətin (fəaliyyətin) bütün sahələrində olduğu kimi, beynəlxalq arenada da fəaliyyətin öz funksiyaları mövcuddur. Funksiyanı iştirak edən tərəflər yerinə yetirir. Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlər və onların yaratdıqları təşkilatlar iştirak etdiklərindən xarici siyasətin və beynəlxalq münasibətlərin funksiyaları meydana gəlir. Xarici siyasətin və beynəlxalq münasibətlərin funksiyaları təbii ki, xarici siyasətin və beynəlxalq münasibətlərin vəzifələrindən və beynəlxalq hüquq subyektlərinin hüquqlarından meydana gəlir. Beynəlxalq münasibətlərin və xarici siyasətin funksiyaları çoxtərəfli əsaslara malikdir və demək olar ki, dövlətlərin və təşkilatların imkanları ilə müəyyən olunur. Bu funksiyaların icrası həm də dövlətlərin potensialına bağlı olur. Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlər beynəlxalq hüququn qaydaları və normalarına

müvafiq olaraq öz funksiyalarını yerinə yetirir. Beynəlxalq münasibətlərin funksiyası onun məqsədlərindən və öhdəliklərindən də formalaşır. Dövlətlərin beynəlxalq hüquqa görə öhdəlikləri onları beynəlxalq aləmdə müəyyən funksiyalar yerinə yetirməyə vadar edir. Funksiyalar müəyyən olunmuş qaydalar əsasında subyektlərin hərəkətlərinin əsaslarını təşkil edir. Beynəlxalq münasibətlərin baza funksiyası beynəlxalq hüququn on mühüm prinsipindən irəli gələrək, müəyyən prinsipial işləri yerinə yetirməkdən ibarətdir. Beynəlxalq aləmdə regional və qlobal miqyasda birlikdə iştirak etməklə inkişaf etmək; ümumdünya sülhünü qorumaq və təmin etmək; resursları tarazlı qaydada paylamaq kimi məqsədlərdən irəli gələrək çoxşaxəli funksiya müəyyən olunur. Beynəlxalq münasibətlərin baza məqsədinin birlikdə inkişaf etmək və mövcudluğu qorumaq kimi baza məqsədlərindən irəli gələrək, hesab etmək olar ki, beynəlxalq münasibətlərin baza funksiyaları da bu kimi məqsədlərin yerinə yetirilməsi üçün müəyyən olunan çoxtərkibli fəaliyyət istiqamətlərindən asılıdır. Xarici siyasətin və beynəlxalq münasibətlərin funksiyasına dövlətlərin hüquqla müəyyən olunmuş əsaslarla istənilən növ hərəkətləri aid olunmalıdır. Bütün funksiyalar pozitivliyə xidmət etməlidir və ədalətli davranışları özündə əks etdirməlidir. Beynəlxalq münasibətlərin funksiyaları dövlətlərin bütün hərəkətləri üzrə şaxəli fəaliyyətlərinə əsaslanır və funksiyalar da şərtləndirici əsaslarla bir-biri ilə bağlı olur və müəyyən vəhdətlik və tərkib hissələr yaranır. Funksiyalar da təsnif olunur və bu da vəzifələrdən və hüquqlardan irəli gəlir. Beynəlxalq münasibətlərin funksiyası dövlətlərin beynəlxalq aləmdə tutduqları mövqelərdən də irəli gəlir və dövlətlər müəyyən statuslar əldə edirlər. Dövlətlər funksiyalar yerinə yetirməklə öz məqsədlərinə çatmaq yollarını müəyyənləşdirirlər. Beynəlxalq münasibətlərin funksiyası dövlətləri öz sakinlərinə xidmət etmək üçün vəhdət formada fəaliyyətini təmin etməni və dövlətlər arasında sabit və dinc şəraitində,

əməkdaşlıq formasında əlaqələr yaratmanı əsas götürür. Funksiya məqsədlərlə bağlıdır və demək olar ki, mütləq qaydada ədalətli davranış prinsiplərinə söykənir.

Beynəlxalq münasibətlərin funksiyaları şəxslənir və ümumi vahid prinsiplər başlanğıc rolunu oynayır. Ümumi ideoloji prinsipdən törəmə funksiyalar meydana gəlir.

İstənilən qurumun vəzifələrindən irəli gələrək funksiyaları müəyyən olunur. Funksiyalar onun fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir.

*Diplomatik əlaqələr haqqında 1961-ci il tarixli Vyana Konvensiyasına əsasən (Maddə 3), diplomatik nümayəndəliyin funksiyalarına- yerləşdiyi dövlətdə akkreditə edən dövləti təmsil etmək; beynəlxalq hüquqla yol verilən hüdudlarda yerləşmə dövlətində akkreditə edən dövlətin və onun vətəndaşlarının mənafələrini müdafiə etmək; yerləşmə dövlətinin hökuməti ilə danışıqlar aparmaq; yerləşmə dövlətindəki şərait və hadisələri qanuni yolla müəyyən etmək və bunlar haqqında akkreditə edən dövlətin hökumətinə məlumat vermək; akkreditə edən dövlətlə yerləşmə dövləti arasında dostluq münasibətlərini təşfiq etdirmək və iqtisadiyyatı, mədəniyyəti və elm sahəsində onlar arasında qarşılıqlı münasibətləri inkişaf etdirmək aiddir. Qeyd etmək olar ki, bunlar, baza funksiyalardır və bunlardan irəli gələrək diplomatik nümayəndəliklərin beynəlxalq diplomatiya ilə ziddiyyət təşkil etməyən funksiyaları meydana gələ bilər. **Diplomatik xidmət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa** əsasən, diplomatik xidmət orqanları aşağıdakı əsas funksiyaları həyata keçirirlər: Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərdə təmsil edilməsi; Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla iqtisadi, sosial, elmi-texniki, mədəni və başqa sahələrdə əməkdaşlığının inkişafına kömək göstərilməsi; Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla danışıqlarının aparılmasının və beynəlxalq müqavilələrin imzalanmasının təşkili; yüksək dövlət və hökumət səviyyələrində dövlətlərarası mübadilələrin protokol təminatı; xaricdə yaşayan həmvətənlərlə əlaqələrin inkişafına kömək göstərilməsi; diplomatik və konsul imtiyaz və immunitetlərinin yerinə*

yetirilməsi üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi; Azərbaycan Respublikasının xarici və daxili siyasəti, ölkənin iqtisadi, sosial və mədəni həyatı haqqında informasiyanın Azərbaycan Respublikasının diplomatik nümayəndəlikləri vasitəsilə xaricdə yayılmasının təmin edilməsi; Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanlarının və Azərbaycan Respublikasında mövcud olan kütləvi informasiya vasitələrinin Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq vəziyyəti və xarici siyasəti haqqında məlumatlandırılması; Azərbaycan Respublikasının ərazisindəki diplomatik nümayəndəliklərin və konsulluqların fəaliyyətinə kömək göstərilməsi, öz səlahiyyətləri cərcivəsində onlara xidmət göstərən təşkilatların fəaliyyətinə nəzarət edilməsi; Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin qeydiyyatı, ucutu və saxlanması üzrə vahid dövlət sisteminin fəaliyyətinin təmin edilməsi; Azərbaycan Respublikasının bağladığı beynəlxalq müqavilələrin depozitarisi funksiyalarının həyata keçirilməsi; Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin icrası üzərində ümumi müşahidənin həyata keçirilməsi; Xarici siyasət və beynəlxalq münasibətlər sahəsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsində və bu qanunvericiliyin Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq hüquqi öhdəliklərinə uyğunlaşdırılmasına dair təkliflərin hazırlanması. Diplomatik xidmət orqanları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına uyğun olaraq digər funksiyaları da həyata keçirə bilər.¹

Diplomatik nümayəndəliklərin funksiyaları yuxarı və aidiyyəti dövlət (burada mərkəzi dövlət hakimiyyəti qurumu) hakimiyyəti qurumlarının funksiyalarını böyüdür və dövlətin xarici siyasət sahəsində funksiyaları, hərəkət sferaları və miqyası genişlənir. Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı diplomatik nümayəndəliklərin (öz ölkəsinə məxsus olan) fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsini təmin edir və koordinasiya və icra funksiyasını yerinə yetirir. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin (Əsasnaməsində əksini

¹ Diplomatik xidmət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
http://www.rusum.az/laws/law_953106246_7974.pdf;

tapmış) bəzi funksiya istiqamətləri aşağıdakılardır: Azərbaycan Respublikasını digər dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərdə təmsil etmək; ölkənin diplomatik xidmət orqanlarının vahid sistemə rəhbərlik etmək; ölkənin xarici və daxili siyasəti, iqtisadi, sosial və mədəni həyatı haqqında informasiyanın Azərbaycan Respublikasının diplomatik nümayəndəlikləri vasitəsilə xaricdə yayılmasını təmin etmək; ikitərəfli, çoxtərəfli və beynəlxalq problemlərin bütün kompleksi üzrə məlumatların araşdırılması əsasında Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla münasibətləri məsələləri barədə təkliflər hazırlayaraq müəyyən olunmuş qaydada dövlət rəhbərinə təqdim etmək; dövlətin beynəlxalq müqavilələrinin layihələrini hazırlamaq, müqavilələrin bağlanması, icrası, ləğv edilməsi və qüvvəsinin dayandırılması barədə təkliflər hazırlayaraq, müəyyən olunmuş qaydada ölkə başçısına baxılmaq üçün təqdim etmək; digər dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla danışıqların aparılmasını təşkil etmək; ölkənin beynəlxalq müqavilələrinin icrası üzərində ümumi müşahidəni həyata keçirmək, milli qanunvericiliyin Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq hüquq öhdəliklərinə uyğunlaşdırılması haqqında təkliflərin hazırlanmasında iştirak etmək; ölkənin digər dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla iqtisadi, sosial, elmi-texniki, mədəni və başqa sahələrdə əməkdaşlığının inkişafına kömək göstərmək; beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində ölkənin səylərini diplomatik vasitələrlə həyata keçirmək; beynəlxalq təşkilatların, konfransların, forumların fəaliyyətində ölkənin iştirakını təmin etmək, beynəlxalq birliyin üzvü kimi Azərbaycan Respublikasının qlobal və regional beynəlxalq problemlərin həllində rolunun yüksəldilməsinə səy göstərmək; beynəlxalq konfransların, toplantıların və digər dövlət səviyyəli tədbirlərin və mərasimlərin təşkilində iştirak etmək; yüksək dövlət və hökumət səviyyələrində dövlətlərarası mübadilələrin protokol təminatını həyata keçirmək; dövlət hakimiyyəti orqanlarının xarici siyasi fəaliyyətinin ayrı-ayrı istiqamətləri barədə ölkə başçısına məlumat vermək; ölkədə fəaliyyət göstərən xarici dövlətlərin diplomatik nümayəndəliklərinin və konsulluqlarının fəaliyyətinə kömək göstərmək, öz səlahiyyətləri çərçivəsində onlara xidmət göstərən təşkilatların fəaliyyətinə nəzarət etmək; ölkənin dövlət

orqanlarını və kütləvi informasiya vasitələrini Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq vəziyyəti və xarici siyasəti haqqında məlumatlandırmaq; xarici siyasət və beynəlxalq münasibətlər, habelə diplomatik xidmət haqqında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinə dair təklifləri müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etmək; diplomatik və konsul imtiyaz və immunitetlərinə riayət olunması üzərində nəzarəti həyata keçirmək; Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin parlamentlərarası və digər xarici əlaqələrinin həyata keçirilməsinə kömək etmək; dövlət orqanlarına Azərbaycan Respublikasında akkreditə olunan xarici dövlətlərin diplomatik və konsul nümayəndəlikləri ilə əlaqələrində yardım göstərmək; dövlət orqanlarının xarici dövlətlərin dövlət orqanları və vəzifəli şəxsləri ilə, beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrinə yardım etmək; Azərbaycan Respublikasının ərazisində və xaricdə konsul işini təşkil etmək; xaricdə yaşayan həmvətənlərlə əlaqələrin və əməkdaşlığın inkişafına yardım göstərmək; müəyyən edilmiş qaydada pasport-viza sənədlərini rəsmiləşdirmək; müəyyən edilmiş qaydada diplomatik-kuryer rabitəsini həyata keçirmək; öz səlahiyyətləri çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı məsələlərinin baxılmasında iştirak etmək; Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərdəki səfirlərinin və konsullarının və Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq təşkilatlardakı nümayəndələrinin təyin olunması və geri çağırılması, dövlət və hökumət nümayəndə heyətlərinin tərkibi barədə təklifləri müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etmək; Fövqəladə və Səlahiyyətli Səfir, 1-ci və 2-ci dərəcəli Fövqəladə və Səlahiyyətli Elçi diplomatik rütbələrinin verilməsinə dair təklifləri Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etmək; öz səlahiyyətləri daxilində diplomatik rütbələrin verilməsi qaydalarını müəyyən etmək və s¹.

Dövlətin xarici siyasət funksiyası diplomatik nümayəndəliklərdən tutmuş, mərkəzi icra hakimiyyəti qurumu

¹ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ İŞLƏR NAZİRLİYİ HAQQINDA Ə S A S N A M Ə. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 yanvar 2004-cü il tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuşdur.

da daxil olmaqla, dövlət rəhbərinə qədər piramidal qaydada şəxslənir. Dövlət rəhbəri dövlətlərarası və hökumətlərarası beynəlxalq müqavilələri bağlayır, dövlətlərarası və Azərbaycan Respublikasının qanunlarından fərqli qaydalar nəzərdə tutan hökumətlərarası müqavilələri təsdiq və ləğv olunmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Milli Məclsinə təqdim edir; təsdiqnamələri imzalayır (Azərbaycan Konstitusiyası. Maddə 109). Dövlət rəhbəri mərkəzi istiqamətverici, idarəedici və bu idarəetmə çərçivəsində nəzarətedici funksiya daşıyır. (Bax, Xarici İşlər Nazirliyinin Əsasnaməsi. Əsasnaməni təsdiq etmək səlahiyyəti də dövlət rəhbərinə məxsusdur).

Beynəlxalq münasibətlərin prinsipləri (beynəlxalq hüququn prinsipləri)

Prinsip bir anlayış olaraq özündə qətiliyi, vahidliyi və konkretliyi əks etdirir. Bu baxımdan da istənilən obyektə və hərəkətə, eləcə də təsirlərə münasibətdə **müəyyənədicili anlayış** kimi qəbul olunmalıdır. Prinsip tərkiblərin müəyyən olunmasında əsas kriteriyaları özündə əks etdirən bir anlayışdır. Prinsip həm də **imperativliyin**, qəti hərəkətlərin və yolların əsaslarını yaradır. Prinsip müəyyən edən tərəflər öz fəaliyyətlərini konkret istiqamətlər üzrə qururlar. Prinsip hərəkətlərin standartlarla, ölçülərlə, hədlərlə mərkəzləşdirilməsinin əsaslarını meydana gətirir və hərəkətlərin koordinatlar üzrə edilməsinin əsaslarını formalaşdırır. Bu baxımdan hərəkətlərdə və münasibətlərdə meyarları meydana gətirir. Prinsiplər mərkəzi müəyyən edən və ətrafları sistemləşdirən, strukturlaşdıran anlayışlar kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Münasibətlər sahəsində prinsiplər baza etibarilə ədalətli olmaqla, balanslaşdırılmağa xidmət edir. Prinsiplər hərəkətlərin müəyyən istiqamətlər üzrə axın yaratmasının əsaslarını meydana gətirir. Prinsiplər münasibətlərin həm liberallaşmasına, həm də qorunmasına, mühafizəsinə xidmət edir.

Münasibətlərdə olan prinsiplər tərəfləri müəyyən mərkəzlər üzrə bir araya gətirir.

Prinsip, anlayış kimi baza etibarilə fəaliyyətin əsaslarını təşkil edir. Prinsiplər fəaliyyətin əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Prinsiplər qaydalardır ki, hər kəs də bu qaydalara tabe olmağı başlıca məqsəd kimi qarşılarına qoyur. Prinsiplər standartlar kimi əhəmiyyət kəsb edirlər. Burada məqsədlər və vəzifələr və bunların əsasları da müəyyən olunur. Prinsip müəyyən qaydaları özündə əks etdirir. Cəmləşdirici, eləcə də tərkiblərə ayırıcı rolu oynayır. Prinsiplər **təbii zərurəti** yaradır və obyektiv gerçəkliklərin ortaya çıxmasını təmin edir. Bu baxımdan təbii və ədalətli əlaqələrin meydana gəlməsinin əsaslarını təşkil edir. Bununla yanaşı, obyektiv aləmlə subyektiv idrakın sistemli əlaqəsini və vəhdətini təşkil edir. Prinsiplər hər hansı bir məsələyə yanaşdıqda müəyyən qaydalar və standartlar amilini üzərə çıxarır. Prinsiplərin müəyyən edilməsi təbii zərurətə əsaslanır. Təbii ehtiyaclar münasibətləri formalaşdırmaq üçün zərurətin meydana gəlməsinin əsaslarını təşkil edir.

Beynəlxalq münasibətlərin prinsipləri dedikdə, dövlətlərin siyasətlərini əks etdirən, onların qarşılıqlı münasibətlərini xassələndirən imperativ qaydalar nəzərdə tutulmalıdır. Dövlətlər öz xarici siyasətlərini beynəlxalq münasibətlərin prinsiplərinə uyğun qururlar. Prinsiplər ayrı-ayrı sahələri əhatə etməklə həmin sahələr üzrə hərəkətlər qaydalarını yaradır. Prinsiplər bu baxımdan həm universal, həm də konkret sahələrə aid edilir. İmperativ qaydalar dövlətlər arasında normal münasibətlərin əsaslarını təşkil edir, dövlətləri eyni hərəkətlər etməyə vadar edir və buna görə də dövlətlər sabit inkişaf vəziyyətində münasibətlər qururlar. Beynəlxalq münasibətlərin prinsipləri və vahid normalar dövlətlərin qarşılıqlı şəkildə vəhdət təşkil edərək əlaqələr yaratmasının əsaslarını müəyyənləşdirir.

Beynəlxalq münasibətlərin prinsipləri daha çox beynəlxalq münasibətlərin real əsaslarına xidmət edir. Bununla yanaşı, prinsiplər ideallığı da əks etdirir. Belə ki, beynəlxalq münasibətlərin əsas prinsipləri dövlətləri və xalqları müxtəlif inkişaf fərqlərinə və səviyyələrinə baxmayaraq, bərabər əsaslarla eyni səviyyədə görür. Bu baxımdan da prinsiplər beynəlxalq münasibətlərin rəngarəngləşməsinin əsaslarını yaradır və beynəlxalq münasibətlər sisteminin ədalətli məzmununda formalaşmasının əsaslarını meydana gətirir.

Prinsiplər həm də, əvvəlcə qeyd olunduğu kimi, **standartlardır** və müəyyən hədləri yaradandır. Bu standartlar vasitəsilə dövlətlər bir-biriləri ilə əlaqələr yaradırlar. Prinsiplər baza etibarilə qarşılıqlı etimadın təmin olunmasına əsaslanır. Beynəlxalq münasibətlərin prinsipləri dövlətlərin dinc şəraitdə, sabit vəziyyətlərdə münasibətlər yaratmalarının, əlaqələr qurmalarının əsaslarını təşkil edir. Prinsiplər vəzifələrin və məqsədlərin müəyyən əsaslarını təşkil edir. Prinsiplər beynəlxalq hüquq normalarının tərtib olunmasının və tətbiq edilməsinin əsaslarını təşkil edir və beynəlxalq hüququn prinsipləri universal əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, prinsiplər məqsədlər müəyyənedici, maraqlar formalaşdırıcı; hərəkətləri istiqamətləndirici, hədəfləri müəyyənedici; tərəfləri qoruyucu və sərbəst hərəkətləri yaradıcı kimi funksional əhəmiyyətə malik olur. Prinsiplər ədalətə söykənən düzgün istiqamətli qaydalardır və bu qaydaların əks olunduğu normativ tələblərdir. Prinsiplər münasibətlərdə həm də güclü tərəfin potensialını və güclü tərəfin real imkanlarının əsaslandırılması üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Baza prinsiplər şəxslənir və ayrı-ayrı sahələrdə münasibətlər üçün yeni prinsiplər ortaya çıxır. Bu baxımdan da prinsiplər beynəlxalq münasibətlərin ümumi əsaslarla formalaşmasını təmin edir və konkret əsaslarla onun tərkibini zənginləşdirir. **Beynəlxalq hüququn hamı tərəfindən qəbul olunmuş prinsipləri (bu prinsiplər ondur və universal**

normalarda əksini tapıbdır. Universal normalar olaraq xüsusi və konkret sahələri əhatə edən normalarda da bu baza prinsiplər mühüm tətbiq olunur. Məsələn, istənilən sahədə müqavilənin tətbiqi həmin sahədə tərəflər arasında bərabərliyə xidmət edir) beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunmasına xidmət edir. Beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması və qaydaların müəyyən edilməsi beynəlxalq hüququn ədalətli məzmununun üzərə çıxarır. Prinsiplər ədalət məzmunu olmaqla, konkret hərəkət istiqamətlərinin formalaşmasının əsaslarını müəyyən edir. Prinsiplər sahələrdə tətbiq olunmaqla genişlənilir. Beynəlxalq münasibətlərin prinsipləri hər bir dövlətin hüququnu tanıyır və hər bir dövlətin beynəlxalq münasibətlərdə azad şəraitdə hərəkət etməklə, vəzifə və öhdəliklərini yaradır. Bu baxımdan da prinsiplər daha çox vahid ədalət standartlarıdır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, prinsiplər tam da ədalətli olmaya bilər və yalnız müəyyən qrupların mənafeyinə xidmətə əsaslanı bilər. Bu baxımdan da prinsiplər daha çox real ədalətin əsaslarını da təşkil edə bilər. Lakin prinsiplərin əsas mahiyyəti ondadır ki, bir qrupun mənafeyini təmin edən prinsiplər digər qrupun mənafeyini təmin edən prinsiplərlə ziddiyyət təşkil etməməlidir. Prinsiplər sərbəst hərəkət fəaliyyətinin əsaslarını yaradır və humanist prinsiplər, yumşaq prinsiplər ədalət məzmunları etibarilə cəmiyyətlərdə və dövlətlərarası münasibətlərdə enerji toplanmasına xidmət edir. Deməli, sərbəst hərəkətlər prinsipləri inkişafdır, inkişaf da demokratiyadan ortaya çıxandır. Demokratiyanın özü də bir siyasi quruluş prinsipidir. Prinsiplər elə bir xassəyə malik olur ki, bütün hərəkətlər və digər sahələr üzrə qayda və normalar bu universal və baza prinsiplərə uyğunlaşdırılır. Deməli, beynəlxalq münasibətlərin prinsipləri əsasən uyğunlaşdırıcı amillər və kriteriyalar kimi əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq münasibətlərin prinsipləri ilə dövlətlərin vəzifələri və öhdəlikləri müəyyən olunur. Hüquq, vəzifə,

öhdəlik, məsuliyyət özü də prinsiplərdir. Hüquq haqdır və mövcudluğun, varlığın ədalətli təzahürüdür. Dövlətlər konkret öhdəliklər qəbul edirlər və prinsipləri də həmin istiqamətlər üzrə müəyyən edirlər. Beynəlxalq münasibətlərin prinsipində dövlətlərin daxili ehtiyaclarının ədalətlə təmin edilməsi üçün beynəlxalq birliyin təmin olunması dayanır. Beynəlxalq münasibətlərin prinsipləri əsasən vahid dünya siyasətinin ədalətlə inkişafına əsaslanır. Beynəlxalq münasibətlərin prinsipləri beynəlxalq münasibətlərin bütövləşməsinə və dünya siyasətinin strukturlara bölünməsinə xidmət edir. Beynəlxalq münasibətlərin nəzəri və ədalətli prinsipləri dövlətlər üçün sərbəst hərəkət imkanlarını yaradır və dövlətlərin sərbəst fəaliyyətinin əsaslarını təşkil edir.

Beynəlxalq münasibətlərin prinsipləri vahid hərəkətlərin əsaslarını yaradır. Beynəlxalq hüquq beynəlxalq münasibətlərin ədalətli qurulmasının əsaslarını formalaşdırır. Beynəlxalq hüquq dövlətlərin həm hüquqlarını qəbul edir, həm də onların vəzifə və səlahiyyətlərini müəyyənləşdirir. Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin hüquqlarının mövcudluğu elə prinsiplərin əsaslarını müəyyən edir. Beynəlxalq hüququn on mühüm prinsipi beynəlxalq münasibətlər sferasında dövlətlərin ədalətli davranışlarını meydana gətirir. Ədalətli davranma özü də tarazlığı ortaya çıxarır. Beynəlxalq hüququn prinsiplərinə əməl edilməsi sayəsində dövlətlər arasında vahid ədalətli münasibətlər formalaşdırılır və əlaqələr qurulur.

Beynəlxalq münasibətlərin coğrafi məkanlar üzrə formalaşması-regional xarici siyasət

Siyasət onun əhatə olunduğu məkanlar baxımından bütün sahəni əhatə edir. Siyasət cəmiyyətin üzvlərinin simasında məkanı əhatə etmək xüsusiyyətlərinə malik olur. Dünya siyasəti dünya dövlətlərini əhatə edir, beynəlxalq münasibətlər siyasəti isə dövlətlərin aralarında olan sahələri əhatə edir.

Dövlət hakimiyyətinə aid olan strukturlar dövlətlərdən-dövlətlərə siyasətlərin yayılmasını təmin etmək xüsusiyyətlərinə malik olurlar. Bu baxımdan da siyasət məkanlardan - məkanlara keçmək xassələrinə malikdir. Siyasətin məkanlar üzrə dalğalanması amili meydana gəlir. Siyasi hadisələrin məkanlar üzrə cəmləşməsi prosesləri yaranır.

Siyasət öz böyüklüyünə görə və məkanı əhatə etmək baxımından **regional** və **qlobal** (*burada regionlar birləşmələrindən yaranan böyük məkanlar nəzərdə tutulur. Qloballıq həm də proseslərin çoxluğundan yaranan vəziyyətlərdən də ortaya çıxır. Siyasətin məzmun baxımından mürəkkəbliyi onun qloballığını yaradır. Qloballaşma özü də dünya siyasətinin yeni zamanlarını meydana gətirir*) məzmununa bölünür. Siyasətin regional və qlobal formasının meydana gəlməsində həm də coğrafi amillər və geosiyasət mühüm rol oynayır. Dövlətlərin müəyyən regionlarda iştirakları və subyektlər kimi siyasəti formalaşdırmaları (regional dövlət maraqları, xalq amilini özündə cəmləşdirən milli maraqlar) əslində regional siyasəti meydana gətirir. Hər bir dövlət müəyyən coğrafi məkanda yerləşir. Coğrafi məkan şəraiti və bu şəraiti meydana gətirən elementlər dövlətlərdə yaşayan xalqların etnik xüsusiyyətlərinin formalaşmasına təsirlər göstərir. Dövlətlər də regionlarda güclərinə görə bölünürlər. Güclü dövlətlər daha çox təsiredici obyektlər və subyektlər kimi əhəmiyyət kəsb edirlər. Xalq özünün təbii xüsusiyyətlərini məhz öz yaşadığı ərazinin təbii xüsusiyyətlərindən götürür. İnsanlar təbii amilləri məkanlardan-məkanlara daşıyırlar. Dövlətlər öz tərkibində yaşayan xalqların müxtəlif etnik xüsusiyyətlərinin olmasına baxmayaraq, öz aralarında vahid qaydalar yaradırlar. Vahid qaydalar və normalar əsasən insanlara xidmət üçün təşkil edilir. Burada xalqların hansı mədəniyyətə məxsus olmaları münasibətlərdə-xüsusilə rəsmi münasibətlərdə obyekt kimi qəbul oluna bilməz. Münasibətlərdə insanlıq amili əsas predmetdir.

Coğrafi məkanın müəyyən edilməsi təbii ki, fiziki quruluşla- dağlarla, dənizlərlə, qitə və materiklərlə, okeanlarla şərtləndirilir. Məsələn, Atlantika (Şimali Atlantika, Cənubi Atlantika) regionu, Asiya-Sakit okean regionu, Avropa regionu, Cənubi Qafqaz regionu, Rusiyanın Avropa regionu, Xəzər regionu, Mərkəzi Asiya regionu, Qara dəniz regionu, Aralıq dənizi regionu, Cənubi Asiya regionu, Uzaq Şərq regionu, Asiya-Sakit okean regionu, Fars körfəzi regionu, Şimali Afrika regionu, Qərbi Afrika regionu, Avstraliya və Okeaniya regionu və s. coğrafi-siyasi məkanlar dünya siyasətində böyük əhəmiyyət kəsb edirlər.

Regionların formalaşmasında **kriteriyalar və resurslar** (vasitələr) olaraq: məkan, məkanın landşaftı, məkanın ərazi quruluşu; dövlətlərin ərazilərində yaşayan xalqların milli xüsusiyyətləri, o cümlədən mədəni göstəriciləri; məkan üzərində olan (məsələn, dağlar, okeanlar, dənizlər, çaylar və ya göllər arasında olan məkandakı resurslar) resurslar; tarixi inkişaf proseslərinin xüsusiyyətləri və sivil inkişaf əsasları mühüm şərtidir. Regionları bir-birindən ayıran vasitələr-**su məkanı vasitəsi kimi**-dənizlər, məsələn, Qara-Aralıq dənizi regionları; Ərəb dənizi-Fars körfəzi-Qırmız dəniz regionları; Atlantik okeanının birləşdirdiyi və iki qitəni əhatə edən Atlantik regionu; *(Qeyd: holland mənşəli Amerika alimi Nikolas Spikmen (1893-1894) “Midland Ocean” –“Orta Okean” anlayışını işlətməmişdir. Burada “Orta Okean” (Atlantik okeanının şimal hissəsi) anlayışı ayırıcı yox, birləşdirici faktor rolunu oynayır və “mare internum”-“daxili dəniz” rolunun oynayır. Rus müəllifi Aleksandr Duqinə görə bu, şərti olaraq “atlantika kontinenti” adlandırılmalıdır. Quru yollarının arasında Atlantik okeanı yerləşir və burada quru yollarını birləşdirən “göl” mənasını verir. Bu nəzəri “kontinent”, “yeni Atlantida” Qərbi Avropa mənşəli mədəniyyətlə, liberal-kapitalizm və demokratiya ideologiyası ilə, vahid siyasi, etik və texnoloji taleylə ümumi*

bağlılığa malikdir)¹ quru-dağlar vasitəsilə ayrılan regionlar-məsələn, Avropa və Asiya regionları, Böyük Qafqaz dağı ilə ayrılan Cənubi Qafqaz regionu və s.; **tarixi inkişaf mərhələləri** və **xüsusiyyətləri** nöqteyi-nəzərdən -Qədim Şərq regionu, Asiya-Şərq regionu (burada Çini, Hindistanı tarixi dövlətlər kimi qəbul etmək lazımdır) və s.; **sivil inkişaf və mədəni xüsusiyyətlərin** fərqləndiyi regionlar-Avropa-Qərb mədəniyyəti regionu və Asiya-Şərq mədəniyyəti regionu və s.; texniki vasitələrin inkişafı regionları-Qərbi Avropa-ABŞ-Yaponiya-Cənubi Koreya-Avstraliya-Cənubi Afrika (bu ölkələrə dünyanı üzdə saxlayan və bir növ uçmasını təmin edən **“dünyanın inkişaf qanadları”** kimi də ad vermək olar). Dünyanın hərbi regionları; sülh regionları kimi anlayışları da qəbul edilir.

Regionlar da məkan böyüklüyü və digər potensial hesabına **(burada coğrafi mövqe amili və tranzit birləşdirici mərkəz kimi əhəmiyyət kəsb etməsi)** təsnif oluna bilirlər. Regionların əhəmiyyəti həm də onların aid olduqları məkanların resurslarının əhəmiyyəti ilə əlaqəlidir. Bununla yanaşı, regionlarda yerləşən dövlətlərin siyasi nüfuzları və dövlətlərin beynəlxalq aləmə təsir etmək imkanları da əsas kriteriya kimi götürülməlidir. Məsələn, Avropa regionunun dünya siyasətinə təsiri və onun beynəlxalq aləmdə iştirak səviyyəsi burada yerləşən dövlətlərin inkişaf səviyyəsi ilə əsaslanmalıdır. Avropa regionunu özündə aparıcı gücə malik olan (Almaniya, Fransa, B.Britaniya, İtaliya) kimi güc mərkəzləri vardır. Resurs zənginliyi də regionların dünya siyasətində əhəmiyyətlərini genişləndirir. Dünya siyasətində regionların da təsir baxımından bir-biri üzərində siyasi, iqtisadi və hərbi çəkisi meydana gəlir. Regionların təsir baxımından təsnifatı meydana gəlir. Bu təsnifat da regionların beynəlxalq statusunu ortaya

¹ Александр Дугин. Д80 Основы геополитики. Геополитические будущее России. Мыслить Пространством - Изд.4-е, Москва, «АРКТОГЕЯ-центр», 2000-928 стр., сәh. 65.

çıxarır. Strateji əhəmiyyət kəsb edən məhsullar (məsələn, neft-qaz) da regionları meydana gətirir. Bu baxımdan da neft-qaz regionları, daş kömür regionları, metal filizləri regionları, balıqçılıq regionları və s. anlayışı da işlədilir.

Regionun siyasi strukturunu, müstəvisini dövlətlər yaradırlar. Dövlətin öz coğrafi məkanında həyata keçirdiyi və onunla eyni (qonşu, yaxın) coğrafi məkanda olan dövlətlərlə həyata keçirdiyi siyasəti dövlətin regional siyasəti adlanır. Qeyd olunduğu kimi, **regional siyasət** dedikdə, dövlətlərin müəyyən coğrafi regionlarda (ilk növbədə özünün təşəkkül tapdığı regionda) həyata keçirdikləri siyasət başa düşülməlidir. Regional siyasəti də təsnif etmək olar: daxili (inner) və kənar (outer). **Daxili regional siyasət** anlayışı dövlətin öz coğrafi məkanında yerləşdiyi ərazidə tətbiq etdiyi siyasət kimi qəbul olunmalıdır. Məsələn, Rusiyanın Xəzər siyasəti dedikdə, o qəbul olunmalıdır ki, Xəzər həm də Rusiyaya da aid olan bir məkandır. Buna Qara dənizi də aid etmək olar. **Xarici regional siyasət** anlayışı isə dövlətin öz regionundan kənardakı regionlarda maraqlarının müdafiəsinə əsaslandığı xarici siyasəti kimi qəbul olunmalıdır. Məsələn, ABŞ-ın Xəzər regionu siyasəti vardır, bu siyasət həm enerji resursları üzərində qurulur, həm də iki böyük güc mərkəzi olan Rusiya və Çin arasında, eləcə də Hindistanla Rusiya arasında strateji məkan üzrə təşkil olunur. Böyük dövlətlər adətən **şəbəkələşmiş regional siyasət** həyata keçirirlər. Dövlətin beynəlxalq münasibətlərdə gücünü təsnif etdikdə, belə qənaətə gəlmək olar ki, dövlətin nüvəsinin gücünü yaradan ilk növbədə onun **daxili regional** siyasətidir. Daxili regional siyasət dövlətin sərhədlərinin güclənməsinə də xidmət edir. Şəbəkələşmiş regional siyasət də əslində həm dövlətin daxili nüvəsinə, həm də regional potensialının artmasına xidmət edir. Şəbəkələşmiş regional siyasət sərhədlərdən kənarda yerləşən-sərhədlərdən keçən tranzit siyasəti sayəsində “bərk sərhədlər”in formalaşmasının qarşısını alır. Sərhədləri keçən siyasət bu

siyasəti tətbiq edən dövlətin qlobal maraqlarının formalaşmasına xidmət edir. O dövlətlər şəbəkələşmiş regional siyasət həyata keçirə bilirlər ki, qlobal gücə malik olmuş olsunlar. Qlobal gücü də şəbəkələşmiş regionlar əmələ gətirir. Şəbəkələşmiş regional siyasət dövlətlərin güc təsiri məkanlarının şəbəkələşmiş formasını zəruri edir. Dövlətlərin xarici siyasətinin sərhədlər ətrafında, öz məkanlarının sərhədlərindən kənardakı məkanlar üzrə formalaşması regional siyasəti meydana gətirir. Regional siyasət regional münasibətlər sistemini formalaşdırır. Bundan da regional əlaqələrin baza məzmunu ortaya çıxır və forma meydana gəlir. Beynəlxalq münasibətlərin regional forması regional əlaqələr sistemini və mexanizmini formalaşdırır. Regional təşkilatların yaranması prosesləri və zərurəti də regional maraqların unifikasiyasından və siyasətin bütövləşməsindən meydana gəlir.

Regiondan kənarda (uzaqda) yerləşən dövlətlərin də müəyyən regionlar üzrə siyasətləri meydana gəlir. Belə maraq göstərən dövlətlər əsasən böyük potensiala malik olan dövlətlər hesab olunmalıdırlar. Strateji səviyyədə maraqların formalaşmasının arxasında böyük potensial dayanır. Böyük potensial güc olaraq regional maraqları böyüdür və onu qlobal formaya qədər dartır. Böyük dövlətlərin öz yerləşdikləri regionlarından kənarda siyasət məkanları və dairələri formalaşır. Məsələn, ABŞ-ın Xəzər regionu siyasəti, Rusiyanın Ərəb dünyasında siyasəti, Türkiyənin türk dünyasında siyasəti, Hindistanın Asiyada regional siyasəti, Çinin və Yaponiyanın Uzaq Şərq siyasəti, Çinin Sakit Okean siyasəti və s. kimi ifadələr də işlədilir. Bu baxımdan regional siyasətə iki aspektdən yanaşmaq olar: **birincisi, region dövlətlərinin özlərinin regiondakı siyasətləri, ikincisi, regiondan kənarda yerləşən (region sərhəddində yerləşən dövlətləri də buna aid etmək olar) dövlətlərin müvafiq regionlarda həyata keçirdikləri siyasət.** Hər iki siyasətin qarşılaşması sayəsində müəyyən anlarda qovuşma, bir çox hallarda isə bu qovuşmadan **kəsişmə,**

toqquşma və rəqabət ortaya çıxır. Regionda və regiondan kənarda olan siyasət sahələri mexanizm və sistem təşkil edir. Bundan da beynəlxalq münasibətlər sistemləri (regional və qlobal miqyasda) meydana gəlir. Regionlarda olan siyasət, eləcə də qlobal məzmunlu siyasət əsasən ideoloji amillərlə də böyüyür. Məsələn, vaxtilə mövcud olmuş **sosialist-kommunist regionları, kapitalist regionları** buna nümunə ola bilər. Eyni zamanda demokratiya və totalitar rejimlər regionları anlayışları da mövcuddur. İdeoloji elementlər və tərkib kriteriyalar (məkanlar üzərində olan) məkanların böyüməsinə xidmət edir. Məsələn, SSRİ-nin rəhbərlik etdiyi sosializm-kommunizm geosiyasi regionu XX əsrdə daima genişlənmə proseslərini yaşamışdır. Sonda isə kapital əsaslı rejimlər tərəfindən məğlubiyyətə uğramışdır.

Coğrafi məkanlar dövlətlərin daxil olduqları beynəlxalq münasibətlər (regional və qlobal) sferalarını ortaya çıxarır. Məhz beynəlxalq münasibətlər məkanlar üzərində qurulduğundan (məkan üzərində olan elementlər və onlardan istifadə üsulları) münasibətlərin məkan əhatəsi anlayışı ortaya çıxır. Bundan da **regional geosiyasət** formalaşır. **Regional geosiyasət** - regionun siyasətini formalaşdıran dövlətlərin fəaliyyətini birləşdirən və bu fəaliyyətin struktur və mexanizmlərini meydana gətirən coğrafi-canlı siyasətdir. Regional geosiyasət regionda siyasi orqandır ki, bu orqan da mexanizm aparatı olaraq münasibətləri tənzim edir.

Məkanlarda siyasət axınları da təsnif olunur. Dövlətlər bu baxımdan regionda və regiondan kənarda iştirak etmək imkanları əldə edirlər. Dövlətlərin regional münasibətləri formalaşır. Regional münasibətlər regional maraqlardan irəli gəlir. Regional maraqlara dövlət maraqları və onun tərkibi olan etnik və milli maraqlar, iqtisadi və siyasi maraqlar, regionçuluq marağı daxil olur.

Dövlətin nüvəsinə yaxın olan əsas maraq regional maraqdır. Regiondan uzaqlaşdıqca təsir imkanları da zəifləyir.

Periferik maraqlar dövlətin sonrakı (genişlənməkdə olan mərhələli) maraqlarına söykənir. Regional maraqlar dövlətlərin regionlarda həyata keçirdikləri siyasətdən meydana gəlir. Regional maraqlar dövlətləri regionda güclərinə görə təsnif etmək imkanlarını üzərə çıxarır. Regional maraqlar qlobal və bu baxımdan şəxəli maraqların formalaşmasını meydana gətirir. Qlobal məzmunlu və formalı siyasət regionların birləşməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Şəbəkələşmiş siyasət-regional siyasətlərin cəmləşməsi baza etibarilə böyük dövlətlərin regionlarda təsir imkanlarını ortaya çıxarır. Güclü dövlətlərin qruplaşmasını meydana gətirir və kiçik gücə malik olan dövlətlərin isə böyük dövlətlər ətrafında toplanmasının əsaslarını yaradır.

Regional siyasət həm regionda iştirak edən dövlətlərin fəaliyyətindən ortaya çıxır, həm də dövlətlərin gücündən və sayından meydana gəlir. Bu baxımdan da regional siyasət forma nöqteyi-nəzərdən təsnif olunur: böyük regionda olan siyasət (**Avropa, Şərq, Amerika regionları**); orta miqyaslı regionda olan siyasət (**Xəzər-Aralıq dənizi regionları və s.**) və kiçik regionda olan siyasət (**Cənubi Qafqaz, Mərkəzi Asiya, Fars Körfəzi regionu və s.**)

Beynəlxalq münasibətlərin coğrafi məkanlar üzrə formalaşması-qlobal xarici siyasət

Bu gün dünyada meydana gələn cərəyanların çoxluğu, cərəyan istiqamətlərinin artması, bu baxımdan da qovuşması və toqquşması onun həm sadəliyini, həm də mürəkkəbliyini ortaya çıxarır. Dünyanın inkişafını şərtləndirən material və maddi vasitələr resurslar və onlar üzərində yeni-yeni istifadə metodlarını meydana gətirir. Dünyanın inkişaf etmiş regionlarındakı ardıcıl, davamlı və mürəkkəb məzmununda baş verən proseslər qlobal məzmun kəsb edir. Qloballaşma həm də digər ölkələrdə bas verir və inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan

regionlar arasında keçid prosesləri, integrasiya prosesləri qloballaşmanı meydana gətirir. Qloballaşma təsərrüfat həyatından tutmuş siyasi həyata qədər bütün sahələri əhatə edir və daima dinamikliyi özündə əks etdirir. Qloballaşma həm də hərəkətləri əhatə edən sistemlərin, mexanizm və strukturların çoxluğundan və mürəkkəbləşməsindən irəli gələrək, zəngin bir prosesə çevrilir. Beynəlxalq münasibətlərin qloballaşmasını dünya ölkələrinin inkişaf xüsusiyyətləri və inkişaf uğrunda həyata keçirdikləri rəqabət siyasəti yaradır. Bu baxımdan da qloballaşma daha çox sivil əhəmiyyət kəsb edir. Dünya resursları və bu resurslardan yeni-yeni meydana gələn istifadə üsulları da qloballaşmanı meydana gətirir. Daxili siyasətin artması, xarici siyasətin genişlənməsi qloballaşmanın yeni-yeni məzmununu ortaya çıxarır. Dövlətlər arasında qurulan əlaqələr və münasibətlərin ardıcıl şəkildə inkişafı qloballaşma üçün şərtləri meydana gətirir. Xarici siyasətin qloballaşması dövlətlərin həm artan daxili ehtiyacları ilə əlaqəlidir, həm də yeni texniki nailiyyətlərdən irəli gəlir, yeni texniki nailiyyətlər yeni istifadə şərtlərini ortaya çıxarır. Qloballaşma həm də dünya insanların bir-birilərinə daha çox yaxınlaşmaq və ünsiyyət imkanlarını genişləndirmək istəklərindən və bu istiqamətdə atılan addımlardan ortaya çıxır. Dünyanın qloballaşmasında dövlətlərin daxilərində baş verən hadisələr və dövlətlərin xaricində-beynəlxalq aləmdə genişlənən proseslər böyük rol oynayır və bu proseslər cəmi məhz qloballaşmanı meydana gətirir. Qloballaşma forma baxımından miqyasını artıran, məzmun baxımından isə daxilən yeni-yeni elementlər hesabına genişlənən bir vəziyyətdir. Qlobal siyasətin xarakterində bir tərəfdən inkişaf xüsusiyyətləri yer alırsa, digər tərəfdən də problemlər və böhranlar bu siyasətin baza məzmununu ortaya çıxarır. Bu baxımdan da qloballaşma proseslərində həm müsbət (inkişaf), həm də mənfi (problemlərin ortaya çıxması və həllində olan çətinliklərin zəncirvariliyi) istiqamətlər mövcuddur. Bu iki əksliyin vəhdəti

və mübarizəsi isə dünyanın inkişaf bütövlüyünü əlində saxlayır. Buradan belə bir məntiqi nəticə ortaya çıxır ki, qloballıq inkişafdır, inkişafı daxilən şərtləndirəndir.

Qloballıq həm ərazi baxımından çox böyük məkanı əhatə edən siyasətdir, həm də daxilən mürəkkəbliyi və bu baxımdan da zənginliyi özündə əks etdirən siyasət cəmidir və siyasi vəziyyətdir. Xarici siyasət özünün əhatə etdiyi məkana görə regional və şəbəkələşmiş qaydada olaraq, regiondan kənar (həcmi çox olduqda, böyük sahələri əhatə etdikdə qlobal) formaya malik olur. Xarici siyasətin qlobal mahiyyətinə və formasına da iki aspektdən yanaşmaq olar: **birincisi, məkanları, daha çox dövlətləri əhatə etməsi; ikincisi, çoxlu sayda obyektləri və predmetləri əhatə etməsi. Qlobal siyasət mexanizmdə prosesləri iki istiqamətdə - şaquli və üfqi, genişləndirən siyasətdir.** Super gücə və böyük gücə malik olan dövlətlərin xarici siyasətləri də məhz bu iki aspekti əhatə edir. Dövlətlər böyüdükcə, inkişaf etdikcə daha çox dünya proseslərində aktiv iştirak etmək maraqlarını nümayiş etdirirlər. Bu baxımdan da böyümə prosesləri və resursların çoxalması halları qloballaşmanı meydana gətirir. Xarici siyasətin məkanları əhatə etməsi dövlətin məkanlar üzrə (üfqi) maraqlarını ortaya çıxarır. Dövlətin beynəlxalq münasibətlərdə gücü ilk növbədə onun xarici siyasətinin əhatə olunduğu kənar məkanlar və bu məkanlarda mövcud olan obyektlər üzrə müəyyən olunur. Qeyd olunduğu kimi, dövlətin gücünün məkanlar üzrə əhatə olunması da onun maraq obyektləri və predmetləri ilə əlaqəlidir. Qlobal miqyaslı xarici siyasətin tərkib elementlərinin zənginliyi (burada resurslar olaraq dövlətlər və dövlətlərdəki obyektlər nəzərdə tutulur) dövlətin məkanlar üzrə gücünün artmasına xidmət edir. Qlobal siyasət dünya siyasətinin əsas (baza) istiqamətlərini meydana gətirir. Qlobal siyasət dövlətin baza olaraq güclənməsini şərtləndirir və dövlətin xarici siyasətinin elementlərini, vasitələrini artırır. Məhz xarici siyasətin regional və qlobal forması, eləcə də

məzmunu dövlətin beynəlxalq münasibətlərdə gücünü təsnif etmək zərurətini ortaya çıxarır. Qlobal gücə sahib olan dövlətlər regionda çox güclü ola bilirlər. Elə regional güclərin cəmi qlobal gücləri meydana gətirir. Lakin regionda güclü olan dövlət qlobal siyasətdə də eyni səviyyədə güclü ola bilməz. Gücün təsiri məkandan və onun şəbəkələşməsindən sıx asılıdır. Regionda güclü olan dövlət ətrafında yerləşən dövlətlərin **potensiallarına görə müqayisədə** müəyyən gücə malik olur. Məsələn, Azərbaycan Cənubi Qafqazda Gürcüstan və Ermənistanla müqayisədə güclü bir dövlətdir. *(Qeyd: gücün təsnif olunması nisbi bir anlayışdır. Burada bir subyektin və ya da obyektin digərinə nəzərən gücü və potensialı mövcud olur və müqayisə obyektinə çevrilir. Nisbi güc də müəyyən məqamlarda və məkanlarda mütləqliyi və qətiliyi bildirir).* Regionda bir neçə kiçik dövlət arasında güclü olan dövlət qlobal miqyasda gücə sahib ola bilməz.

Qlobal siyasət də strukturlardan ibarətdir. Onun strukturları (forma baxımından) regional siyasətdən asılıdır. Qlobal siyasətin tərkibi regional siyasətdən (ayrı-ayrı regionlarda həyata keçirilən siyasətlərin cəmindən) meydana gəlir. Burada regional siyasət tərkib komponenti rolunu oynayır. **Qlobal güc** həm öz regionunu əhatə edir (subyektin yerləşdiyi region), həm də şəbəkə xarakterinə malik olaraq digər dövlətlərin yerləşdikləri regionları əhatə edir. Qlobal güc regional gücün istiqamətləndirilməsi üçün (burada regionda baş verən hadisələrə istiqamət vermək baxımından) mühüm funksiyaları yerinə yetirir. Regional güc də öz növbəsində qlobal gücün regionda siyasətinə təsir göstərir və siyasətin istiqamətləndirilməsinə xidmət edir. Regional güc mərkəzləri dünyanın qlobal siyasətindən bəhrələnərək regionda baş verən siyasətin istiqamətləndirilməsində böyük rol oynayırlar. Regional güc mərkəzlərinin təsiri ilə formalaşan siyasət də qlobal miqyaslı siyasətə təsir etmək imkanlarına malik olur. Qlobal güc öz mənbəyini ayrı-ayrı regionlardan götürür və regionlara

da **vahid mənbə (vahid subyekt)** kimi təsir göstərir. **Bundan da beynəlxalq münasibətlərin qlobal miqyasda sistemləşməsi, şəbəkələşməsi prosesləri baş verir.** Qlobal siyasətin əsasları məzmun etibarilə daha çox böyük potensiala malik olan dövlətlərin xarici siyasətlərinin xarakterik xüsusiyyətləridir. Böyük dövlətlər qlobal siyasətin istiqamətlərini müəyyən edirlər və onların ayrı-ayrı regionlarda iştirak etmələri qlobal siyasətlərinin məzmun və formalarını müəyyən edir. Qlobal siyasət regional siyasətə üst təsir göstərir. Bununla yanaşı, regionda baza siyasətin formalaşmasına da təsir edir. Qlobal siyasət regional siyasət üçün həm də stimül rolunu oynayır və regional siyasətin tərkibinin formalaşmasında böyük təsir göstərir. Qlobal siyasət qlobal məzmunu malik olur. Qlobal xarici siyasət özündə həm məkanı birləşdirir, həm də tərkib elementlərinin çoxunu əhatə edir. Qlobal siyasətin məzmunu onun obyektlərindən, elementlərindən və bu elementlərin say çoxluğundan asılı olur. Regional siyasət məkan nöqtəyi-nəzərdən toplaşaraq qlobal miqyaslı siyasəti formalaşdırır. Qlobal miqyaslı siyasət cərəyanları **ümumdünya və ümumbeynəlxalq münasibətlər** cərəyanlarını meydana gətirir. Regional siyasət dünya siyasətinin və beynəlxalq münasibətlərin tərkib hissələrinə çevrilir. Qlobal güc regional güclərdən irəli gələrək təsnif oluna bilir və münasibətlər sistemində **piramidal əsasları** yarada bilir. Qlobal gücün təsir miqyası böyük olur və bütün sistem obyektlərinə və subyektlərinə təsir imkanları qazanır. Qlobal xarici siyasət tərkib etibarilə eyni zamanda regional xarici siyasətin zənginləşməsinə xidmət edir. Regional xarici siyasət qlobal xarici siyasətin sferalar üzrə yayılmasını təmin etməklə yanaşı, həm də qlobal cərəyanların yayılmasının qarşısını alan vasitələrə, subyekt və obyektlərə çevrilir. Qlobal güc subyektli çalışır ki, onun gücünün artması yolunda mane olan hədəfləri zərərsizləşdirsin. Buna görə də həmin ünsürə müxtəlif təsiretmə və təzyiq göstərmə metodlarından istifadə edir.

Liberal-mülayim metodlar və bunların daxilində iqtisadi-siyasi, hərbi və s. kimi üsullar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qlobal güc ittifaqların və birliklərin yaranmasında maraq nümayiş etdirir. Başlıca maraq özünün geosiyasi gücünü yaratmaqdan və məkan sferasını genişləndirməkdən ibarətdir. İttifaqların yaranması prosesləri və genişlənməsi regional siyasətlə qlobal siyasəti birləşdirən amil hesab olunmalıdır.

Beynəlxalq münasibətlərdə ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrin əsasları

Beynəlxalq münasibətlərdə ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələr məhz dövlətlərin ikitərəfli və çoxtərəfli maraqlarından irəli gəlir. Həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli maraqlar müəyyən problemlərin həllində gücün tətbiqinin imkanlarından formalaşır. Bu əlaqələr həm də **aidiyyat prinsiplərinə** müvafiq olaraq meydana gəlir.

Onu nəzərə almaq lazımdır ki, dövlətlər yerləşdikləri regionlarda və regionlarından kənarlarda beynəlxalq münasibətlərə qoşulurlar və beynəlxalq birliyin üzvünə, komponentinə, struktur tərkibinə, beynəlxalq münasibətlərdə sistem üzvünə, beynəlxalq hüquq tərəfinə, beynəlxalq münasibətlər subyektinə, subyekt yaradıcısına (burada subyektlər kimi təşkilatları yaratmaları nəzərdə tutulur), beynəlxalq hüquq yaradıcısına (beynəlxalq hüquq normalarını yaratmaq) və beynəlxalq normaların əmələdiciyinə çevrilirlər. Dövlətlər beynəlxalq münasibətlərdə vəzifələr və funksiyalara malik olurlar, eləcə də müəyyən hüquqlara sahib olurlar və öhdəlik və məsuliyyət daşıyırlar. (Qeyd: dövlətlərin mövcudluğu, hüquqları, funksiyaları və vəzifələri təbii ki, onların məsuliyyətlərini, qoruma və mühafizə etmə, eləcə də inkişaf şəraitlərini yaratma məsuliyyətlərini, də meydana gətirir. Dövlətlər mütləq qaydada beynəlxalq birliyi, xalqları, ümumilikdə bütün dünya sakinlərini fərdi və kollektiv güclər fonunda müdafiə etməyə

borclu olurlar. Buradan da dövlətlərin müdafiə etmək hüquqları və vəzifələri, bu istiqamətdə funksiyaları formalaşır. Vəzifə və hüquqlar məsuliyyəti formalaşdırır, məsuliyyətdən də, borclardan və öhdəliklərdən də vəzifələr və hüquqlar meydana gəlir, funksiya istiqamətləri formalaşır).

Dövlətlər həm ikitərəfli qaydada, həm də çoxtərəfli formatda münasibətlər qururlar, əlaqələr yaradırlar. Dövlətlərin bu baxımdan həm fərdi, həm də müştərək vəzifələri və funksiyaları, eləcə də hüquqları meydana gəlmiş olur. Bunlardan da müştərək öhdəliklər formalaşır. Beynəlxalq hüquq məhz iki və çoxlu sayda dövlətin qarşılıqlı hüquq və vəzifələrindən, funksiyalarında formalaşan bir sahəyə çevrilir. Beynəlxalq hüquq tərəflərin biri olmadıqda yarana bilməz və obyektə, tətbiqi sahəsinə sahib ola bilməz. Dövlətlər arasında yaranan əlaqələr təbii ki, ədalət prinsipi əsasında olursa, digər dövlətlər üçün də prototip rolunu oynayır. Bu prototiplikdən də ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələr meydana gəlir, təcrübələr formalaşdırılır. Beynəlxalq hüquq müştərək hüquq sahəsi olmaqla bərabər, müştərək əsaslarla da obyekt və predmetə malik olur. Beynəlxalq hüquq müştərək olmaqla bərabər, həm də fərdi əsaslara (hər bir dövlətə şamil olunması prinsipindən irəli gələrək) tərkib elementinə təsir göstərmək imkanına malikdir.

İkitərəfli və çoxtərəfli münasibətlər (burada söhbət kifayət qədər bazası formalaşmış indiki beynəlxalq münasibətlər şəraitindən və vəziyyətindən yaranan münasibətlər nəzərdə tutulur) beynəlxalq hüququn vahid norma qaydaları və prinsipləri ilə formalaşdırılır. Beynəlxalq hüquq normaları saxələnmə və törənmə xarakterinə malik olur və beynəlxalq hüququn vəzifəsi və funksiyası əsasən beynəlxalq aləmin təmin olunmasına, inkişafına və müdafiəsinə əsaslanır. İkitərəfli və çoxtərəfli münasibətlər bu münasibətlərdə iştirak edən və bu münasibətlərin yaranmasında maraq göstərən tərəflərin imkanlarına bağlı olur. Mövcud imkanlar və onların

xaricə realizə olunmaq yolu ilə artırılması, eləcə də yeni resursları əldə etmək istəkləri ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrin yaradılmasını zəruri edir. Beynəlxalq hüquq və onun sahələri məhz zərurətdən formalaşdırılır. Belə ki, dövlətlər öz daxili ehtiyaclarını ödəmək üçün xarici siyasət həyata keçirmək zərurəti ilə üzləşirlər. Xarici siyasəti həyata keçirmək zərurəti təbii ki, dövlətləri sistemli qaydada müəyyən addımları atmağa vadar edir. Dövlət varsa onun hərəkəti də mütləq qaydada sistemlərə söykənməlidir. Sistem də qaydaları, struktur və mexanizmləri, eləcə də tarazlı işləməni nəzərdə tutur, tələb edir. Bu baxımdan da beynəlxalq hüquq zərurətdən meydana gəlir və münasibətlərin sistemli qaydada tənzim olunmasına əsaslanır. Beynəlxalq münasibətlərin tarazlaşması da zərurətdən ortaya çıxır. Bütün dövlətlər tarazlı əsaslarla resursları öz aralarında paylamaq niyyəti və istəyi ilə əlaqələrə qoşulurlar. Buradan da beynəlxalq hüququn tarazlığı təmin etmək zərurətindən meydana gəlməsi ortaya çıxır. Tarazlaşdırma sülhü və sabitliyi yaradır ki, bu kimi vəziyyətlər də beynəlxalq resurslardan dinc məqsədlərlə istifadə edilməklə güclənməni əsas götürür.

İkitərəfli və çoxtərəfli münasibətlər vahid qaydaları (burada əlavə qaydaları) meydana gətirir, həm də qaydalar əsasında inkişaf edir. Bu baxımdan beynəlxalq hüquq daima genişlənmə xassələrinə malik olur və zaman və imkanlar gerçəkliyindən də təkmilləşir. İnkişaf baş verdikcə, texniki nəsilər bir-birini əvəzlədikcə beynəlxalq hüquq da genişlənir, çünki yeni müqavilə və sazişlər meydana gəlir, yeni ictimai baxışlar formalaşır və bu baxışlar əsasında yeni hüquq normaları yaranır. Bu baxımdan da beynəlxalq hüquq islah olunma və stereotiplərdən azad olunma xassələrinə malik olur.

İkitərəfli qaydalar əsasında dövlətlər arasında tanınma həyata keçirilir, diplomatik əlaqələr qurulur, səfirliklər, konsulluqlar təşkil edilir. Eləcə də ikitərəfli qaydada hökumətlərarası sazişlər imzalanır və müqavilələr bağlanılır.

İkitərəfli əlaqələr və münasibətlər həm regional səviyyədə (məsələn, iki Avropa dövlətinin əlaqələri, iki Mərkəzi Asiya dövlətinin əlaqələri və s.), həm də regiondan kənarda-regionlar arasında (məsələn, bir Asiya dövləti ilə bir Avropa dövləti arasında, bir Afrika dövləti ilə Amerika qitəsinin bir dövləti arasında) formalaşdırılır. İkitərəfli əlaqələr o zamana kimi məhdudlaşdırılmır ki, regionda və regionlar arasındakı münasibətlərdə və vəziyyətlərdə üçüncü dövlətin və ya da dövlətlər ittifaqının mənafeyinə zərbə gəlməsin. Bu baxımdan da ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələr şaquli və üfiqi istiqamətdə öz sərhədləri daxilində daima genişlənmə xüsusiyyətlərinə malik olur. İkitərəfli və çoxtərəfli əlaqələr bütün sahələri əhatə edir və beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən (burada dövlətlər tərəfindən) qoyulmuş qadğaların əksinə formalaşdırılmır. İkitərəfli və çoxtərəfli əlaqələr regionda və regionlar arasında bağlayıcılıqda ittifaqların, birliklərin yaradılmasına gətirib çıxarır. İkitərəfli və çoxtərəfli əlaqələr beynəlxalq aləmdə regionlar və predmetlər üzrə dövlətlərin qruplaşmasının əsaslarını da yaradır.

- İkitərəfli qaydada diplomatik əlaqələr qurulur;

- ikitərəfli qaydada rəsmi-hüquqi tanınma (de jure) həyata keçirilir;

- ikitərəfli qaydada beynəlxalq problemlərin həlli nəzərdə tutulur;

- ikitərəfli qaydada bütün sahələr üzrə müqavilələr və digər sənədlər imzalanır;

- ikitərəfli qaydada ümumbeynəlxalq hüquq normalarına əməl olunur;

- ikitərəfli qaydada beynəlxalq təcrübələr formalaşdırılır;

- ikitərəfli qaydada beynəlxalq tranzit məkanlar müəyyən olunur;

- ikitərəfli qaydada sülh məsələlərinin tənzim olunmasının əsasları ortaya çıxır;

-ikitarəfli qaydada beynəlxalq əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq həyata keçirilir.

İkitərəfli müqavilələrlə həm də bir dövlətlə bir təşkilat arasında bağlanılır. Dövlətlə təşkilat arasında əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq həyata keçirilir:

-çoxtərəfli qaydada beynəlxalq sənədlər imzalanır;

-çoxtərəfli qaydada beynəlxalq hüquq prinsiplərinə əməl olunur və beynəlxalq qaydalar (konvensiyalar, beynəlxalq təşkilatların nizamnamələri) yaradılır;

-çoxtərəfli qaydada ittifaqlar və birliklər yaradılır;

-çoxtərəfli qaydada beynəlxalq yığıncaqlar keçirilir və regional və global miqyaslı qərarlar qəbul olunur;

-çoxtərəfli qaydada konvensiyalar qəbul olunur və daxili hüquq sahələrinin beynəlxalq hüquqla uyğunlaşdırılması siyasəti həyata keçirilir;

-çoxtərəfli qaydada beynəlxalq danışıqlar həyata keçirilir və çoxtərəfli diplomatiya formalaşdırılır;

-çoxtərəfli diplomatiya beynəlxalq münasibətlərin şəbəkələnməsinin əsaslarını təşkil edir;

-çoxtərəfli əlaqələr tərəflərin imkanlarına aid olan resursların hərtərəfli və rəşional istifadəsini müəyyən edir;

-çoxtərəfli əlaqələr qlobal və bəşəri əhəmiyyətə malik olan və bir dövlətin həlli imkanları xaricində olan məsələlərin həllində xüsusi önəm kəşb edir;

-çoxtərəfli əlaqələr birləşmiş resurslar hesabına bir problemin həlli üçün təşir gücünü yaradır-bir problem – birləşmiş güc -yanaşmasını ortaya çıxarır.

Çoxtərəfli münasibətlər dövlətlər arasında sülh və sabitliyin möhkəmlənməsinə xidmət edir və regionları bir-birinə bağlayır.

Beynəlxalq aləmdə dövlətlərin tanınmasının əsasları

Tanınma özü faktın təsbit edilməsidir və mövcudluğun (burada varlıq olan subyektin) tərəf kimi əks olunmasıdır. Hər hansı bir subyektin tanınması onun mövcudluğunun qəbul edilməsidir və fəaliyyətinin rəsmi şəkildə qəbul olunmasıdır. Tanınma tərəflərə müəyyən addımlar üçün haqlar verir və səlahiyyətləri müəyyənləşdirir. Tanınma sayəsində dövlətlər bir-birilərinin hüquqlarını tanıyırlar və qəbul edirlər. Tanınma nəticəsində beynəlxalq qaydalardan tanınan tərəflər istifadə edirlər. Tanınma sayəsində münasibətlər sferasında iştirak edən yeni dövlətlər hesabına münasibət sferaları genişlənir və imkanlar dairəsi böyüyür. Subyektlərin tərəf kimi tanınması resursların istifadəsində imkanları böyüdür.

Beynəlxalq münasibətlərdə rəsmi tanınma beynəlxalq hüququn əsaslarını təşkil edir. Dövlətlər ilk beynəlxalq hüquq norması kimi tanınma sənədlərini əks etdirirlər, qəbul edirlər. Tanınma prosesləri də beynəlxalq hüquqi rəsmiləşdirmə ilə müəyyən olunur.

Beynəlxalq aləm müstəqil tərəf kimi dövlətlərin fəaliyyətlərindən formalaşır. Beynəlxalq münasibətlər müstəqil hüquq subyektlərinin qarşılıqlı fəaliyyətindən formalaşır. Beynəlxalq aləmdə dövlətlərin tanınması beynəlxalq aləmin zənginləşməsinin əsaslarını təşkil edir. Beynəlxalq münasibətlərin sistemləşməsi prosesləri, strukturlaşma və mexanizmləşdirilmə əsasən müstəqil hüquq subyektlərinin fəaliyyətindən meydana gəlir. Beynəlxalq aləmin sistemlilik əsasları dövlətlərin sistemli qaydada əlaqələr qurmasından formalaşır. Beynəlxalq aləmdə dövlətlərin münasibətlərinin sistemləşməsi onların müstəqil tərəf kimi tanınmasından sonra həyata keçirilir. Tanınma və onun rəsmiləşdirilməsi sistemləşmə üçün ilk addım hesab olunur. Beynəlxalq aləmdə tanınma dövlətlər üçün faydalar gətirir. Belə ki, dövlətlər öz resurslarından istifadə etmənin sahəsini genişləndirirlər və yeni sahələr əldə

edirlər. Tanınma xarici siyasətin aktlarından birinə və məhz başlanğıcına çevrilir. Dövlətlər beynəlxalq aləmdə tanındıqdan sonra resurslar mübadiləsinə qoşulurlar. Bu mübadilə sayəsində dövlətlər öz resurslarını genişləndirilər və resurslar üzərində təsirlər əldə edirlər. Dövlətlər beynəlxalq aləmdə öz fəaliyyətlərini tərəf kimi tanındıqdan dərhal sonra sistemləşdirməyə can atırlar. Dövlətlərin beynəlxalq aləmdə tanınmaları onların beynəlxalq aləmə integrasiyasının əsaslarını təşkil edir. Dövlətlər rəsmi tanınmada maraq nümayiş etdirirlər. Belə ki, bu anda dövlətlər hüquq tərəfinə çevrilirlər, müəyyən səlahiyyətlərə və öhdəliklərə sahib olurlar. Bu öhdəliklər və hüquq tərəfləri beynəlxalq münasibətlərin hüquq və öhdəliklərini müəyyən edir. Beynəlxalq aləmin funksiyaları onların tərəf kimi status əldə etmələrindən sonra formalaşır. Beynəlxalq aləmdə tanınma xarici siyasətin sferalarını artırır (məkan və predmetlər baxımından) və xarici siyasətin istiqamətləri arasında qruplaşmanı meydana gətirir. Beynəlxalq aləmdə tanınma dövlətlərin güclənməsini əsaslarını təşkil edir və dövlətlər müdafiə imkanları qazanırlar. Beynəlxalq aləmdə tanınma beynəlxalq münasibətlərin strategiya və taktikalarının müəyyən olunmasının əsaslarını təşkil edir.

Dövlətlərin beynəlxalq aləmdə tanınmaları onların müqavilə və digər beynəlxalq sənədlər üçün tərəflər kimi tanınmalarının əsaslarını formalaşdırır. Dövlətlərin müstəqil tərəf kimi tanınmaları onların xarici və daxili siyasətlərinin beynəlxalq siyasətlə uzlaşmasına gətirib çıxarır. Bu anda dövlətlərdə daxili və xarici siyasətin birləşmiş vəhdətini əks etdirən siyasət məzmunu və formaları meydana gəlir. Dövlətlər arasında beynəlxalq əlaqələrin vahid təcrübə formaları üzərə çıxır. Beynəlxalq münasibətlərin vahid məzmunu meydana gəlmiş olur. Dövlətlərin beynəlxalq aləmdə tanınmaları onların müqavilə, konvensiya və diplomatik əlaqələr üçün tərəf kimi tanınmalarının əsaslarını təşkil edir. Dövlətlərin bir-birilərini

rəsmi-hüquqi qaydada tanınmaları onların münasibətlər və əlaqələrdə beynəlxalq hüquq prinsiplərinin formalaşmasına səbəb olur. Belə ki, dövlətlər bir-birilərini müstəqil tərəf kimi tanıyırlar, dövlət kimi bütövlüklərinə hörmət edirlər, ərazilərinə hörmətlər yanaşırlar, vətəndaşlarının hüquqlarını tanıyırlar və təmin etmək üçün qarşılıqlı qaydada müəyyən tədbirləri həyata keçirirlər. Rəsmi-hüquqi tanınma həm də ərazi qəsbkarlığının və işğalın qarşısını alır. Belə ki, beynəlxalq hüquq normaları işğal və silahlı müdaxiləni, zor tətbiq etməni qadağan etdiyindən, rəsmi tanınma ilə dövlətlər bir-birilərinə artıq müstəqil tərəf kimi baxırlar və hörmətlər yanaşırlar. Beynəlxalq aləmdə tanınma beynəlxalq aləmdə ədalətli davranışların əsaslarını meydana gətirir. Beynəlxalq aləmdə tanınma hüquqların meydana gəlməsinin əsaslarını təşkil edir və dövlətlər öz tanıdıqları dövlətlərin dövlət kimi beynəlxalq aləmin subyekti olması faktını qəbul edirlər. Dövlətlər arasında müəyyən əlaqələrin qurulması və onların rəsmiləşdirilməsi təbii ki, dövlətlərin rəsmi-hüquqi tərəf kimi tanınmalarının əsaslarını təşkil edir. Dövlətlər tərəf kimi tanındıqdan sonra beynəlxalq status qazanırlar. Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin tanınması onların beynəlxalq ictimai əhəmiyyətli fərdi problemlərinin həllində beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini artırır. Beynəlxalq münasibətlərdə tanınma beynəlxalq hüquq normalarının sferasını genişləndirir, eləcə də beynəlxalq hüququn genişlənməsinin əsaslarını təşkil edir. Beynəlxalq münasibətlərdə tanınarkən dövlətlər beynəlxalq aləmin tərkibinə çevrilməklə, beynəlxalq aləmin siyasi mühitini yaradırlar. Beynəlxalq münasibətlərdə tanındıqdan sonra dövlətlər ümumi və kollektiv əsaslarla beynəlxalq resursların mübadilə proseslərində iştirak edirlər. Nəticədə beynəlxalq münasibətlərin ayrı-ayrı sferaları-beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, beynəlxalq humanitar münasibətlər, beynəlxalq təhlükəsizlik münasibətləri və s. sahələri meydana gəlmiş olur.

Beynəlxalq münasibətlərdə tanınma, rəsmi-hüquqi, faktoloji və müddət amili baxımından üçü cür olur: de jure (tam rəsmi tanınma); de-fakto – qeyri-tam hüquqi və rəsmi tanınma; ad-hoc –müəyyən müddətə tanıma və s.

Xarici siyasətdə, beynəlxalq münasibətlərdə münaqişə, böhran və müharibə amili

Siyasət maraqların təmin edilməsinə istiqamətləndiyindən, hərəkətlər edilərkən əksər hallarda hamı tərəfindən qəbul edilmiş ədalət normalarına əməl olunmur. Siyasət maraqların çarpazlaşmasını da özündə əks etdirən hərəkət sahəsidir. Burada reallıq, ortaya çıxan gerçəklik idəlliyi, nəzəri qaydaları, yaxşı düşüncələri çox zaman üstələyir. **Real ədalət ideal ədalət prinsipini pozur.** Xarici siyasətdə, eləcə də daxili siyasətdə fəaliyyət həyata keçirilərkən bir növ subyektlər tərəfindən “yolundan çıxmalar” baş verir. Nəticədə tərəflər arasında müəyyən narazılıqlar baş qaldırır. Dövlətlər öz xarici siyasətlərini həyata keçirərkən mütləq qaydada müəyyən siyasət cərəyanlarının qovuşmaları və qarşılaşmaları ilə rastlaşırlar. Müəyyən məkanlarda və global məzmununda bir dövlətin siyasəti digər dövlətlərin siyasətləri ilə qarşılaşır. Bu qarşılaşmadan toqquşmalar və üst-üstə düşmələr (kəsişmə) halları və vəziyyətləri meydana gəlir.

Dövlət ayır-ayrı məkanlarda eyni səviyyədə və formada siyasət həyata keçirmək imkanlarına malik deyil. Bu məkanların bir çoxunda dövlət daha güclü, digərində isə nisbətən zəif maraq nümayiş etdirir. Bu baxımdan da siyasi münasibətlər sistemi müxtəlif rəngarəngliyi özündə ehtiva edir. Elə məkanlar da olur ki, çoxlu sayda dövlətlər müəyyən bir məkanda təqribən eyni məzmun və tərkibli maraq nümayiş etdirmək niyyətlərinə malik olurlar. İki və ya da daha çox dövlət müəyyən obyektlər üzrə (məsələn, strateji iqtisadiyyat sahələri, strateji hərbi sahələr, strateji mövqeyə malik olan

tranzit yollar, milli və mədəni, etnik məsələlər və s.) eyni məzmunlu maraq nümayiş etdirmək niyyətində olur. Buradan da hərəkət istiqamətləri və axınları üzrə **gücün tətbiqi amili** meydana gəlir. Münaqişələr, böhranlar, müharibələr və digər qarşıdurmalar daha çox bir çox dövlətlərdə olan resurs çatışmazlığından da baş verir. Dövlətlər öz resurslarını təmin etmək üçün normal qaydalarla yanaşı, həm də müəyyən təzyiq, təcavüz metodlarına da əl atırlar. Bu anda gərginlik meydana gəlir. Gərginlikdən də münaqişə, böhran, müharibə və digər qarşıdurma vəziyyətləri ortaya çıxır.

Qeyd olunuduğu kimi, hər bir dövlət obyektlər üzərində sahib olmaq üçün müxtəlif təzyiq metodlarından istifadə edir. Dövlətlər geosiyasi maraqları uğrunda hərəkətlər edərkən daha çox qarşıdurmaları yaratmaq risklərini artırırlar. Müxtəlif istiqamətlərdən gələn təzyiq üsullarının obyektlər üzərlərində qarşılaşması **böhranlara, münaqişələrə və mübahisələrə** gətirib çıxarır. Gərginliklər meydana gəlir. Gərginliklər zamanı siyasət elementlərinin hərəkətləri arasında müəyyən toqquşmalar ortaya çıxır. Gərginliklər ədalətin pozulmasından və qaydaların öz axarı ilə mövcud olmasından kənara çıxmadan meydana gəlir. Beynəlxalq hərəkətlər öz sistemli və taraz qaydasında tənzim olunmursa, bu anda balans pozulur və qarşıdurmalar yaranır. Qarşıdurmaların yaranmasında güc amili əsas rol oynayır. Güclü tərəf daha çox hərəkət etmək imkanlarına malik olur. Qarşıdurmalar zamanı maraqların təmin olunması uğrunda edilən hərəkətlər bir növ öz “relin”dən çıxır. Buradan da münaqişələr formalaşır. Münaqişələr kompromislərin olmamasından, resurs çatışmazlığından, maraqların “şişməsindən” və digər bu kimi neqativ hallardan ortaya çıxır. Qeyri-razılışmalar münaqişələrin uzun müddətə davam etməsini meydana gətirir. Gərginliklərin aradan qaldırılması üçün mütləq qaydada tərəfləri kompromisə gətirən vəziyyətlərin ortaya çıxması tələb olunur. Belə vəziyyətlər gərginlikləri üzərə çıxarır. Münaqişələrə (tərəflərə)

uzun müddət üçün qüvvə tətbiq edilmədikdə (bu qüvvələr kənardan, kənar böyük dövlətlərdən olmalıdır) donmuş və ya da gərgin olaraq davam etməkdə olan vəziyyətlərə gətirib çıxarır. Münaqişələr uzandıqca həmin vəziyyətlərin **idarə olunması** prosesləri baş verir. Dövlətlər artıq bu münaqişəni özlərinin geosiyasi maraq tərkibinə çevirirlər və münaqişələrdən həm məxsus olduğu dövlətlərə və xalqlara qarşı (məkanda yaşayan xalqlara və məkana sahib olan dövlətlərə qarşı) təzyiq vasitəsi kimi istifadə edirlər, həm də özlərinin məkanlarda olan üstünlüklərindən **“dartan” qüvvə** kimi faydalanırlar. Münaqişələr, böhranlar və müharibələr tarazlıq kəskin şəkildə pozulduqda baş verir. Belə hallar məhz tarazlığı şərtləndirən vəziyyətlərin əksini təzahür etdirir.

Tarazlığın özündən də böhranlar meydana gələ bilər. Belə ki, uzun müddətə davam edən tarazlıqla razılaşmamalar baş verir. Qeyri-pozitiv əsaslarla “inkışaf” prosesləri ortaya çıxır. Bu anda geosiyasi rəqabət yaranır və geosiyasi rəqabət tərəfləri əvvəlcə qəbul olunmuş normalara əməl etməməyə sövq edir. Tarazlı münasibətlərdə olan dövlətlərin maraq kəmiyyətləri artdıqca tarazlıq pozulur və qeyri-tarazlı vəziyyət meydana gəlir. Nəticədə müharibə və münaqişə, eləcə də böhran vəziyyətləri ortaya çıxır. Dövlətlər münaqişələrdən istifadə etməklə öz iddialarını təmin etmiş olurlar. Ümumiyyətlə, qlobal məzmun kəsb edən, qlobal gücləri qarşı-qarşıya qoyan münaqişələr və böhranlar müəyyən anlarda həmin güc subyektlərinin məkanlar üzrə potensiallarının genişlənməsinə xidmət edir.

Böhranlar və digər qarşıdurmalar əsasən sistemin taraz şəkildə işləməsi üçün tələb olunan lazımi resursların çatışmazlığından da ortaya çıxır. Resurs çatışmazlığı inkişafın qarşısını alır və hərəkətlərin lazımi qaydada edilməsi üçün qüvvə və enerji qıtlığı baş verir. Bu anda sistem üçün tələb olunan lazımi resurslar çatışmır və müvafiq resurslar daha çox enerji təminedicisi rolunda çıxış edir.

Xarici siyasətdə balanslaşdırma (tarazlaşdırma) və sülh amili

Sülh bir vəziyyət kimi sabitlik və qeyri-müharibə vəziyyətidir. Sülh həm də vasitədir və dincliyin yaradılmasını müəyyən edəndir, şərtləndirəndir. Sülh tərəfləri sakit və sabit vəziyyətdə müəyyən koordinasiya mərkəzinə cəlb edəndir. Sülh şəraitində siyasi hərəkətlərin müvafiq istiqamətlər üzrə yaratdıqları axınlar, cərəyanlar qarşılaşdıqda mülayim əsaslı qovuşmalar baş verir. Sülh prosesləri zamanı həm siyasət cərəyanlarının özlərində (eyni istiqamətdə hərəkətlərlə müşahidə edilən cərəyanlarda), həm də onların qarşılaşmasında rəvan və sərbəst keçicilik meydana gəlir. Sülh dairələr və ötürücülər sisteminin normal tənzimlənməsi halında ortaya çıxan bir vəziyyət olur. Beynəlxalq münasibətlərin hərəkətlərini əks etdirən ümumi və məkanlar üzrə, eləcə də ayrı-ayrı sahələr üzrə mövcud olan sistemlərdə normal axınlar görünüşü elə **sülhün**, sabitliyin, dincliyin özü demək olur. Dünya dövlətlərinin münasibətlərinin axınları xəritəsində sülhü təmin edən vasitələr (burada mənbələr, mərkəzlər) axınları normal əsaslarla ötürdükdə təbii ki, sülh vəziyyətləri ortaya çıxır. Yəni dövlətlər öz aralarında öz maraqlarını təmin etmək üçün münasib şərtlərlə razılığa gəldikdə sülhü əldə etmək mümkün olur. Bu baxımdan da sülh kompromisin nəticəsi olaraq qəbul olunmalıdır.

Sülh vasitədir və həm də bir vəziyyət kimi müharibənin və münaqişənin sonu deməkdir. Sülh həm də bir vasitə olaraq dövlətlərarası münasibətlərdə və əlaqələrdə diplomatiyanın əsas üsulu kimi istifadə olunur. Sülh vəziyyətlərində tərəflərin maraqları dinc şəkildə təmin edilir və maraqlı tərəflərin hərəkətləri arasında qovuşdurcu (burada uzlaşdırıcı, əlaqələndirici, harmoniya təşkilədi) vəziyyətlər meydana gəlir. Dövlətlər öz xarici siyasətlərini müəyyən edərkən sülh amilindən istifadə etməyə çalışırlar. Bu, onların rahat şəkildə

mövcudluqlarına xidmət edir. Hər bir dövlət çalışır ki, sülh şəraitində yaşasın və sülh üsulları vasitəsilə özünün maraqlarını təmin edə bilsin. Sülh amilinin xarici siyasətdə mövcudluğunu təmin etmək üçün tarazlı məzmunlu siyasətin həyata keçirilməsi vacibdir. Balanslaşdırma dedikdə, bir proses kimi münasibətlərdə iştirak edən tərəflərin maraqlarının onların potensiallarına müvafiq qaydada təmin edilməsi siyasətinin icrası başa düşülməlidir. Balanslaşdırma zamanı aidiyyəti predmetlərdə, obyektlərdə maraqlı tərəflər münasib və təqribi əsaslarla nisbi olaraq və müəyyən anlarda konkret şəraitlərdə mütləq bərabərlik əsasında eyni səviyyədə yer ala bilirlər. Balanslaşdırma zamanı elementlər həm eyni xətlərdə, həm də müxtəlif xətlərdə təqribən bərabər şəkildə taraz vəziyyətinə gətirilir. Elementlər həm öz xətlərində, həm də paralel xətlərdə qarşılıqlı münasibətlərdə təqribi nisbətlərdə fəaliyyət göstərilir, mövcud olurlar. Hər bir element maraqlarına müvafiq olaraq “doyursa”, onda sülh də, sabitlik də təmin olunur. Tarazlaşdırma sisteminin uzunmüddətli olması və fəaliyyətinin ardıcılığı davamlı sülh üçün əsasdır. Davamlı sülh dövlətlərin və cəmiyyətlərin, həmçinin ümumi olaraq beynəlxalq münasibətlərin inkişafına şərait yaradır. Davamlı sülh vəziyyətlərini yaradan mexanizmlər bir sistemdir ki, bu sistem də özündə çoxlu sayda sülh amillərini və vəziyyətlərini əks etdirir. Sülhün təmin olunması təbii ki, resurslardan asılı olur. Sülh resursların müəyyən kəmiyyətlərdə sabit axar vəziyyəti olduğundan, resurs çatışmazlığı təbii ki, sülhün pozulmasını ortaya çıxarır. Sülh maraqları tərəflərin “doymuş” vəziyyətindən ortaya çıxır.

Müəyyən bir münafişənin, müharibə və böhranın aradan qaldırılması üçün **davamlı sülh üsullarından** geniş istifadə olunur. Sülh üsulları resurslardan və vasitələrdən istifadə qaydalarının tətbiqinin əsaslarını yaradır. Sülh üsulları əsasən baza olaraq təcrübi və nəzəri prinsiplərə söykənir. Sülh o halda əldə edilir ki, maraqlı tərəflər öz maraqlarını tam və ya da

qismən təmin etmiş olurlar. Sülh layihələri kimi müəyyən yol xəritələri və proqramları qəbul edilir. Proqramlar başlıca olaraq sülh gedişlərini və münaqişələrin yatmasını (həll edilməsini və ya da müvəqqəti olaraq dayanmasını) özündə əks etdirir. Münaqişələrin yatması (burada sabitlik və dinclik yaranması) üçün müəyyən zərərverici ünsürlərin, münaqişələri törətmiş və davam olunmasında xidmət edən ünsürlərin zərərsizləşdirilməsi vacib amilə çevrilir. Bu zaman müəyyən formulalar tətbiq edilir. Həmin formulalar münaqişələrin həllində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Xarici siyasətdə əxlaq qaydaları və davranış

Dövlətin xarici siyasəti ədalət üzərində qurulanda və ədalətli hərəkət yerinə yetiriləndə onda, davranış da normal olur və əxlaq qaydaları müəyyən olunur və əxlaq qaydalarına əməl edilir. Ədalətli davranış hamı tərəfindən qəbul olunan və real gerçəklikləri əks etdirən hal və xüsusiyyətdir. Ədalətli davranış bir normadır və hamı tərəfindən maraqların ödənilməsinə söykənən razılıq vəziyyətidir. Davranış bir normadır və bu baxımdan da qəbul ediləndir. Əxlaq qaydaları təbii olaraq dövlətlərin ədalətli davranışlarını özündə əks etdirir. O dövlət əxlaq qaydalarına əməl etmiş olur ki, onun xalqının milli xüsusiyyətlərinə söykənən hakimiyyət beynəlxalq aləmdə (regionda və regiondan kənarda) öz davranışını ədalətli edir. Bütün tərəflərin müəyyən etdiyi və əməl etdiyi **universal normalar** vardır. Bu normalar özlərində reallığı əks etdirməklə bərabər, həm də nəzəri baxımdan ideallığa söykənir. Universal normalar həm ümumi qaydada mövcud olur, həm də ayrı-ayrı sahələri əhatə edir. Normalar həm universal məzmunlu olur, həm də konkret və xüsusi əsaslara söykənir. Normaların universal məzmunu bütün tərəflər üçün eynidir. Universal məzmun **ümumi ədaləti** meydana gətirir və ümumi ədalətdən təmin edilir. Dövlət öz xarici siyasətində universal və hamı tərəfindən qəbul edilmiş normanı pozursa (müharibə ilə,

hədə qorxu ilə, qəsdən böhran yaratmaqla və s.) deməli, ədalətsiz davranmış olur. Ədalətsiz davranış da kəskin qarşıdurmalara gətirib çıxara bilər. Beynəlxalq hüquq sistemi nəzəri və təcrübi baxımından adətən ədalət meyarları üzərində qurulur. Bu normalar o məqsədlə yaradılır ki, dövlətlər arasında münasibətlər də ədalətlə tənzim edilsin və dövlətlər arasındakı ədalətin özü də etik davranışları yaratsın. Beynəlxalq hüquq toqquşmalara yol verməmək üçündür. Ədalət pozulanda toqquşmalar yarana bilər və əlaqələrdə mövcud olan sabitlik də pozula bilər. Xarici siyasətin etikası xarici siyasətin ədalətli olaraq təkmilləşməsinə xidmət edir.

Dövlətlərin beynəlxalq aləmdə etik davranışları beynəlxalq sülhün təmin edilməsinə yönəlir. Ədalətli davranış sayəsində dövlətlərin sabit şəraitdə formalaşa biləcək birliyi meydana gəlir. Yüksək səviyyəli davranış, etik normaları dövlətin həm də potensialını artırır. Belə ki, beynəlxalq aləmdə etibar qazanmaq məsələsi ortaya çıxır və etibarlı və inamlı **əməkdaşlar** və **tərəfdaşlar** meydana gəlir. Məsələn, Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq hüquq normalarına, ədalət prinsiplərinə əməl edərək münasibət yaratması, əlaqələr qurması bir tərəfdən Azərbaycanla dost olan və strateji müttəfiq olan ölkələrin sayını artırır, digər tərəfdən Azərbaycana sərmayə axını gücləndirir. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə humanist dövlət kimi imic qazanır və status formalaşdırır. Elə hallar da olur ki, dövlətlər, xüsusilə böyük dövlətlər, beynəlxalq hüquq normalarını pozurlar. Bu pozma halları xüsusilə rəqabət zamanı ortaya çıxır. Eyni zamanda geosiyasətin formalaşmasında da yaranır. Dövlətlər geosiyasi maraqlarını böyüdürlər və bu böyütmə prosesləri bir çox hallarda dövlətlərin razılaşdıqları ümumi qaydalardan kənara çıxır. Geosiyasi maraqlar beynəlxalq hüquq normalarını kölgədə qoyur. Beynəlxalq hüquq güc tətbiqi sayəsində zəif bir vasitəyə çevrilir. Beynəlxalq güc vasitəsi olan dövlətlər lazımi anlarda, milli və dövlət maraqlarının tələb etdiyi anlarda özləri tərəfindən qəbul olunmuş normaları da özləri pozurlar.

Dövlətin xarici siyasətinin müəyyən olunmasında və formalaşmasında dövlət rəhbərinin rolu

Siyasət insanların daxilindən gələn və hərəkətləri və mövqeləri ilə müşahidə olunan bir anlayışdır. Bu baxımdan da siyasəti insanlardan kənarda axtarmaq lazım deyil. Siyasət insanlar tərəfindən özlərinə xidmət üçün müəyyən edilən bir vasitədir. Siyasət insanların maraqlarının əks olunduğu sahələrə görə sahələrə malik olur. Siyasət insanların müəyyən sərhədləri olan coğrafi məkanlarda fəaliyyətinin rəsmi inikasıdır. Siyasət onu müəyyən edənlərdə, icra edənlərdə istedadı, qabiliyyəti, savadı, liberal düşüncəni, möhkəm iradəni, risqli addımlar atmaq qabiliyyətini, çevik reaksiyanı, istedadı, səbir və dözümlü, zamanı və şəraiti dəyərləndirmək qabiliyyətini, müdrikliyi və humanizmi, eləcə də bu kimi xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən bir fəaliyyət peşəsidir. Siyasət, eyni zamanda rəşional normaları, müdafiə və hücum strategiyasını və taktikasını baza olaraq özündə əks etdirən bir fəaliyyət sahəsidir. Siyasət və xidmət amili vəhdətlik təşkil edir. Xidmət edən tərəfin yaxşı xidmət etmək düşüncəsi və istəyi (siyasətçi əks tərəfə yaxşı xidmət etməklə, həm də özünə xidmət etmiş olur. Çünki yaradılan cəmiyyətdə o da bir üzvdür) siyasətin praqmatik əsaslarını təşkil edir. Şəxsiyyətin şəxsi keyfiyyətləri həm sabit və rəşional əsaslı sistemlərin yaradılmasında böyük rol oynayır, həm də siyasi fikirlərin istiqamətləndirilməsində böyük əhəmiyyətə malik olur. **Şəxsiyyət və pozitiv (burada müsbət)** siyasətin vəhdəti elə inkişafın özüdür. Şəxsiyyətlər siyasi inkişafı şərtləndirən hərkatların formalaşmasında iştirak edirlər. Siyasətin rəşional və empirik məzmunu istedadla və yüksək qabiliyyətlə icra olunan siyasətdən asılıdır. Siyasi rəhbərlərin yüksək keyfiyyətləri və əxlaqi dəyərləri cəmiyyətlərin avanqard elementinə çevrilir. Şəxsiyyətlər ictimai proseslərin yeniləşməsinə təsir göstərmək imkanlarına malik olurlar. Şəxsiyyətin nitqi

cəmiyyətdə və dövlət siyasətində proqram xarakteri kəsb edərək, siyasətin istiqamətləndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Siyasət iki baza istiqamətdə həyata keçirilir: birincisi, müəyyən hərəkətlərin istiqamətləndirilməsi, ikincisi isə hüquq normalarının qəbulu və icrası yolu ilə. Bu iki istiqamətin vəhdəti meydana gəlir və bütövlükdən də vahidlik ortaya çıxır. Bu iki istiqamət bir-birinə xidmət edir. Siyasətçilər siyasəti yönləndirirlər və bu istiqamətdə normalar yaradırlar və tətbiq edirlər. Yaradılan və qəbul olunan normalar da siyasətə istiqamətlər verirlər. Siyasi axınlar üçün siyasətçisinin fəaliyyəti böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan da siyasət axınlardan və axınları tənzim edən qaydalar olan hüquq normalarının qəbul edilməsindən və icrasından asılıdır. Xarici siyasət də axınlardan (hərəkətlərdən) və normalar yaratmaqdan ibarətdir.

Siyasətin ən çevik şəkildə icrası onu dərk etməkdən, şəraiti dəyərləndirməkdən və çevik cavablardan (reaksiyalardan) asılıdır. Siyasətin pozitiv məzmunu və keyfiyyət kimi tərkibi insan hüquqlarının təmin olunmasının tərkibindən və səviyyəsindən asılıdır.

Siyasət elə bir hərəkəti (hərəkətsizliyi) ifadə edir ki, burada mütləq qaydada şəxslər iştirak edirlər və bu baxımdan da siyasət insanların xeyrinə olaraq icra edilir. Siyasət mənafe üçün təşkil olunur və maraqların təmin olunmasına istiqamətləndirilir. Xarici siyasət müəyyən şəxslər (hakimiyyətdə olanlar-hakimiyyəti təmsil edənlər) və eləcə də şəxslər birliyi (burada nazirliklər, idarələr, şirkətlər və digər təşkilatlar) tərəfindən həyata keçirilir. Subyektlər qismində həm səlahiyyətli şəxslər, həm də onların fəaliyyət göstərdikləri mərkəzlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şəxslər xarici siyasət normaları üzrə fəaliyyəti təmin edə bilirlər. Xarici siyasət sahəsində diplomatların yüksək hazırlıqları tələb olunur. Ümumiyyətlə, siyasət insanlara xas olan hərəkət olduğundan

xarici siyasət də insanların əməyi ilə müəyyən olunur və əməyin nəticələri də burada öz əksini tapır. Xarici siyasətin istiqamətləri dövlətin qanunvericiliyi ilə istiqamətləndirilir. Eləcə də dövlətin qoşulduğu beynəlxalq sənədlərlə həyata keçirilir.

Siyasət sahəsində şəxsiyyətlərdə peşəkarlıq, savadlılıq, biliklərə malik olmaq və bacarıqlılıq amili əsas götürülür.

Xarici siyasətin müəyyən olunmasında dövlət rəhbəri böyük rol oynayır və dövlətlərin konstitusiyalarında da belə səlahiyyət dövlət rəhbərlərinə verilir. Dövlət rəhbərləri dövləti və xalqı beynəlxalq münasibətlərdə təmsil edirlər. Dövlət rəhbəri xalqı beynəlxalq münasibətlərdə təmsil etdiyinə görə onun üzərində dövlətin daxili siyasətini və beynəlxalq siyasəti dərindən bilmək vəzifəsi və öhdəliyi düşür.

Dövlət rəhbərinin beynəlxalq nüfuzu dövlətin xarici siyasətinə də öz təsirlərini göstərir. Dövlət rəhbərinin qanunlara və beynəlxalq hüquq normalarına uyğun şəkildə davranışı və siyasəti icra etməsi onun etik davranışlarının əsaslarını təşkil edir. Dövlət rəhbərinin siyasi kursu, xarici siyasətin kursuna da təsir göstərə bilər. Dövlət rəhbərinin əvvəlcə təmsil olunduğu partiyanın ideoloji siyasəti dövlətin xarici siyasətinə də müsbət təsir göstərir. Dövlət rəhbərinin şəxsi keyfiyyətləri, hazırlıq səviyyəsi də, istedad və qabiliyyəti dövlətin xarici siyasətinin mahiyyətinə təsir göstərir. Dövlət rəhbərinin beynəlxalq siyasəti dərindən bilmək məharəti olmalıdır. Dövlət rəhbərinin hadisələrin gedişatını dəyərləndirə bilmək və bundan da müəyyən nəticələrə gələ bilmək qabiliyyəti onun fəaliyyətində də gözə çarpır. Xarici siyasətin zaman və şəraitlə əlaqələndirilməsi, əlaqələrin və münasibətlərin zəruri istiqamətlərinin müəyyən edilməsi istedadı və qabiliyyəti dövlət rəhbərinin şəxsi keyfiyyətlərinə aid olan məsələ hesab oluna bilər.

Qəbul etmək lazımdır ki, xarici siyasət də daxili siyasət kimi kollegial qaydada qəbul edilmiş qərarla da müəyyən edilir. Dövlətin xarici siyasət kursunda dövlətin parlamenti

(kollegial iştirak) də iştirak edir. Bu istiqamət vasitəsilə də dövlətin xarici siyasətində ictimaiyyət iştirak edir. Əksər hallarda xalq xarici siyasətdə öz nümayəndələri vasitəsilə (prezident və parlamenti vasitəsilə) iştirak edir. Dövlətin xarici siyasətində dövlət rəhbərinin şəxsi keyfiyyətləri, təcrübəsi, istedadı, bilik və bacarığı da mühüm rol oynayır. Bu kimi keyfiyyətlər dövlət rəhbərinə lazımi anlarda müvafiq qərarlar, həm də faydalı qərarlar qəbul etmək imkanları verir. Dövlətin xarici siyasətinin müəyyən edilməsi əsas şərtə çevrilir. Dövlət rəhbəri xarici siyasətin düzgün həyata keçirilməsində məsuliyyət daşıyır. O, beynəlxalq münasibətlərdə dövlətini təmsil etməklə, lazımi qərarlar qəbul etməklə həm dövlətini inkişaf etdirir, həm də beynəlxalq münasibətlərdə onu tanıdır, beynəlxalq aləmdə qoruyur. Dövlət rəhbərinin şəxsi keyfiyyətlərinin məhdudluğu, onun şəxsi ambisiyalarının böyüklüyü və qeyri-normal psixi vəziyyəti (maniyalığı özündə əks etdirən psixopatiya) beynəlxalq aləmdə problemlərə gətirib çıxara bilər. Belə ki, müharibə qərarlarının qəbul edilməsində dövlət rəhbərləri böyük səlahiyyətə malik olurlar. Buna görə də beynəlxalq səviyyədə sülhün qorunması və müharibələrin törədilməsinə görə də dövlət rəhbərləri böyük məsuliyyət daşıyırlar. Dövlət rəhbərlərinin humanist keyfiyyətləri, daxili siyasətdə tətbiq etdikləri liberal siyasət təbii şəkildə dövlətlərinin xarici siyasətlərinə təsir göstərir. Dövlət rəhbərinin şəxsi keyfiyyətləri (müdrikliyi, bundan irəli gələrək sadəliyi və xeyirxahlığı, bütün dövlətləri nəzərə alması, dövlətlərə və xalqlara hörmət etməsi; dövlət rəhbərinin istedad və qabiliyyəti, bu baxımdan mürəkkəb şəraitlərdə lazımi nəticələr çıxarmaq və qərarlar qəbul etmək bacarığı) dövlətin güclənməsinə xidmət edən amildir. Dövlət rəhbəri həm universal normalara əməl etməlidir, hər bir xalqa hörmətlə yanaşmalıdır və insanlıq dəyərlərini artırmalıdır. Xarici siyasətin proqramı olaraq dövlət rəhbərinin nitqləri, strateji sahələri əhatə edən fikirləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət rəhbəri ölkənin

baş diplomatı hesab olunur. Onun strategiyası və taktiki addımları mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlət rəhbərinin şəxsi keyfiyyətlərinin yüksək səviyyəsi onun əmək fəaliyyətində də özünü göstərir. Xüsusilə yeni yaradılmış və müstəqillik əldə etmiş dövlətlərdə dövlət rəhbərinin və hakimiyyət rəhbərinin xüsusi keyfiyyətlərinin olması vacib amilə çevrilir. Dövlət rəhbəri burada sistemlərin formalaşdırılmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyırlar. Təkmil sistemlərdə, inkişaf etmiş dövlətlərdə cəmiyyətlər sistemlə fəaliyyət göstərirlər, qeyri-inkişaf etmiş dövlətlərdə isə sistemləşmə prosesləri bir qədər zəif olduğundan burada sistemlərin formalaşmasında dövlət rəhbərinin şəxsi keyfiyyətləri mühüm rol oynayır.

Şəxsiyyətlər və dövlətçilik baxımından onu da əlavə etmək olar ki, tarixdən çoxlarımıza məlumdur ki, güclü dövlətləri və təkmil cəmiyyətləri dahi şəxsiyyətlər, o cümlədən dövlət rəhbərləri, ictimai nüfuza sahib olan liderlər, öz ideyaları və siyasətləri ilə cəmiyyətə təsir göstərən və insanları öz arxasınca aparmağı bacaran müdrik insanlar, filosoflar yaradıblar. Onlar həm ideoloji sahədə, həm də praktiki olaraq fəaliyyət göstərərək, tarixdə böyük izlər qoyublar və elə tarixin özünü yaradıblar. Hesab etmək olar ki, siyasət tarixində şəxsiyyətlərin fəaliyyəti, xidmətləri ayrıca bir bölmə kimi, fənn kimi tədris olunmalıdır. Mükəmməl dövlətçilik sisteminin formalaşması da ictimai və siyasi liderlərin əməyinin nəticəsi hesab olunmalıdır. İctimai təfəkkür baxımından və elmi yanaşma metodlarından irəli gələrək, şəxsiyyətin həyatına güclü dövlət-xeyrixah cəmiyyət, sosial-rifah halının yaxşılaşdırılması prizmasından baxmaq lazımdır və bu aspektlər əsasında təhlil olunmalıdır.

Dövlətin xarici siyasətində xalqların psixologiyasının təsiri

Dövləti xalq (əhali, sakinlər) yaradır. Xalqın psixologiyasına uyğun olaraq həmin dövlətin daxili və xarici siyasətinin xüsusiyyətlərini (müsbət və ya mənfəi olmasını, xoş və ya xoş olmamasını) müəyyən etmək olar. Hər bir xalqın milli mentaliteti (burada adət-ənənələri ilə və dini baxışları ilə formalaşan dövlətlər nəzərdə tutulur) onun cəmiyyətinin siyasi strukturuna təsir göstərir. Məsələn, xalqın dini baxışlarını özündə əks etdirən dini dövlətlər yaradılır. Beynəlxalq hüquq normaları isə sivil və rəşional normalarla təmin olunur. Beynəlxalq münasibətlərdə **“Beynəlxalq dini normalar”** anlayışı yoxdur.

Güclü xalqlar böyük imperiyalar yaratmağa qabil olublar. Məsələn, ingilislər, fransızlar, almanlar, ispanlar, ərəblər, türklər, farslar, çinlilər, yunanlar, romalıları və s. Xalqın milli mentaliteti, ruhu onun yaratdığı dövlətin gücünə təsir göstərib. Güclü xalqın möhkəm iradəsi həmin xalqın güclü şəkildə təşkilatlanmasına və geosiyasi məkanlar yaratmasına xidmət edibdir. İmperiyalar daha çox “maşın” xalqların xarici siyasət fəaliyyətlərinin nəticəsi olub. İmperiyaların yaradılması da güclü fəaliyyətin və iradənin məhsulu olubdur. Xalqların sayının çoxalması və tarixən yayılması prosesləri də imperiyaların yaradılmasına səbəb olubdur.

Böyük xalqların imperiya siyasətləri onların məkanlar üzrə geosiyasi sistemlər yaratmalarına səbəb olubdur. Beynəlxalq münasibətlərin sistemləşməsi təbii ki, beynəlxalq münasibətlərdə iştirak edən xalqların böyük miqyasda iştirak etmələrindən irəli gəlir. İmperiyalar siyasəti beynəlxalq aləmdə münasibətlər tarixinin zənginləşməsinə gətirib çıxarıb. Böyük xalqlar və onlara məxsus olan böyümə xarakteri onlar tərəfindən imperiyaların yaranmasının əsaslarını təşkil edibdir.

Böyük xalqların daha çox ərazilər əldə etmək siyasətləri və ərazilərdə işğallar və zəbtlər hesabına məskunlaşmaları təbii ki, ərazilərə münasibətdə onların milli psixologiyalarını yaradıbıdır. Məsələn, ingilislərin dünyada geniş yayılmaq siyasətləri onların dəniz hakimiyyətinə məxsus olan xalqlar kimi xüsusiyyətlərini ortaya çıxarıbdır. Eləcə də ispanlar və portuqallar, italyanlar, həmçinin yunanlar dəniz xalqları kimi öz milli psixologiyalarını formalaşdırıblar. Dağlıq ərazilərdə yaşayan xalqlar daha çox enerjiyə malik olublar və bir qədər cılığın təbiətləri ilə fərqləniblər.

Xarici siyasət vahid beynəlxalq hüquq normaları ilə tənzimlənməyə baxmayaraq, elə hallar olur ki, böyük xalqlar öz böyük maraqları naminə beynəlxalq hüququ pozmaq məcburiyyəti ilə üzləşirlər və “özlərinə sərf edən beynəlxalq hüquq normaları” qəbul edirlər. Bu, onların geosiyasi maraqlarından irəli gəlir və geostrategiyaya əsaslanan xarici siyasət həyata keçirmək istəklərindən meydana gəlir. Elə xalqlar da olur ki, onların beynəlxalq aləmdə istəkləri “şişir”, “daşır” və onlar öz potensiallarından kənar xarici siyasət reallaşdırmağa çalışırlar. Buradan da işğalçılıq siyasəti formalaşır.

Beynəlxalq münasibətlərin sistemləşdirilməsi

Siyasət cəmiyyətdə və dövlətdə münasibətləri və əlaqələri sistemləşdirən, qruplaşdıran və ayrı-ayrı sahələrə ayıran fəaliyyət cəmidir və fəaliyyət istiqamətidir. Sistemlər təbii ki, özündə müəyyən mexanizmləri əks etdirən, eynilikləri, ziddiyyətləri, əkslikləri yaradan strukturlardır. Burada müxtəlif tərkibli elementlər arasında (həm də sistem tərkibi olan elementlər) qarşılıqlı birləşmədən **bütövlük** meydana gəlir. Sistemləşdirmə də məzmun etibarilə elə strukturlaşdırmaqdır və strukturlar arasında əlaqələri qruplaşdırmaqdır. Sistemi yaratmağın başlıca məqsədi tənzimləmə proseslərini qaydalarla, ölçülərlə, imkanlara müvafiq qaydada həyata keçir-

məkdən ibarətdir. Sistemlər ona görə təşkil edilir ki, münasibətlər arasında tarazlıq yaradıla bilsin. Tarazlığın da başlıca məqsədi ondan ibarətdir ki, münasibətlərdə imkanlar çərçivəsində, potensial daxilində iştirakın əsasları təşkil oluna bilsin. Sistemləşdirmə sayəsində komplekslik, bütövlülük meydana gəlir.

Münasibətlər həm onların tərkibinə aid olan subyektlərin çoxluğu baxımından, həm də sahələrin əhatə olunması nöqteyi-nəzərindən sistemləşdirilir. Sistemləşmədə qruplaşmalar da yaranır. Sistemləşmə elə müəyyən mexanizmlərə (müəyyən məkanlarda işləyən vahidliyə) cəlb edilən, müəyyən mərkəzlərdə toplaşan, cəmləşdirilən elementlərin xassələrə görə təsnif olunmasıdır. Bu təsnif olunma həm də elementlərin hərəkət istiqamətlərində öz əksini tapır. Bu baxımdan da sistemlərin fəaliyyətində də proseslərin özləri də sistemləşdirilir.

Beynəlxalq münasibətlərin əhatə olunduğu sahələr çoxluq təşkil edir. Dövlətlər o sahələrdə beynəlxalq münasibətlərə qoşulurlar ki, daxillərində də həmin sahələr vardır. Yaxud dövlət daxilində olmayan, lakin beynəlxalq aləmdə olan (digər dövlətlərdə olan) yeni sahələri yaratmaq üçün beynəlxalq əlaqələrə daxil olurlar. Dövlətin xarici siyasətinin məqsədləri həm də buradan formalaşır. Dövlətin daxili sahələri onun xarici sahələri ilə birləşərək üzvü vəhdət təşkil edir. Beynəlxalq münasibətlərin sahələri qruplaşdırılır. Bu qruplaşdırma əsas etibarilə maraq müxtəlifliyindən və şəraitə müvafiq olaraq maraqları təmin etmək üçün görülən işlərdən asılı olur. Qruplaşdırma ona görə həyata keçirilir ki, həm müxtəlif sahələrin vahid istiqamətləri arasında **xətti bütövlük** təşkil edilsin, həm də kiçik, orta və böyük formalı münasibətlər sahələri arasında birləşmənin yaradılması hesabına bütövlük yaransın. Sistemləşdirməni zəruri edən amillər içərisində onu da qeyd etmək olar ki, indiki beynəlxalq münasibətlər sferasında mövcud resursların tarazlı qaydada istifadə olunması labüddür ki, bunun da sayəsində beynəlxalq aləmdə tarazlıq

təmin olunur. Ayrı-ayrı sahələr üzrə normalar qəbul edilir. Beynəlxalq münasibətlər dövlətlər tərəfindən yarandığından bu sahələrin müəyyən mexanizmləri formalaşır. Mexanizmlər də qaydalarla işləyir. Komponent birləşmələri bütövlüyü və strukturlaşmanı yaradır. Strukturlar da sistemləri ortaya çıxarır. Beynəlxalq münasibətlər sistemləşdirilir. Beynəlxalq münasibətlər ayrı-ayrı sahələrə ayrılır və bu sahələr arasında müəyyən əlaqələr meydana gəlir. Beynəlxalq münasibətlərin sahələri həmçinin bir-birinə təsir etmək imkanlarına malik olur. Burada təbii əlaqələr meydana gəlir. Beynəlxalq münasibətlər hüquq normaları ilə tənzim olunduğundan mütləq qaydada münasibətlərin və əlaqələrin sistemlərə tabe etdirilməsi prosesləri həyata keçirilir. Beynəlxalq münasibətlərin sistemləşdirilməsi dedikdə, münasibətlərin həm ayrı-ayrı sahələr üzrə təşkil olunması və həmin sahələr üzrə mexanizmlərin yaradılması nəzərdə tutula bilər, həm də subyektlərin arasında olan əlaqələrin vahid qaydalarla tənzimlənməsi kimi qəbul edilə bilər.

Dövlətlər öz münasibətlərini sistemləşdirmək və tənzim etmək üçün ayrı-ayrı sahələrdə olan əlaqələri tənzim etmək funksiyasına malik olan təşkilatlar yaradırlar. Bu təşkilatlar baza etibarilə dövlətlərin ayrı-ayrı sahələrdə olan münasibətlərini tənzim edirlər. Beynəlxalq münasibətlərin sistemləşdirilməsi regional və regiondan kənar qlobal (ümumdünya üzrə) əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq münasibətlərin sistemləşdirilməsi maraq təminedicilik və müdafiə olunmaq baxımından aşağıdakı şəkildə həyata keçirilir:

- münasibətlərin maraqları təmin etmək baxımından sistemləşdirilməsi-burada dövlətin sakinlərinin bütün sahələrdə olan maraqları təmin olunur;

- münasibətlərin maraqları müdafiə etmək baxımından sistemləşdirilməsi. Bu istiqamətdə münasibətlər iqtisadiyyat və təhlükəsizlik sahələrində sistemləşdirilir. Təhlükəsizlik sahə-

sində sistemləşdirmə əsasən həm subyektlərin özlərini qorumaq funksiyası kəsb edir, həm də münasibət sahələrini və əlaqələrini qorumaq məqsədini daşıyır.

Beynəlxalq sahədə münasibətlərin sistemləşdirilməsi baza etibarilə beynəlxalq münasibətlərdə bütövlüyü-**regional və universal bütövlüyü**, meydana gətirir. Beynəlxalq münasibətlərin sistemləşdirilməsi “**iyerarxik quruluşu**” formalaşdırır. Burada iyerarxik quruluş dedikdə, bu məsələyə iki aspektdən yanaşmaq olar: **birincisi**, baza əhəmiyyət kəsb edən sahələr arasında yaranan şaquli və üfiqi asılılıq sistemi; **ikincisi**, dövlətlərin güclərindən irəli gələrək onlar arasında münasibətlərdə geosiyasi amillərin olması. Yəni, güclü dövlətlər beynəlxalq münasibətlər sisteminin yuxarı mərhələlərində yer alırlar. Ondan aşağı isə dövlətlər iyerarxik qaydada “sıralara düzülürlər”. Beynəlxalq münasibətlərdə sistemləşdirmə əsasında vahid qaydalara əməl etmək prinsipləri ortaya çıxır. Beynəlxalq münasibətlərin sistemləşdirilməsi sayəsində dövlətlər arasındakı əlaqələrdə meydana gələn təcrübələr qaydaları yaradır. Sistemləşdirmə sayəsində həm də ümumi qaydalara (məsələn, beynəlxalq konvensiyalarda əks olunmuş qayda və normalara) əməl etmək vərdişləri meydana gəlir. Beynəlxalq münasibətlərin sistemləşdirilməsinin **müsbət tərəfləri** ondan ibarətdir ki, dövlətlər arasında münasibətləri və əlaqələri tənzim etmək baxımından böyüklüyündən və kiçikliyindən asılı olmayaraq vahid qaydalar yaranır (dövlətlər arasında vahidliyi və bərabərliyi tərənnüm edən beynəlxalq hüquq normaları); ümumi resurslardan hər bir dövlət tərəfindən istifadə imkanları əldə olunur (beynəlxalq miqrasiya, iqtisadi vasitələrin və resursların güclərindən asılı olmayaraq dövlətlərdən-dövlətlərə keçməsi); dövlətlər arasında münasibətlərdə gərginlik baş verdikdə, sistemin mövcudluğu ucbatından digər dövlətlərin də bu məsələyə mövqeyi, münasibəti və müəyyən hərəkətləri meydana gəlir (beynəlxalq təhlükəsizlik qüvvələrinin fəaliyyəti, humanitar fəlakətlərin aradan qaldırılması

zamanı beynəlxalq təhlükəsizlik qüvvələrinin humanitar müdaxiləsi); sistemin bütövlüyünə görə beynəlxalq ümumnəzarət amili ortaya çıxır (iki və ya çoxlu sayda dövlət arasında baş verən münaqişə, böhran və müharibə baş verdikdə ümumi narahatlıq doğuran hallar meydana gəlir və böyük dövlətlər çevik reaksiyalar verirlər); beynəlxalq sistem beynəlxalq təhlükəsizliyin formalaşmasını zəruri edir (dövlətlər istər regionda, istərsə də regiondan kənarda təhlükəsizliyin formalaşmasında yaxından iştirak edirlər). Mənfi cəhətləri-dövlətlər arasında müəyyən formada asılılıq sistemi yaranır; böyük dövlətlər kiçik dövlətlərə qarşı təzyiq metodlarından istifadə edirlər; kiçik dövlətləri öz tərəflərinə çəkməyə başlayırlar və kiçik dövlətləri müəyyən məsələlər üzrə seçim qarşısında qoyurlar; böyük dövlətlərin transmilli korporasiyaları kiçik dövlətlərin iqtisadiyyatlarında iştirak etməklə onların daxili siyasətlərinə təsir imkanları qazanırlar.

Beynəlxalq münasibətlərdə siyasi hərəkətlər

Beynəlxalq münasibətlər sferası özündə dövlət hakimiyyətinin hərəkətlərini birləşdirən bir müstəvidir. Hərəkət siyasəti müəyyən edir və siyasətin istiqamətlərini formalaşdırır. Beynəlxalq siyasət səhnəsi hərəkətlərlə meydana gəlir. Münasibətlər və əlaqələr, -istər dövlət daxilində olsun, istərsə də dövlətlər arasında, -hərəkətlərlə yaradılır və hərəkətlərlə tənzim olunur. Hərəkətlər sayəsində beynəlxalq aktlar qəbul edilir. Beynəlxalq aləmdə dövlətləri təmsil edən dövlət və hökumət başçıları, dövlət və hökumət nümayəndələri daima hərəkət vəziyyətində olurlar. Hərəkətlər məqsədlər uğrunda həyata keçirilir və maraqların təmin olunmasına əsaslanır. Beynəlxalq münasibətlərin hərəkət səhnəsi beynəlxalq münasibətlərin aktorlarının gücünü və statusunu müəyyən edir. Beynəlxalq münasibətlərdə hərəkətlər beynəlxalq münasibətlərin sistemini və mexanizmisini ortaya çıxarır. Sistem və

mexanizm siyasətin formalaşması üçün istiqamətlərin meydana gəlməsini zəruri edir. Beynəlxalq münasibətlərin hərəkətlərlə yaradılması və hərəkətlərlə istiqamətləndirilməsi münasibətlərin şəbəkə xarakterini müəyyən edir. Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin hərəkətləri mücərrəd məna kəsb edir və baza etibarilə onların strukturları əsas aktorlar kimi hərəkət vəziyyətində olur.

Beynəlxalq münasibətlərdə hərəkətlər dedikdə, siyasi hərəkətlərin hüquqla tənzimlənməsi aktları başa düşülməlidir. Bu, münasibətlərin siyasi-hüquq aspektlərini müəyyən edir. Belə qəbul etmək olar ki, beynəlxalq münasibətlər dövlətlər tərəfindən yarandığından, elə hərəkətlərin özləri də dövlətlər tərəfindən edilir (burada dövlətləri təmsil edən hakimiyyətləri tərəfindən) və dövlətə aid olan hərəkətlər siyasi-hüquqi xarakter kəsb edir. Buradan da belə qənaətə gəlmək olur ki, beynəlxalq münasibətlər əslində siyasi-hüquqi tərəflərin (dövlətlərin, təşkilatların) həyata keçirdikləri fəaliyyətdir, hərəkətdir.

Beynəlxalq münasibətlərdə hərəkətlər kimi əsasən bunları qeyd etmək olar:

- dövlətlərin bir-birilərinin müstəqilliklərini tanımaları-ad hoc, de-fakto və de-jure;

- qarşılıqlı şəkildə diplomatik əlaqələrin qurulması və səfirliklərin, konsulluqların təşkil edilməsi;

- münasibətlərin və əlaqələrin qurulması üçün ilkin niyyətlərin bildirilməsi;

- dövlət və hökumət başçılarının səfərləri-rəsmi və işgüzar səfərlər;

- danışıqların həyata keçirilməsi (açıq və gizli şəkildə);

- beynəlxalq tədbirlərin həyata keçirilməsi, o cümlədən beynəlxalq yığıncaqların (sammit, konfrans, konqress, forumların və s. keçirilməsi, ikitərəfli və çoxtərəfli formatlı görüşlər) təşkil edilməsi;

- beynəlxalq təşkilatların yaradılması;

-beynəlxalq sənədlərə qoşulma və ratifikasiya (qanunvericilik qurumunda təsdiq etmə), eləcə də sənədlərin ləğv olunması və sənədlərdən çıxma, sənədlərin şərtlərinin dəyişməsi və denonsasiya (*denonsasiya - fr. dénoncer “pozmaq” mənasını verir. Beynəlxalq müqaviləni imzalayan dövlətlərdən birinin digərinə fəaliyyətinin birtərəfli qaydada dayandırılması haqqında bəyanat verməsi, müqavilənin dayandırılmasının qanuni üsuludur*);

-beynəlxalq sənədlərin imzalanması;

-beynəlxalq sənədlərin daxili qanunvericilikdə implementasiyası (**implementasiya beynəlxalq hüququn daxili qanunvericiliyə gətirilməsi üsullarını bildirir**);

-diplomatik immunitet və imtiyazların müəyyən edilməsi;

-beynəlxalq münaqişələrin həll edilməsi və vasitəçilik missiyasının müəyyən olunması;

-müharibələrə son verilməsi və sülh müqavilələrinin imzalanması;

-diplomatik protokolun müəyyən edilməsi;

-danışıqların aparılması qaydalarının müəyyən olunması;

-beynəlxalq təşkilatlara qoşulmalar və üzvlük məsələlərinin müəyyən olunması;

-müəyyən beynəlxalq layihələrin hazırlanması və onun tətbiqinin əsasları və s.

Xarici siyasət sahəsində və beynəlxalq münasibətlərdə görülən, qəbul edilən bütün aktlar beynəlxalq hərəkətləri ehtiva edir və bu aktlar məhz beynəlxalq hərəkətlərin əsas mənasını bildirir.

Xarici siyasət, beynəlxalq münasibətlər və insan hüquqlarının təmin olunması

Belə bir prinsipi daima əldə rəhbər tutmaq lazımdır: - insanlar dövlətlərini ona görə təşkil edirlər ki, xoşbəxt yaşamaqları üçün bütün lazımi resurslar (burada təbii və

təsirlər sayəsində müəyyən formalara salınan resurslar nəzərdə tutulmalıdır) əldə olunsun. Həmin təbii resurslar ilkin material formasından iradələrə və maraqlara (fərdi və kollektiv qaydada) uyğun şəkillərə salınsın və istifadəyə yararlı olsun. Bunun üçün də obyektlərə və predmetlərə münasibətdə və əlaqədə, əşyalara təsirdə münasibətlərin tənzimlənməsi və resursların bərabər şəkildə paylanması məqsədilə tənzimləmə siyasəti həyata keçirilsin. Dövlət xoşbəxtliyi təmin edən və xoşbəxt həyat üçün lazım olan kriteriyaları müəyyən edən tənzimedicidir. Dövlət özü tənzimedicidir. Dövlət olmaqla yanaşı, həm də daxildən islahatlara məruz qalan, tənzim etdiyi tərəflərin maraqlarına cavab verən bir siyasi təsisdir. **Xoşbəxt həyatın əldə olunması hər bir şəxs üçün onun hüquqlarının lazımi səviyyədə təmin edilməsindən və qorunmasından irəli gəlir.** Xoşbəxtlik insan hüquqları və azadlıqları ilə bağlı olan bir anlayışdır. Xoşbəxtliyi insanların maddi və mənəvi təbiətində axtarmaq məqsəduyğundur. Bu iki amilin təmin olunması xoşbəxtliyin təmin edilməsi deməkdir. Xoşbəxtlik hüquqdadır, hüquq azadlıqdır, azad şəkildə iradənin ifadəsidir. Hüquq pozitiv imkanların istifadəsi üçün fərdə şərait yaradan və səlahiyyətlər verən anlayışdır və gerçək normadır, meyrandır. Azadlıq xoşbəxtlikdir. Hüquq dəyərləri korlamamalıdır və dəyərlərin inkişafını qarşısına məqsəd qoymalıdır. Burada əxlaqla hüququn qarşılıqlı vəhdəti meydana gəlir. Dövlət hakimiyyəti insanların daxillərindən gələn və adət-ənənələrlə formalaşan əxlaqın da qorunması funksiyasını yerinə yetirməlidir.

Dövlət öz vətəndaşlarının (xalqının) hüquqlarını təmin etmək və qorumaq üçün müxtəlif metodlardan istifadə edir. Bunun üçün hakimiyyətini (ali-mərkəzi və yerli səviyyədə) təşkil edir. Hakimiyyətinin mərkəzi və yerli aparatları (siyasətin nəzəri baxımdan hazırlanması mərkəzləri və icra mərkəzləri-iedoloji və praktiki mərkəzlər) da hüquq normalarının yaradılması və icrası ilə müəyyən siyasəti həyata

keçirilər. Dövlət insan hüquqlarını (burada təbii hüquqları) tanıyır və bu hüquqların yerinə yetirilməsi üçün lazımı şəraitləri yaradır və hüquqların mühafizə olunması funksiyasını yerinə yetirir. Dövlət bütün hüquq sistemini və qanunvericilik sistemini insanlar üçün faydalı olan pozitiv dəyərlərin (qeyd: dəyər sözü elə müsbətlikdir, pozitivlikdir) qorunub saxlanılmasına, bu dəyərlərdən istifadə olunmasına və dəyərlərin inkişafına yönəldir.

Məlumdur ki, **insan hüquqlarının** təmin olunması və qorunması dövlət tərəfindən **dörd mühüm istiqamətdə** həyata keçirilir: **dövlət daxilində-yerli səviyyədə (regional səviyyədə) və mərkəzi səviyyədə; dövlət xaricində regional səviyyədə-ikiterəfli və çoxtərəfli əlaqələrin yaradılması ilə, eləcə də regional ittifaqlara qoşulmaqla; qlobal səviyyədə-ikiterəfli və çoxtərəfli əlaqələrin yaradılması yolu ilə, universal təşkilatlara qoşulmaqla.** Hər bir istiqamətdə dövlət insanların anadangəlmə və sonradan sahib olduğu (bu, fəaliyyətlə əlaqəlidir, eyni zamanda fiziki qabiliyyətə bağlıdır) hüquqları həm tanıyır, həm də hüquqların təmin olunmasını yerinə yetirir. Hər bir istiqamətdə dövlət birbaşa təminedicisi və mühafizəedici funksiya daşıyır. Daxili qanunvericilik aktları və beynəlxalq hüquq sənədləri dövlətlərin müvafiq istiqamətlərdə insanların hüquqlarını təmin edən əsas vasitələrə çevrilir. Cəmiyyətdə isə dövlət hüquqların təmin olunmasında (məişət münasibətlərində) müşahidəçi funksiyasını daşıyır. Müşahidəçilik o səviyyəyə qədər davam edir ki, insan hüquqları fərdi və ya kollektiv şəkildə pozulmağa başlayır. Pozulma anında dövlət öz təminedicisi funksiyasını yerinə yetirməyə məcbur olur və bu, həm də onun birbaşa daxili funksiyasına, vəzifə və səlahiyyətlərinə aid olur. Bu baxımdan da dövlət müdafiəedici, mühafizəedici qurum kimi funksiyaya malik olur. Dövlət insan hüquqları arasında, insan fəaliyyəti sferasında sərhədləri müəyyən edən funksiya kəsb edir. Burada başlıca məqsədlər də qarşıdurmalara yol

verməməkdən və maraqların sərhədlər daxilində razı olacaq səviyyədə təmin olunması zərurətindən irəli gəlir.

Dövlətlər xarici siyasəti ona görə təşkil edirlər ki, öz vətəndaşlarının hüquqlarını, burada həm də sərhədlərdən, məkanlardan kənarda olan hüquqlarını, təmin etsin. Beynəlxalq münasibətlər insanların beynəlxalq səviyyəli hüquqlarının təmin olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətlər xarici siyasətlərini ona görə təşkil edirlər ki, öz vətəndaşlarının hüquqlarını bir məkandan başqa məkana doğru böyütsünlər, daşısınlar və bu trayektorik əlaqələrdə vətəndaşlarının hüquqlarını həm təmin etsinlər, həm də qorusunlar, pozulduqda bərpa etsinlər. Beynəlxalq münasibətlər insan hüquqlarının mahiyyət və məzmun etibarilə böyüməsinə xidmət edən regional və global müstəvilərdən ibarət olur. Beynəlxalq münasibətlər insan hüquqlarını, insanların bəşəri dəyərlərini böyüdürlər və hüquqların vahid tərkiblərini yaradırlar. Beynəlxalq münasibətlər “insan” amilini önə çəkir və insan hüquqlarını tək bir dövlətin yox, beynəlxalq ictimaiyyətin, hamının diqqətini cəlb edən bir vasitə olduğunu təsdiq edir. Dövlətlər beynəlxalq münasibətlərə həm də ona görə qoşulurlar ki, vahid enerji mənbəyindən istifadə edərək, daxillərində insan hüquqlarının müdafiəsini təşkil etsinlər. Dövlətlər xarici siyasət fəaliyyəti həyata keçirməklə öz vətəndaşlarının bəşəri hüquqlarını təmin etməni qarşıya məqsəd qoyurlar.

Dövlətlər öz vətəndaşlarının hüquqlarını fərdi və kollektiv, bu baxımdan universal və konkret əsaslarla təmin edir. Burada universal normalar içərisində fərdi və konkret sahələrə aid olan normalar da əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq münasibətlər sferası insan hüquqlarının təmin edilməsinə yönəlmiş bir fəaliyyət səhnəsidir. Dövlətlər bu səhnəyə qoşulduqda, onun tərkib hissəsi olduqda təbii ki, ümumdünya insan hüquqları sisteminə və şəbəkəsinə daxil olur. Bu baxımdan da dövlətlər daxili qanunvericilik aktlarını, öz funksiyalarını beynəlxalq münasibətlərə əlaqələndirirlər.

Xarici siyasətdə və beynəlxalq münasibətlərdə istifadə olunan sənədlər

İstənilən hərəkət öz hüquqi əsasını qaydalarda və qaydaların əks olunduğu və təsdiq edilən hüquqi sənədlərdə tapır. Dövlət özü də siyasi və hüquqi bir qurum olduğundan onun daxili və xarici siyasət fəaliyyəti mütləq qaydada sənədlərdə əks olunan normalarla ifadə olunur. Burada dövlətin rəsmi tənzimləmə tərəfi və subyekt kimi mahiyyəti üzə çıxır. Dövlətin daxili siyasəti və xarici siyasəti, eləcə də bu iki istiqamət arasında olan bağlılığı əks etdirən fəaliyyəti rəsmi-hüquqi əsaslarla bağlı olur.

Dövlətlər arasında olan münasibətlərə və onların mərhələlərinə tarixi yaranma aspektindən yanaşdıqda iki istiqamətdə baxmaq olar: beynəlxalq münasibətlər-sənədlərə qədər və beynəlxalq münasibətlər sənədlərin hazırlanması və icra olunması mərhələsində. Onu qeyd etmək olar ki, sənədlərə qədər (burada hazırlanmamış, təsdiq edilməmiş və icraya yönəlməmiş sənədlər) demək olar ki, rəsmi beynəlxalq münasibətlərdən söhbət gedə bilməz. Beynəlxalq münasibətlərin əsasını da rəsmi-hüquqi sənədlər təşkil etdiyindən, bu qənaətə gələ bilərik ki, sistemli beynəlxalq münasibətlər sənədlərin mətnlərinin hazırlanmasından tutmuş (burada təkliflər və razılıqlar da daxil olmaqla) onun icrasına qədər olan mərhələni əhatə edir. Sənədlərin hazırlanması və onun mətninin razılaşdırılması mərhələləri və qəbul prosesləri də sistemli və ardıcıl qaydada həyata keçirilir. Bu proseslər sistemli proseslər adlanır və münasibətlərin formalaşması proseslərinin ilkin mərhələlərindən biri (tanınmadan sonrakı mərhələ) hesab olunur. Dövlətlər arasında olan münasibətlərin və əlaqələrin rəsmi tənzimlənməsi qaydaları müasir dövrün sənədlərində öz əksini tapır. Beynəlxalq sənədlər daima ilkin nümunə, baza və istiqamət rolunu oynayır və universal və fərdi məzmun kəsb edir. Beynəlxalq sənədlər şəbəkə xarakterinə

malik olur və sonrakı sənədlərin hazırlanması və qəbulu üçün mənbə və nümunə kimi əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq sənədlər dövlətlər arasında, eləcə də dövlətlərlə dövlətlərin yaratdıqları təşkilatlar (beynəlxalq hökumət təşkilatları) və təşkilatların özləri arasında münasibətlərin formalaşmasında və əlaqələrin qurulmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq sənədlər beynəlxalq aləmdə davranış üçün zaman, şərait və imkənlər daxilində hərəkət normalarının toplusu kimi əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq sənədlərdə iştirakların əsasları, o cümlədən tərəflərin maraq sferaları, maraq predmetləri və obyektləri, sənədlərin tərəfləri, o cümlədən razılıq tərəfləri, iştirakçılıq, razılıq şərtləri, müqavilə şərtləri, səlahiyyət məsələləri, ilkin imzalama (paraflama), sənədlərin ratifikasiyasının əsasları, sənədlərin hüquqi qüvvəsi, sənədlərin qüvvədə olma müddətləri, sənədlərə qoşulmaların əsasları, müddətlərin uzadılması, depozitari məsələləri, təsdiq qramotalarının mübadiləsi, xəbərnəmələr, müqavilələrin qüvvəyə minməsi, dəyişikliklər, qeyd şərtlər, müqavilələrin tətbiqi, prosedura, autentiklik və s. kimi məsələlər öz əksini tapmalıdır.

Beynəlxalq müqavilələr ümumi beynəlxalq hüququn imperativ normalarına (jus cogens) zidd olmamalıdır.¹

Hər bir dövlətin beynəlxalq aləmdə müqavilə imzalamaq səlahiyyəti və hüquq qabiliyyəti vardır.²

Müqavilələr dövlətlər arasında və dövlətlərlə təşkilatlar arasında, eləcə də beynəlxalq təşkilatların aralarında bağlanılır və müqavilələr müəyyən hüquqlara malik olurlar.³

¹ Венская Конвенция о праве международных договоров 23 мая 1969 года. Действующее международное право. В трех томах. Том первый. Составители проф. Ю.М.Колосов и проф. Э.С.Кривчикова. М.: Издательство Московского независимого института международного права, 1996.-864 с. ss.343-372, Maddə 53.

² Həmin sənəd

³ Yəni orada

Hər bir hərəkət və hərəkət istiqaməti müəyyən normalarla tənzim olunur. Bu normalar həm təkrar olunan adətlərdən yaranır, təcrübədən formalaşır, həm də nəzəri aspektlərdən ortaya çıxır. Beynəlxalq hüquq normaları adət hüququnun da tərkibindən meydana gələ bilər. Sənədlər əsasən vahid şəraiti əks etdirir və vahid şəraitin tənzimlənməsi funksiyasını yerinə yetirir. **Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 23 may 1969-cu il tarixli Vyana Konvensiyasında (maddə 2) müqavilələr** dedikdə, dövlətlər arasında yazılı formada imzalanan beynəlxalq razılıq kimi başa düşülür. Bu razılığın bir, iki və ya öz aralarında bağlı olan bir neçə sənəddə öz əksini tapmasından asılı olmayaraq, eləcə də konkret şəkildə adlandırılmasından asılı olmayaraq beynəlxalq hüquqla tənzim olunur.¹

Beynəlxalq sənədlər həm dövlətlər, həm də təşkilatlar tərəfindən hazırlanır. Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında Vyana Konvensiyası (maddə 5) beynəlxalq təşkilatların təsis aktları da daxil olmaqla, beynəlxalq təşkilatlar arasında imzalanan bütün müqavilələrə şamil olunur.

Sənədlər vahid qaydalar olaraq hərəkətlərin edilməsinin əsaslarını yaradır. Bu, bir növ qayda kimi mühüm funksiya kəsb edir. Bütün vəziyyətlərdə ortaya çıxan məsələlərin ədalətli tənzim edilməsi üçün hamı tərəfindən qəbul olunmuş vahid normalar mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər. Bu normalar toplusu olan sənədlər oxşar və eyni vəziyyətlərdə eyni istiqamətləndirici əhəmiyyət kəsb edirlər. Sənədlərdə tərəflər, tərəflərin istəkləri, onların maraq və məqsədləri, münasibətlər və əlaqələrin obyektləri və zaman amili, eləcə də münasibətlərin və əlaqələrin tənzim olunduğu məsələlər öz əksini tapır.

¹ Венская Конвенция о праве международных договоров 23 мая 1969 года. Действующее международное право. В трех томах. Том первый. Составители проф. Ю.М.Колосов и проф. Э.С.Кривчикова. М.: Издательство Московского независимого института международного права, 1996.-864 с. ss.343-372, Maddə 53.

Sənədlər meydana gələn oxşar və eyni məzmunlu problemlərin eyni və oxşar əsaslarla tənzim olunması funksiyasını yerinə yetirir. Hər bir dövlətin daxili baş sənədi onun xarici siyasəti üçün ilkin istiqamətləndirici-fundamental əhəmiyyət kəsb edir.

Sənədlər də dövlətin xarici siyasətinin istiqamətlərinə müvafiq olaraq iki istiqamətə ayrılır: dövlətin daxili siyasətinin tənzim olunmasında istifadə olunan daxili qanunvericilik sisteminin tərkibi olan daxili sənədlər; dövlətin xarici siyasətinin tənzimlənməsini təmin edən xarici sənədlər. Dövlətin bu iki istiqamətdə qəbul etdiyi sənədlər, qoşulduğu beynəlxalq sənədlər dövlətin əsas qanununa əsaslanmalıdır və onunla ziddiyyət təşkil etməməlidir. Buradan da belə bir məntiqi fikir ortaya çıxır ki, dövlətin əsas qanunu dövlətin bir vahid qurum kimi fəaliyyətinin əsaslarını təşkil edir və dövlətin mövcudluğunun nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirir. Beynəlxalq sənədlər də daxili sənədlər kimi **törəmə xassələrinə** malikdir. Burada başlıca məqsəd bütün sahələri bir-birilə əlaqələndirmək və siyasətin bütövlüyünü və siyasətin inkişafa xidmətinin əsaslarını müəyyən etməkdən ibarətdir. Sənədlərin törəmə xassələri sənədlərin və normaların iyerarxik təsbitini ortaya çıxarır. Sənədlər, bu baxımdan əhatə etdikləri obyektlərə münasibətdə, əhəmiyyətlərinə görə dərəcələnilirlər. Sənədlərin miqyası onların ümumi ədalət prinsipini pozmamalıdır. Bu, bir qayda olaraq münasibətlərin və tənzimləmənin tarazlı əsaslarını meydana gətirir.

Beynəlxalq sənədlər beynəlxalq münasibətlər üçün əsas vasitələrdir. Beynəlxalq sənədlər beynəlxalq nizamasalmanı təmin edən qaydalar toplusudur. Müqavilələr (razılaşmalar) beynəlxalq münasibətlərin yaranmasının əsas istiqamətlərini əks etdirir. Müqavilələrdə və sazişlərdə başlıca olaraq tərəfləri qane edən, tərəflərin maraq və mənafeələrini bu və ya digər səviyyədə əks etdirən məsələlər müəyyən olunur. Sənədlər maraqların təmin edilməsinin **zamanını** və **tərzini** göstərir. Beynəlxalq sənədlər və beynəlxalq sənədlərə qoşulmanı təmin

edən, eləcə də beynəlxalq sənədləri icra etməni təmin edən (beynəlxalq sənədlərə əməl olunmasını təmin edən) **daxili sənədlər (məsələn konstitusiya normaları)** dövlətin xarici siyasətinin həyata keçirilməsini yerinə yetirən vasitələrdir, alətlərdir, layihələrdir. Bu vasitələrdə başlıca olaraq xarici fəaliyyətin nəzəri əsasları, əsas və ilkin bazası öz əksini tapır. Dövlət öz xarici siyasətinin məqsədlərini və maraq sahələrini bu sənədlərdə nəzəri olaraq əks etdirir. Sənədlər xarici siyasətin həm sahələrini müəyyən edir, xarici siyasət fəaliyyətini ixtisaslaşdırır, həm də sahələr arasında uzlaşmanı yaradır və nəticədə xarici siyasətin nəzəri istiqamətlərinin şaxələndirilmiş, şəbəkələşmiş forması meydana gəlir. Dövlətin xarici siyasətinin açıq məzmunu məhz bu sənədlərdə öz əksini tapır. Beynəlxalq sənədlər və dövlətlərin bu sənədlərdə tərəf kimi iştirak etmələri və sənədlər əsasında siyasət icra etmələri təbii ki, beynəlxalq münasibətlərin **açıq mahiyyətini** üzərə çıxarır. Sənədlərdə dövlət maraqlarının obyekt və predmetləri, dövlətin nail olmaq istədiyi şeylər və digər istiqamətlər əks olunur. Xarici siyasətin gizli məzmunu və dövlətin gizli siyasəti isə dövlətin hərəkətinin fəndgirliyi ilə müəyyən olunur. Dövlət siyasətinin fəndgirlik məzmunu buradan irəli gəlir. Təbii ki, sənədlər də öz məzmunları baxımından təsnif olunurlar. Qlobal siyasətin mahiyyəti məhz qlobal məzmunlu sənədlərdə öz əksini tapır. Beynəlxalq konvensiyalar (çoxtərəfli razılaşmalar) məzmun və forma etibarilə daha geniş olur (çünki buraya çoxlu sayda dövlətlər qoşulurlar) və qoşulan dövlətlərin iştirak imkanları və sahələri də geniş məzmununda olur. Qlobal sənədlər daha çox universal əsaslarla qəbul olunan sənədlərdir ki, bu sənədlərdə də geniş məkanlar əhatə olunur. Qlobal sənədlər həm də strateji əhəmiyyət kəsb edən sahələri əhatə edir. Qlobal və regional səviyyəli beynəlxalq sənədlərin subyektləri mövcud olur və bu subyektlərin qlobal sahədə çoxluğu beynəlxalq sənədlərin geniş məzmununu və tətbiqi sferasını meydana gətirir.

Xarici siyasəti həyata keçirmək üçün müxtəlif sənədlər tərtib edilir və dövlətlər tərəfindən qəbul olunur. Bu sənədlər müqavilələr və sazişlər, konsepsiyalar, doktrinalar, bəyannamələr, memorandumlar, bəyanatlar, qətnamələr, xartiyalar, protokollar və s.-dən ibarətdir. Sənədlərin-müqavilələrin qüvvəyə minməsi üçün bir neçə dövlətin bu sənədə qoşulması və qanunvericilik orqanlarında ratifikasiya etmələri tələb olunur.

Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 23 may 1969-cu il tarixli Vyana Konvensiyasında (1980-ci ildə qüvvəyə minib) yazılır ki, beynəlxalq münasibətlər tarixində müqavilələr mühüm rol oynayırlar. Müqavilələrin beynəlxalq hüququn mənbəyi kimi və dövlət və ictimai quruluşundan asılı olmayaraq dövlətlər arasında sülh əməkdaşlığının inkişafında mühüm əhəmiyyəti mövcuddur. Müqavilələrdən irəli gələrək ədalətə hörmət və öhdəlik kimi hallar yaranır.¹

Dövlətlər arasında, dövlətlərlə təşkilatlar arasında rəsmi razılaşmaları, dövlətlərin mövqelərinin bildirilməsi və onların münasibətlərinin tənzim olunması müəyyən formalı sənədlərlə həyata keçirilir. Bu sənədlər dövlətlərin xarici siyasətlərini, münasibət və əlaqələrini tənzim edir. **Sənədlər** - müqavilələr (iki və çoxtərəfli) və sazişlər, konvensiyalar (çoxtərəfli müqavilələr), konsepsiyalar, doktrinalar, proqramlar və strategiyalar, xarici siyasət fəaliyyəti planları, bəyannamələr, memorandumlar, bəyanatlar, qətnamələr, xartiyalar, birgə kommunikelər, protokollar, notalar və s. adlanırlar. Dövlətlər arasında əlaqələr həm yazışmalarla, həm də iki və çoxtərəfli qaydada imzalanan sənədlərlə həyata keçirilir. Bundan əlavə, hesab etmək olar ki, beynəlxalq təşkilatların nizamnamələri də

¹ Венская Конвенция о праве международных договоров 23 мая 1969 года. Действующее международное право. В трех томах. Том первый. Составители проф. Ю.М.Колосов и проф. Э.С.Кривчикова. М.: Издательство Московского независимого института международного права, 1996.-864 с. ss.343-372.

beynəlxalq sənəd kimi qəbul edilə bilər. Beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq hüququn və beynəlxalq münasibətlərin subyektləri olduqlarından bu qurumların fəaliyyətlərinin əsasları da beynəlxalq hüquqa (**burada universal normalara**) söykənməklə müəyyən olunur. Onların nizamnamələri də universal beynəlxalq hüquqla ziddiyyət təşkil etmir.

Xarici siyasət fəaliyyətində və beynəlxalq münasibətlərdə istifadə olunan sənədlər bir tərəfin, yəni bir dövlətin qəbul etdiyi sənəd və iki və çoxlu sayda dövlətlərin qəbul etdikləri, razılaşdıqları sənədlər və beynəlxalq təşkilatların sənədləri kimi növlərə ayrılır. Dövlətin də xarici siyasət sənədi də hissələrə bölünə bilər. Məsələn, dövlətin yalnız özünün qəbul etdiyi sənəd-məsələn, konstitusiya norması, digər qanunvericilik aktları, xarici siyasət doktrinası, xarici siyasət konsepsiyası, xarici siyasətlə bağlı bəyanatı və s. birtərəfli əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətin qoşulduğu sənədlər isə çoxtərəfli məzmunu malik olur. Məhz dövlətin qoşulduğu sənəd əsas beynəlxalq sənəd hesab olunmalıdır. Çünki burada çoxtərəfli razılaşma var ki, beynəlxalq münasibətlər də öz mahiyyətinə görə **qarşılıqlı razılaşdırılmış** sənədlərdə əksini tapır.

Sənədləri xarici siyasəti və beynəlxalq münasibətləri tənzim edən sənədlər kimi iki əsasa bölmək olar: **beynəlxalq sənədlər** bir qayda olaraq öz daxilində dövlətlərarası yazışmaları və sənədləri, eləcə də beynəlxalq təşkilatların qəbul etdikləri sənədləri və onların dövlətlərlə və digər beynəlxalq təşkilatlarla olan yazışmalarını əks etdirir. **Xarici siyasət sənədləri isə dövlətlərin xarici siyasətini tənzim edən** beynəlxalq sənədlərdən daha geniş məzmunu malik olur. Belə ki, xarici siyasət sənədləri özünə beynəlxalq sənədləri də daxil etməklə, dövlətlərin daxilində qəbul edilən və xarici siyasət fəaliyyətinə aid olan sənədləri əks etdirir. Buradan da belə bir məntiqi fikir ortaya çıxır ki, beynəlxalq münasibətlər xarici siyasət üzərində qurulur. Beynəlxalq sənədlər dövlətlərin

daxillərində qüvvəyə mindikdən sonra qanunvericiliyin tərkib hissəsinə çevrilir.

Xarici siyasət və beynəlxalq münasibətlərə aid olan ümumi sənədləri meydana gəlməsi baxımından **dörd yerə** ayırmaq olar: **birincisi**, dövlətlərin daxillərində qəbul edilən və dövlətlərin xarici siyasətlərini müəyyən edən və istiqamətləndirən sənədlər-konstitusiya, qanunlar və qərarlar, fərmanlar və sərəncamlar, bəyanatlar; xarici siyasət doktrinaları, konsepsiyaları, strategiyaları, fəaliyyət planları; **ikincisi**, dövlətlər arasında müxtəlif məzmunlu diplomatik yazışmalar; **üçüncüsü** dövlətlər arasında və dövlətlərlə təşkilatlar arasında imzalanan sənədlər; **dördüncüsü** isə beynəlxalq təşkilatların qəbul etdikləri sənədlər.

Beynəlxalq sənədlərin özlərini də əhəmiyyətinə və qüvvəsinə görə təsnif etmək olar. Məsələn, beynəlxalq sənədlərə yazışmaları aid etməklə yanaşı, onu da qəbul etmək lazımdır ki, bu yazışmalar yetkin sənədlər kimi qəbul edilə bilməz. Belə hesab etmək olar ki, qərar əhəmiyyətli (*burada layihənin qəbul olunması, imzalanması və təsdiq olunması (ratifikasiya), sənədlərin qüvvəyə minməsi kimi ardıcıl proseslər nəzərdə tutulur*) sənədlər –dövlətlərarası və beynəlxalq təşkilatların qəbul etdikləri sənədlər, məhz əsas beynəlxalq sənədlərdir. Beynəlxalq təşkilatların qəbul etdikləri qərarlar da mühüm sənədlərdir. Bu kimi sənədlərdə bir tərəf yox, iki və ya da çoxlu sayda tərəflər iştirak edirlər. Məsələn, BMT Baş Məclisinin sənədləri, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının sənədləri BMT-nin ixtisaslaşdırılmış qurumlarının sənədləri, NATO, ATƏT, Avropa Şurası, Avropa İttifaqı, MDB və digər regional təşkilatların sənədləri çoxlu sayda tərəflərin iştirakları ilə qəbul olunur. Bundan fərqli olaraq, bir dövlətin digər dövlətə olan notası (etiraz forması kimi qəbul olunur) xarici siyasət sənədi və beynəlxalq məzmunlu sənəd olsa da, üçüncü tərəf üçün məsuliyyət və öhdəlik yaratmır. Lakin iki və ya da çoxlu sayda dövlət arasında müəyyən məsələlər üzrə razılıq

yazışmaları həyata keçirilirsə, bu daha çox beynəlxalq sənəd **(beynəlxalq yazıma kimi adlandırmaq daha məqsəduyğun olar, sənədin məzmununda qərar vermək var və imperativlik və normativlik daha genişdir və nizamlayıcı funksiyası daha böyükdür)** məzmunu alır və yazışma aparən tərəflərin qarşılıqlı mövqelərini müəyyən edir. Burada artıq tərəflər qarşılıqlı olaraq münasibətlərə daxil olurlar. Yazışmalar müəyyən bir beynəlxalq sənədin hazırlanmasına, sənədə qoşulmağa və ya da müəyyən beynəlxalq tədbirlərin keçirilməsinə gətirib çıxarır. Beynəlxalq tədbirlər isə sonda müəyyən bir beynəlxalq sənədin qəbul olunmasına gətirib çıxarır.

Xarici siyasət sənədləri və beynəlxalq sənədlər xarici siyasətin və beynəlxalq münasibətlərin həm oxşar məzmunlarını müəyyən edir, həm də bu iki anlayış arasında fərqli vəziyyətlərin mövcudluğunu üzərə çıxarır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq sənədlər xarici siyasət sənədləri ilə tamamlanır və bu da ondan irəli gəlir ki, dövlətlərin xarici siyasətləri və ümumi olaraq beynəlxalq münasibətlər dövlətlərin özlərinə (daxilə) xidmət edir.

Xarici siyasət və beynəlxalq münasibətlər, eləcə də daxili siyasət sənədlərin qəbulu və icrası, ardıcıl proseslərlə bir-birini tamamlayır. Daxili siyasət sənədlərindən xarici siyasət sənədləri ortaya çıxır, xarici siyasət sənədlərindən beynəlxalq münasibətlər sənədləri meydana gəlir, beynəlxalq münasibətlər sənədləri isə xarici siyasət və daxili siyasət sənədləri ilə tamamlanır. Məsələn, Konvensiyalara qoşulmalar, sənədlərin parlamentlərdə ratifikasiyası; konstitusiyadan irəli gələrək xarici siyasət sənədlərinin hazırlanması və xarici siyasət üzrə mütəxəssislərin təyini, siyasət mərkəzlərinin təşkili və s. kimi proseslər həyata keçirilir.

II FƏSİL:

Xarici siyasətin həyata keçirilməsi vasitələri və diplomatiya

Diplomatiyanın əsasları

Diplomatiya bölməsi beynəlxalq münasibətlər anlayışının ən mühüm tədqiqat istiqamətlərindən biridir. Diplomatiya həm də ona görə mühümdür ki, bu fəaliyyət sahəsində birbaşa dövlətlərin özləri təmsil olunurlar. Dövlətlərin bir-birilərinin daxilində daimi təzahürləri (bur dövlətin xarici və daxili siyasətində digər dövlətləri görmək mümkündür) onların daimi təmsilçilik fəaliyyətləri olan diplomatiyada (diplomatik fəaliyyət müəyyən qısa müddətlər üçün də nəzərdə tutula bilər) öz əksini tapır. Diplomatiya dövləti beynəlxalq aləmdə təmsil edən ən mühüm fəaliyyət istiqamətidir. Diplomatiya özü bir istiqamət kimi beynəlxalq münasibətlərin baza sahəsindən şaxələnməklə yanaşı, həm də beynəlxalq münasibətləri yönləndirən bir baza istiqamətidir.

Diplomatiyanın özünün baza istiqamətləri vardır və hər bir istiqamət tədqiqat predmeti kimi əhəmiyyət kəsb edir. Diplomatiya beynəlxalq münasibətlərin bütün sahələrində ümumiləşdirici və xüsusişdirici, bu baxımdan konkretləşdirici, eləcə də sistemləşdirici, bağlayıcı, şərtləndirici və istiqamətverici əhəmiyyət kəsb edir. Diplomatiya bütün sahələr arasında həm daxili, həm də üst qat bağlayıcı funksiyaları yerinə yetirir. Diplomatiya həm də bir sənət sahəsi olaraq, dövlətlər-arası və xalqlararası münasibətlərdə ən qədim fəaliyyət sahəsidir.

Siyasət hərəkətlər olduğundan istiqamətlərdən və vasitələrdən ibarət olan vahidlikdir. Siyasət insanlara və insanların yaratdıqları qurumlara aid edilən fəaliyyət olduğundan, bu fəaliyyət konkret və mücərrəd formalarda həyata keçirilir. Siyasi fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün şəxslər tərəfindən

bir-birindən istifadə halları meydana gəlir. Burada şəxslər ötürücü-vasitələr (tərəflər) rolunda çıxış edirlər. Siyasət tabeli qaydada şəxslər arasında **vəzifələr** bölgüsünə uyğun olaraq həyata keçirilir. Vəzifələr bölgüsü vəzifə təlimatlarını (vəzifənin statusunu, funksiyasını, vəzifədə olan şəxsin hüquqlarını və səlahiyyətlərini, eləcə də öhdəliklərini özündə əks etdirən sənədlər) meydana gətirir. Qurumlar arasında olan fəaliyyət bölgüsü, funksiya bölgüsü isə nizamnamələri və əsasnamələri **(subyektlərin fəaliyyətlərini tənzim edən və statuslarını müəyyən edən sənədlər)** formalaşdırır. Siyasətin daxili və xarici sahələrə bölünməklə fərqliliyi təbii ki, fərqli vəzifələri və funksiyaları, eləcə də hüquqları yaradır. Bu kimi əsaslardan irəli gələrək şəxslərin və qurumların (hüquqi şəxslərin) hüquqları formalaşdırılır.

Bütün istiqamətlər üzrə hər bir hərəkət və fəaliyyət müəyyən vasitələrlə yerinə yetirilir. *(Qeyd: hərəkətlər, xüsusilə dövlətə (dövlət hakimiyyətinə) aid olan fəaliyyət (aktlar) nizamlı şəkildə təmin olunur. Bu təminat dövlətin nizamlı funksiya daşması kimi əhəmiyyətini üzərə çıxarır. Dövlətin (dövlət hakimiyyətinin) hərəkətləri nizamlanır və sərhədlərdən kənardakı məkanı əhatə edən siyasət üçün tənzimədiçi qurumlar formalaşdırılır. Bu tənzimədiçi qurumlar siyasət istiqamətlərinin bir-birini şərtləndirməsini, bağlılığı, keçidləri və digər əlaqəli vəziyyətləri ortaya çıxarır).* Belə vasitələr qismində həm subyektlər (burada mərkəzi icra qurumları və diplomatik nümayəndəliklər), həm obyektlər (əlaqələrin yarandığı sahələr və predmetlər), həm də cansız vasitələr, yəni alətlər (burada normalar, etiket qaydaları və müəyyən avadanlıqlar) çıxış edir. Alətlərdən istifadə olunur. Vasitələr vasitələri (alətləri və obyektləri) istifadə edirlər. Bu istifadə vasitələri birlikdə ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə siyasətin forma və məzmununu təşkil edir. Xarici siyasətin məkanlar üzrə yayılmasında vasitələr (burada subyektlər) təbii ki, ötürücü, şəbəkə müəyyənədiçi rola malik olurlar. Məsələn, bir

dövlətin ayrı-ayrı ölkələrdə diplomatik nümayəndəlikləri və onların arasında olan əlaqələr, eləcə də onlarla müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı arasında olan əlaqələr şəbəkə xarakterinə malik olur. Vəsitələr həm də uzlaşdırıcı, əlaqələr yaradıcı subyektlər kimi çıxış edirlər. Xarici İşlər Nazirliyinin, diplomatik nümayəndəliklərin qarşılıqlı əlaqələr fonunda fəaliyyətini buna nümunə göstərmək olar. Bu da ondan irəli gəlir ki, xarici siyasət məkanlar üzrə şəxslər arasında yayılma-yayıla həyata keçirilir. Dövlət rəhbəri-hökumətin üzvləri (nazirlər kabinetinə daxil olan mərkəzi icra qurumlarının rəhbərləri)-diplomatik nümayəndələrin rəhbərləri birliyi siyasətin-diplomatik fəaliyyətin şaxələnməsini təmin edir. Diplomatik fəaliyyətin şaxələnməsində aidiyyəti mərkəzi icra qurumunun şəxsi heyəti, diplomatik personalın üzvləri ***(Diplomatik əlaqələr haqqında Vyana Konvensiyasına əsasən, bu üzvlər nümayəndəlik personalının diplomatik rütbələrə malik olan üzvləridir. Nümayəndəlik personalı isə diplomatik personal, inzibati-texniki personal və xidməti personaldan ibarətdir. Hətta həmin sənəddə nümayəndəlik əməkdaşının ev işlərini yerinə yetirən və akkreditə edən dövlətin işçisi olmayan-“xüsusi ev işçisi”olan şəxs də vardır. –Konvensiyanın birinci maddəsi)*** iştirak edirlər. Diplomatik nümayəndəliyin üzvləri (dövləti təmsil edən birinci şəxsdən-səfirdən, elçidən və konsuldan başqa) xarici işlər nazirləri tərəfindən təyin olunurlar və vəzifədən azad olunurlar. Həmin işçilər xarici işlər nazirliyinin əməkdaşları olaraq, səfirliklərə, beynəlxalq təşkilatlardakı nümayəndəliklərə və konsulluqlara müəyyən müddətlərə (rotasiya prinsipi ilə) ezam olunurlar. Hərəkətin xassələri və hərəkət vasitələrinin xüsusiyyətləri siyasətin ayrı-ayrı sahələrini, forma və məzmununu üzərə çıxarır. Sahələr ayrı-ayrı maraq tərkiblərindən formalaşır. Siyasət vasitələri arasında üzvi bağlılıq vəhdəti təşkil edir. Xarici siyasət istiqamətləri arasında uzlaşmalar meydana gətirilir. İstiqamətlərin birləşdirilməsi, eləcə də vahid istiqə-

mətin ayrı-ayrı hissələrə parçalanması prosesləri həyata keçirilir. Bu prosesləri həyata keçirmək üçün **diplomatiyadan** istifadə olunur. **Diplomatiya** müəyyən olunduğu məkanlarda və sahələrdə əsasən şəraiti araşdırıcı, siyasətin icra üsullarını öyrənən və dövlətlər arasında əlaqələr yaradan bir vasitə hesab olunur.

Xarici siyasət də daxili siyasət kimi müəyyən istiqamətlər üzərində qurulur və müəyyən vasitələrlə həyata keçirilir. Həmin istiqamətlər də dövlətin və əhəlinin maraq sahələrini əks etdirir. Xarici siyasətin kompleks məzmunu bu siyasətin şaxələnməsinə, eləcə də ayrı-ayrı məzmun kəsb edən istiqamətlərə ayrılmasına gətirib çıxarır. Xarici siyasətin istiqamətləri və daxili siyasətlə əlaqəliliyi, uzlaşması zərurəti onu tələb edir ki, xarici siyasətin ayrı-ayrı istiqamətləri ilə daxili siyasətin müvafiq istiqamətləri arasında müəyyən bir bağlılığın yaradılması üçün müvafiq şəxslər iştirak etsinlər. ***(Qeyd: bu şəxslər müəyyən keyfiyyətlərə və ali təhsilə sahib olmalıdırlar. Azərbaycan Respublikasının Diplomatik xidmət haqqında Qanununun yeddinci maddəsinə əsasən, diplomatik vəzifələrə ali təhsilli və üzərinə qoyulmuş vəzifələri yerinə yetirmək üçün müvafiq işguzar, mənaəvi, pəsəkar keyfiyyətlərə, sağılamlıq vəziyyətinə malik olan və Azərbaycan Respublikasının dövlət dilini sərbəst bilən Azərbaycan Respublikasının vətəndəsi təyin edilə bilər).***¹

Eləcə də həmin şəxslər müəyyən vasitələrdən, alətlərdən istifadə etsinlər. Məsələn, Diplomatik əlaqələr haqqında Vyana Konvensiyasına əsasən (maddə 27), yerləşmə dövləti nümayəndəliyin rəsmi məqsədlər üçün bütün əlaqələrinə icazə verməli və bu əlaqələri mühafizə etməlidir. Akkreditə edən dövlətin hökuməti və digər nümayəndəlikləri, konsulluqları ilə onların harada olmasından asılı olmayaraq əlaqələrində

¹ Diplomatik xidmət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
http://www.rusum.az/laws/law_953106246_7974.pdf.

nümayəndəlik diplomatik kuryerlər və kodlaşdırılmış, şifrələnmiş məktublar da daxil olmaqla bütün əlverişli vasitələrdən istifadə edə bilər. Bununla belə, ancaq yerləşmə dövlətinin icazəsi ilə nümayəndəlik radioötürücü qurub onu istifadə edə bilər. Belə şəxsləri **diplomatlar** adlandırırlar. Diplomatlar immunitet (toxunulmazlıq) və imtiyazlara (güzəştlərə) sahib olurlar.

Tarixən dövlətlər arasında sülh və müharibə vəziyyətləri diplomatiya ilə tənzim edilib. Diplomatiya **açıq və gizli şəkildə (gizli niyyətləri, geosiyasi maraqları ifadə edən danışıqlar və müharibələrin aparılması və sülh bağlanması üçün həyata keçən danışıqlar, gizli ittifaqların bağlanması, dünyanın ayır-ayrı maraq dairələrinə bölünməsi üzrə aparılan gizli sövdələşmələr, “lal müharibələr” və s.)** həyata keçirilib. Bu baxımdan da diplomatiya özündə həm açıq, həm də gizli niyyətləri daşıyır. Diplomatik məharətin məğzində siyasi fəndgirlik dayanır. Diplomatiyanın məqsədi uğur əldə etməkdən və təmsil etdiyi dövlətin təmsil olunan dövlətdə geosiyasi maraqlarının formalaşdırılmasında yaxından iştirak etməkdən ibarət olub. Diplomatiya müxtəlif fənd üsullarından da yararlanır. Diplomatiya dövlətlər arasındakı əlaqələrin yaxşılaşdırılmasında bir vasitə rolunu oynayır. Diplomatiyanın məqsədi vasitələrdən (bütün mümkün variantlardan və resurslardan) istifadə etməklə müəyyən nailiyyətlər qazanmaqdan ibarət olub. Diplomatiya maraq və məqsədlər daşıyıcısına çevrilib. Diplomatiya bir icra istiqaməti və vasitəsi olaraq xarici siyasətin məqsədlərini bir-birinə bağlayıb və müəyyən dövlətlərdə və təşkilatlarda (məkanlarda, obyektlərdə) dövlətlərin fərdi və universal əhəmiyyət kəsb edən maraqlarını təmin etməkdə mühüm rol oynayır. Diplomatlar isə vasitəçilər kimi böyük rola sahib olublar. Diplomatiya xarici siyasətin daxili siyasətlə əlaqələndirilməsi funksiyasını da yerinə yetirir. Diplomatiya ikitərəfli və çoxtərəfli əsaslarda dövlətlərin xarici siyasətlərinin istiqamətləri arasında bir bağlılıq yaradır.

Diplomatiya dövlətin xarici siyasət istiqamətlərinin şaxələndirilməsində, bu baxımdan şəbəkələşməsində, uzlaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edib. Dövlətlər özlərinin geostrateji maraqlarının formalaşdırılmasında diplomatiyadan bir vasitə kimi yararlanıblar.

Diplomatiyanın, sənət və siyasi peşə olaraq, ruhunda bir razılıq var. Bu fəaliyyət sahəsi və peşəsi (sənəti) bütün dünya dövlətləri üçün vahid model kimi qəbul olunur. Diplomatiya dövlətlərin xarici siyasətlərində şərəfləndirici bir fəaliyyət istiqamətidir.

Hal-hazırda beynəlxalq münasibətlərin qurulmasının əsas vasitələrindən biri kimi rol oynayan diplomatiya iki dövlət arasındakı əlaqələrdə və münasibətlərdə ilkin əlaqə qurucu, hərəkətləri əlaqələndirici vasitə kimi istifadə edilir. Diplomatik əlaqələr dövlətlər arasında siyasi əlaqələrin ilkin mərhələsi kimi hesab olunur. Diplomatik əlaqələr qurulduqdan sonra dövlətlər arasında müxtəlif sahələri əhatə edən çoxşaxəli əlaqələr qurulur və çoxistiqamətli münasibətlər formalaşdırılır. Bu əlaqələr və münasibətlər dövlətlərin maraqlarına bağlı olur. Maraqların şəbəkəsi isə dövlətin daxili potensialı ilə əlaqəli olur. Dövlətlər çalışırlar ki, müxtəlif metodlardan istifadə edərək çoxlu sayda və böyük həcmdə resursları hərəkət etdirlərsinlər. Dövlətlər güclənmək naminə daxili potensiallarını daima artırmaq metodlarından geniş istifadə edirlər. **Tanınmadan (əsasən, de-jure tanınmasından, tam rəsmi tanınmadan sonra)** sonra diplomatik əlaqələr formalaşdırılır. Diplomatik əlaqələr haqqında Vyana Konvensiyasına (Maddə 2) əsasən, dövlətlər arasında diplomatik münasibətlərin qurulması və daimi diplomatik münasibətlərin təsis edilməsi qarşılıqlı razılıq əsasında həyata keçirilir. Diplomatiya dövlətlərin təmsil etdikləri **xalqlar** arasında ilkin addım olaraq rəsmi əlaqələrin qurulmasını şərtləndirir. Dövlətlər isə xalqlar arasındakı diplomatik əlaqələrin yaranmasında tənzimedicilər kimi çıxış edirlər. Diplomatik əlaqələrin qurulması

dövlətlər arasında olan əlaqələrin ilkin və başlanğıc mərhələsi hesab edilir. Dövlətlər arasında əlaqələri təmin edən diplomatiya dövlətlər arasında müxtəlif sahələrin üzlaşdırılmasını və yaxınlaşdırılmasını müəyyən edir. Eləcə də icra fəaliyyəti sahəsi kimi çıxış edir. Tarixən də diplomatik əlaqələrin ardınca bütün sahələr üzrə genişlənən əlaqələr formalaşib. Diplomatik əlaqələrin qurulması, diplomatik obyektlərin (burada səfirliklər, konsulluq xidmətləri) və subyektlərin (səfirələrin, elçilərin, konsulların təyinatı və səfirliklərin təşkil edilməsi, konsul xidmətlərinin təşkil edilməsi, konsul dairəsinin müəyyən olunması və s.) dövlətlərin xarici siyasətləri arasında ilkin əlaqələrin və uzlaşmaların həyata keçirilməsi mənasını verir. *(Qeyd: Diplomatik əlaqələr haqqında Vyana Konvensiyasına (Maddə 8) əsasən, nümayəndəliyin diplomatik personalının üzvləri prinsip etibarilə akkreditə edən dövlətin vətəndaşları olmalıdırlar. Həmin maddəyə görə, nümayəndəliyin diplomatik personalının üzvləri yerləşmə dövlətinin razılığı olmadan bu dövlətin vətəndaşlarından təyin edilə bilməz, bu razılıq isə istənilən vaxt ləğv oluna bilər. Yerləşmə dövləti, eyni zamanda akkreditə edən dövlətin vətəndaşı olmayan üçüncü dövlətin vətəndaşlarına münasibətdə də bu hüququ özündə saxlaya bilər. Həmin sənədin beşinci maddəsinə görə, akkreditə edən dövlət lazımi qaydada müvafiq yerləşmə dövlətlərini xəbərdar etdikdən sonra, əgər istənilən yerləşmə dövləti tərəfindən etiraz olunmayıbsa, nümayəndəlik başçısını və ya hər hansı diplomatik personal üzvünü şəraitdən asılı olaraq bir və ya bir neçə dövlətdə akkreditə edə və ya təyin edə bilər. Altıncı maddəyə əsasən isə əgər yerləşmə dövləti buna etiraz etməzsə, iki və ya bir neçə dövlət eyni şəxsi nümayəndəlik başçısı kimi digər dövlətdə akkreditə edə bilərlər. Nümayəndəlik başçısı və nümayəndəliyin diplomatik personalının hər bir üzvü istənilən beynəlxalq təşkilatda akkreditə edən dövlətin nümayəndəsi kimi fəaliyyət göstərə bilər).*

Diplomatiya **tənzimədi** funksiyası yerinə yetirir. Müxtəlif istiqamətlər arasında tənzimləyici və bu baxımdan da həlledici funksiyası icra edir. Dövlətin xarici siyasətinin icrası zamanı (məkanlar-dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar üzrə) onun bütün istiqamətləri arasında tənzimləyici funksiyası diplomatiya (burada dövlət rəhbərinin diplomatiyası) müəyyən edir. Belə bir fikir bildirmək olar ki, bütün dövlətlərin diplomatik fəaliyyətləri birləşir və ümumdünya üzrə vahid diplomatiya meydana gəlir. Diplomatiya bu baxımdan tərkib hissələrə ayrılır. Bir ölkəyə yönəldilmiş diplomatiya pozitiv istiqamətdə həmin ölkədə ölkəyə məxsus olan diplomatiya ilə birləşə bilər. Beynəlxalq aləmdə diplomatik cəhətdən müdafiə də bu prinsiplərə söykənir. Diplomatiya üzərində qarşılıqlı nəzarət (burada müşahidə) funksiyaları yerinə yetirilir. Bir dövlətin diplomatiyası digər dövlətin daxili işlərinə müdaxilə etdikdə, müdaxilə olunan tərəfin özünümüdafiə hüququ meydana gəlir. Özünümüdafiədən irəli gələrək vəzifələri və müəyyən funksiyaları ortaya çıxır.

Ölkənin və hökumətin rəhbərləri də diplomatlar hesab oluna bilərlər və öz fəaliyyətlərinə müvafiq olaraq müəyyən diplomatik dərəcələr alırlar. Dövlət rəhbəri (dövlət adından) hökumətin üzvlərinə müvafiq diplomatik səlahiyyətlər verə bilər və müvafiq beynəlxalq sənədlərin imzalanması və danışıqların aparılması üçün müəyyən hüquqları verə bilər. Diplomatiya tənzimədi akt olaraq, həm mərkəzləşdirici, həm də şaxələndirici fəaliyyət kimi əhəmiyyət kəsb edir. Diplomatiya dövlətlərin müvafiq strukturları arasında əlaqələrin qurulması zərurətini müəyyən edir, mərkəzləşdirici fəaliyyət sahəsi kimi əhəmiyyət kəsb edir, təklifləri hazırlayır, eləcə də mərkəzləşdiricilikdən şaxələndiriciliyə keçir, yəni akkreditə olunmuş ölkədə təmsil etdiyi ölkənin maraqlarını genişləndirməyə çalışır. **Bu istiqamətdə diplomatiya həm birləşdirici, həm bağlayıcı, həm də uzlaşdırıcı fəaliyyət sahəsinə çevrilir.**

Xarici siyasət (dövlətlərin xarici əlaqələri) –dövlətin beynəlxalq məsələlərdə ümumi kursudur. Xarici siyasət müəyyən bir dövlətin digər dövlətlərlə və xalqlarla onun müxtəlif vasitə və metodlarının tətbiqindən irəli gələn prinsipləri və məqsədlərinə müvafiq olaraq münasibətlərini tənzimləyir. Xarici siyasətin vacib vasitəsi diplomatiyadır. Xarici siyasət birbaşa daxili siyasətlə əlaqəlidir. Dövlətin əsas xarici siyasət qurumu –dövlətin xarici siyasət fəaliyyətini praktiki olaraq həyata keçirən- xarici əlaqələr üzrə dövlətdaxili orqanı-çox ölkələrdə xarici işlər nazirliyi adlanır və nazir tərəfindən rəhbərlik həyata keçirilir. ABŞ-da bu idarə Dövlət Departamenti adlanır və ABŞ dövlət katibi tərəfindən rəhbərlik edilir; Fransada bu qurum-xarici əlaqələr nazirliyi, İsveçrədə isə siyasi departament adlanır və s.¹

Diplomat kimi səfirlər (həmçinin elçilər, nunsilər, internunsilər, müşavirlər, konsullar) iştirak edirlər. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət rəhbərləri arasında da müəyyən diplomatik danışıqlar həyata keçirilir. Bu baxımdan da dövlətin elə əsas **diplomatu (onun baş diplomatu)** onun **rəhbəri** hesab olunmalıdır. Dövlətin xarici siyasətinin əsas istiqamətləri onun birinci qanunu olan konstitusiyasında əksini tapır və konstitusiyadan irəli gələrək, qanunverici hakimiyyət və icra hakimiyyəti, eləcə də məhkəmə hakimiyyəti dövlətin xarici siyasətinin müəyyən olunmasında və icra edilməsində, eləcə də xarici siyasətin daxili qanunlar ilə uyğunluq təşkil etməsində mühüm rola malik olurlar. *(Qeyd: Azərbaycan Konstitusiyasına əsasən, onun mətnində yazıldığı kimi, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin xarici siyasətlə bağlı həll etdiyi məsələlərə-Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatı ilə Azərbaycan Respublikası diplomatik nümayəndəliklərinin təsis*

¹ Внешняя политика (внешние сношения государства) — http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%BD%D0%B5%D1%88%D0%BD%D1%8F%D1%8F_%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0

edilməsi; dövlətlərarası və Azərbaycan Respublikasının qanunlarından fərqli qaydaları nəzərdə tutan hökumətlərarası müqavilələrin təsdiq və ləğv edilməsi; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müraciətinə əsasən müharibə elan edilməsi və sülh bağlanmasına razılıq bildirilməsi (Maddə 95); Azərbaycan Prezidentinin xarici siyasətlə bağlı səlahiyyətləri-Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda diplomatik nümayəndəliklərinin təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə təqdimat verir, Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda diplomatik nümayəndələrini təyin edir və geri çağırır; xarici dövlətlərin diplomatik nümayəndəliklərinin etimadnamə və övdətnamələrini qəbul edir; dövlətlərarası və hökumətlərarası beynəlxalq müqavilələr bağlayır, dövlətlərarası və Azərbaycan Respublikasının qanunlarından fərqli qaydalar nəzərdə tutan hökumətlərarası müqavilələri təsdiq və ləğv olunmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim edir; təsdiqnamələri imzalayır; siyasi sığınacaq verilməsi məsələlərini həll edir; Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin razılığı ilə müharibə elan edir və sülh bağlayır (Maddə 109); Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinin xarici siyasətlə bağlı həll etdiyi məsələlər - Azərbaycan Respublikasının qüvvəyə minməmiş dövlətlərarası müqavilələrinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğunluğu; Azərbaycan Respublikasının hökumətlərarası müqavilələrinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğu; qanunlar və digər aktlar, yaxud onların ayrı-ayrı müddəaları, Azərbaycan Respublikasının hökumətlərarası müqavilələri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarında müəyyən edilmiş müddətdə qüvvədən düşür, Azərbaycan Respublikasının dövlətlərarası müqavilələri isə qüvvəyə minmir (Maddə 130))¹

Dövlət rəhbəri öz xalqını və dövlətini beynəlxalq münasibətlərdə təmsil edən birinci şəxsdir. Ayrı-ayrı məsələlər üzrə də ayrı-ayrı şəxslərə də müxtəlif səlahiyyətlər verilə bilər. Xarici ölkələrdə akkreditə olunan səfirlər isə dövlət başçılarının tapşırıqlarını, dövlətin qanunlarını, məsələn, konsulluq

¹ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, “Biznes xəbərləri” qəzeti-2012, 64 səh.

xidməti haqqında qanundan irəli gələn vəzifələri və digər normativ-hüquqi aktları yerinə yetirirlər, qanunvericilik aktlarının tərkibi olan beynəlxalq sənədləri və ümumilikdə dövlətin xarici siyasət strategiyasında müəyyən olunan vəzifələrin taktiki tərəflərini icra edirlər, yəni normanı yerinə yetirirlər. **Diplomatiyanın strategiyası** ölkənin mərkəzi hakimiyyət qurumları (qanunverici və icraedici hakimiyyət) tərəfindən müəyyən olunur. İcra hakimiyyəti isə daha çox diplomatiyanın həyata keçirilməsi (təşkil olunması işi də daxil olmaqla) ilə məşğul olur. İcra hakimiyyəti (burada xarici siyasətin icrası ilə məşğul olan dövlət nazirlikləri) xarici siyasət sahəsində qəbul edilən qanunvericilik aktlarının icrasını yerinə yetirir, dövlətin qoşulduğu və ratifikasiya etdiyi beynəlxalq sənədlərin müddəalarının ayrı-ayrı strukturlar tərəfindən icra olunmasını təmin edir. İcra hakimiyyəti xarici siyasətin ümumi qaydada koordinasiyası ilə məşğul olur. İcra hakimiyyətinin (burada həm də dövlətin) xarici siyasətini həyata keçirən əsas qurum xarici işlər nazirliyi (idarəsi, departamenti, administrasiyası, ofisi və s.) hesab olunur. Xarici işlər nazirliyi dövlətin xarici siyasətini həyata keçirən digər qurumların fəaliyyəti arasında **koordinasiya funksiyasını** yerinə yetirir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi haqqında Əsasnaməyə görə, Xarici İşlər Nazirliyi öz **funksiyasının** icrası baxımından Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin parlamentlərarası və digər xarici əlaqələrinin həyata keçirilməsinə kömək edir; dövlət orqanlarına Azərbaycan Respublikasında akkreditə olunan xarici dövlətlərin diplomatik və konsul nümayəndəlikləri ilə əlaqələrində yardım göstərir; dövlət orqanlarının xarici dövlətlərin dövlət orqanları və vəzifəli şəxsləri ilə, beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrinə yardım edir.¹

¹ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ İŞLƏR NAZİRLİYİ HAQQINDA Ə S A S N A M Ə. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 yanvar 2004-cü il tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuşdur.

Xarici işlər nazirlikləri müəyyən əsasnamələrlə (məsələn, Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi haqqında Əsasnamə) fəaliyyət göstərirlər və bu sənədlərdə nazirlik əməkdaşlarının vəzifə və səlahiyyətləri, nazirliyin hüquqları öz əksini tapır. Xarici işlər nazirliyi öz funksiyasına uyğun olaraq, həmçinin xarici ölkələrdə yerləşən diplomatik nümayəndəliklərlə işini qurur (*səfirliyin və konsul xidmətinin əməkdaşları-burada diplomatik personal və bu personala xidmət göstərən inzibati-texniki işçilər*) xarici işlər nazirliyinin əməkdaşları olurlar və onlar *ezam edilərək diplomatik nümayəndəliklərdə müəyyən müddətlərə çalışırlar və xidmət keçirlər*²) və onlar arasında koordinasiya funksiyasını yerinə yetirir. Əsasnaməyə əsasən, Nazirliyin mərkəzi aparatının, xaricdəki nümayəndəliklərin, tabeliyində olan təşkilatların kadr təminatını öz səlahiyyətləri çərçivəsində həyata keçirir, diplomatik xidmət kadrlarının hazırlanması, yenidən hazırlanması və təkmilləşdirilməsini təşkil edir; Azərbaycan Respublikasının ərazisində və xaricdə konsul işini təşkil edir və s.³ Xarici işlər nazirliyinin ayrı-ayrı departamentləri də xarici siyasətin şaxələr üzrə icrasını təmin edirlər. Dövlətin daxili siyasəti ilə onun xarici siyasəti arasında əlaqəni, bağlılığı və uzlaşmanı məhz xarici işlər nazirliyi və onun idarələri, xidmət qurumları, şöbələri həyata keçirirlər. Xarici işlər nazirliyinin müvafiq şöbələri, bölmələri və idarələri xarici siyasətin icrası sahəsində dövrü hesabatlar təqdim edirlər və ilin müvafiq dövrlərinə uyğun olaraq (aylıq, rüblük, illik) planların (taktikanın) icrası ilə məşğul olurlar.

Diplomatiya xarici siyasətin həyata keçirilməsində həm **konkret**, həm də **universal** əhəmiyyət kəsb edir. Bu iki -fərdi (konkret istiqamətlər və sahələr üzrə) və universal istiqamət arasında birləşdirici funksiyanı da diplomatiya yerinə yetirir. Diplomatiya fəaliyyətinin əldə etdiyi nəticələr dövlət

² Diplomatik xidmət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Maddə 12, 13. http://www.rusum.az/laws/law_953106246_7974.pdf

³ Həmin Əsasnamə

siyasətinin sonrakı addımları və mərhələləri üçün yeni-yeni şərtlərin ortaya çıxmasını zəruri edir. Diplomatiya xarici siyasətin istiqamətlər üzrə mərhələli funksiyasının müəyyən edilməsini yerinə yetirir. Diplomatiyaya, həm də xarici siyasətin periferiyası (məkanlardakı periferiyası) kimi ad qoymaq olar. Xarici siyasətin həyata keçirilməsi məqsədləri elə diplomatiyanın məqsədləri hesab olunur. Xarici siyasətin məqsədləri xarici siyasətin həyata keçirilməsi zərurətindən meydana gəlir. Xarici siyasətin həyata keçirilməsi daxili tələbatları ödəmək zərurətindən, dövləti beynəlxalq aləmə assosiasiya etmək zərurətindən, dövləti qorumaq və beynəlxalq aləmdə dünya resursları hesabına gücləndirmək zərurətindən, güclənmək istiqamətində geosiyasi məkanı böyütmək istəklərindən irəli gəlir. Xarici siyasətin rasionallığı, yəni müvafiq normalara uyğun olaraq həyata keçirilməsi, sistemli qaydada həyata keçirilməsi və subyektlərin işinin sistemli əsaslarla təşkil edilməsi xarici siyasətin gücünü artırır. Xarici siyasətin gücü daxili potensialı böyüdür, eləcə də daxili potensial xarici siyasətə güc verir. Buradan da belə bir məntiqi ardıcılıq ortaya çıxır ki, xarici siyasəti və daxili siyasət dövlətin vahid və bütöv siyasətinin forma və məzmununu meydana gətirir. Dövlət xarici siyasətini həyata keçirmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edir. Bu vasitələr onun resursunu genişləndirir və resursların təkrar olaraq istifadəyə yönəldilməsi və çoxaldılması da dövlətin xarici siyasətinin güclənməsinə xidmət edir. Diplomatlara (burada ölkələrdə akkreditə olunan diplomatik nümayəndəliklərin rəhbərlərinin) təyin olunması üçün əvvəlcədən təyin ediləcək dövlətlərdən aqremanlar (razılıqlar) verilməsi lazım gəlir. **Diplomatik əlaqələr haqqında Vyana Konvensiyasının dördüncü maddəsinə əsasən, akkreditə edən dövlət yerləşmə dövlətinin onun bu dövlətdə akkreditə etmək istədiyi nümayəndəlik başçısına aqreman verdiyinə əmin olmalıdır; Yerləşmə dövləti aqreman verməməsinin səbəbləri**

haqqında akkreditə edən dövlətə məlumat verməyə borclu deyildir.

Səfirliyin başçıları olan və diplomatik rütbələrə malik olan şəxslər bir dövlətin başqa dövlətdə nümayəndəsi hesab olunur. Buna görə də səfir etimadnamələri dövlət rəhbərlərinə təqdim edilir.

Konsullarda isə razılıq konsul ekzekvaturası ilə verilir. Konsullara patentlər (**konsul patenti**) də verilir ki, bu sənəddə konsulun vəzifəsi, onun dairəsi, diplomatik dərəcəsi (diplomatik rütbəsi) öz əksini tapır. Konsul ekzekvaturası xarici işlər nazirliyi tərəfindən verilir. Onlar öz sənədlərini xarici işlər nazirlərinə təqdim edirlər.

Xarici siyasətin həyata keçirilməsi vasitələri və istiqamətləri kimi aşağıdakıları ümumiləşdirilmiş şəkildə qeyd etmək olar:

Vasitələr olaraq, subyektləri və subyektlərin istifadə etdikləri üsulları qeyd etmək olar:

-xarici siyasətin həyata keçirilməsi proseslərində istifadə olunan diplomatiya vasitələri-hərəkət istiqamətləri olaraq,- danışıqların həyata keçirilməsi və müəyyən razılıqların əldə olunması, sənədlərin (müqavilə (pakt), konvensiya, xartiya, saziş, protokol və s.) imzalanması;

-sənədlərdə razılaşdırılmış və qəbul edilmiş normalara əməl edilməsi mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması;

-konfransların, sammitlərin, forumların və digər bu kimi iclasların keçirilməsi və s.

Xarici siyasəti həyata keçirən vasitələr- istiqamətləri müəyyən edən və icra edən vasitələr) subyektlər kimi,

-dövlət rəhbəri, hökumət rəhbəri;

-parlament (müqavilənin müzakirə edilməsi və ratifikasiyası və s.);

-konstitusiya məhkəmələri-müqavilələrin və digər sənədlərin dövlətin konstitusiyasına uyğunluğu;

-icra qurumu kimi-xarici işlər nazirlikləri və idarələri, dövlət katiblikləri, dövlət müşavirlikləri və s.

İstiqamətlər kimi,

-sənədlərin imzalanması və ratifikasiyası; sənədlərə xitam verilməsi;

-danışıqların həyata keçirilməsi və müqavilələrə (sənədlərə) qoşulma;

- sənədlərin hazırlanması üçün şəraitin öyrənilməsi və müvafiq təkliflərin verilməsi;

-icra mexanizminin müəyyən olunması və s.

Sahələr kimi,

Xarici siyasət dövlətin maraq göstərdiyi bütün sahələr üzrə meydana gəlir. Xarici siyasətin sahələri dövlətin potensialı hesabına böyüyür. Dövlətin potensialı da onun daxili enerji resursları hesabına zənginləşir. Dövlət öz nüvə mərkəzinin maraqlarını xarici siyasətin hesabına da təmin etmək siyasətini həyata keçirir. **Əməkdaşlıq sahələri:** beynəlxalq səviyyədə rəsmi tanınma, diplomatik əlaqələrin qurulması; iqtisadiyyat, o cümlədən ticarət, investisiya qoyuluşu, maliyyə sahəsi, beynəlxalq kreditlər, nəqliyyat infrastruktur sahələri, regional enerji layihələri, yükdaşımaları sahəsində layihələr üzrə əməkdaşlıq; hərbi-təhlükəsizlik sahələri: geostrategiya, hərbi əməkdaşlıq, strateji sahədə əməkdaşlıq, hərbi-siyasi ittifaqlarda əməkdaşlıq, ikitərəfli və çoxtərəfli qaydada əməkdaşlıq, silah alqı-satqısı sahəsində əməkdaşlıq, hərbi-sənaye kompleksi sahəsində əməkdaşlıq, hərbi təlimlər sahəsində əməkdaşlıq, hərbi bazalar və hərbi avadanlıqların, hərbi qurğuların yerləşdirilməsi sahəsində əməkdaşlıq, transməkanla, yəni tranzit keçidlərlə bağlı əməkdaşlıq; miqrasiya sahəsində əməkdaşlıq, viza rejimləri və sərhədlərin keçilməsinin əsasları

ilə bağlı əməkdaşlıq; sərhəd məsələləri-delimitasiya və demarkasiya, ərazi mübahisələri, ərazi statusları ilə əlaqəli məsələlərdə əməkdaşlıq; beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində əməkdaşlıq; beynəlxalq mülki yükdaşımaları ilə bağlı əməkdaşlıq, sərnəşindəşmə ilə bağlı əməkdaşlıq; insan hüquqlarının təmin olunması və bununla bağlı öhdəliklərin götürülməsi ilə bağlı məsələlər üzrə əməkdaşlıq, cinayətkarların ekstradisiyası; mülk məsələləri üzrə əməkdaşlıq; kütləvi –qırğın silahları ilə bağlı əməkdaşlıq; ekologiya, səhiyyə, təhsil, elm və mədəniyyət və digər sahələr üzrə əməkdaşlıq; ərazi işğalları və ərazi mübahisələri; etnik münaqişələr və dövlətlərarası mübahisələr sahəsində əməkdaşlıq; qaçqın və məcburi köçkünlərin statusları ilə bağlı məsələlər; beynəlxalq dəniz, çay, su kanalı rejimləri və digər beynəlxalq hüquqi məsələlər və s.

Xarici siyasətin istiqamətlərini müəyyən edən nəzəri vasitələr-strateji və taktiki vasitələr. Xarici siyasətin istiqamətlərini müəyyən edən nəzəri vasitələr kimi dövlətlərin daxillərində qəbul olunan və xarici siyasət fəaliyyətini müəyyən edən və istiqamətləndirən, eləcə də icrasını təmin edən xarici siyasət sənədləri və beynəlxalq sənədlər (burada müxtəlif sahələri əhatə edən daxili qanunvericilik və beynəlxalq normalar toplusu) və beynəlxalq qaydalar mühüm rol oynayır. Beynəlxalq sənədlər qəbul edilmiş layihələrdir və dövlətlər öz məqsədlərinə çatmaq üçün həmin layihələr üzrə fəaliyyət göstərirlər. İlk növbədə dövlətlərin konstitusiyaları burada ilkin fəaliyyət sənədi kimi əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətlərin daxili inkişaf konsepsiyaları, doktrina və proqramları da xarici siyasətin sənədləri kimi mühüm önəmə malikdir. Xarici siyasət sahəsində **ilkin strateji sənəd** kimi dövlətlərin konstitusiyaları əsas götürülməlidir. Diplomatiya sahəsində mövcud olan sənədlər bir-birini şərtləndirir və əvvəlcə qəbul olunmuş sənədlər sonrakı sənədlər üçün bağlayıcı və şərtləndirici rolunu oynayır. Məsələn, dövlətlərin

xarici siyasət sənədləri onların konstitusiyaların müvafiq olaraq hazırlanır. Eyni zamanda, beynəlxalq sənədlər universal beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində və BMT Nizamnaməsinin tələblərinə uyğun şəkildə hazırlanır. Sənədlər həmçinin bir-birindən törəyirlər və xüsusilə eyni və oxşar sahələr üzrə sənədlər bir-birindən meydana gəlir. Məsələn, Diplomatik əlaqələr haqqında 1961-ci il tarixli Vyana Konvensiyasından, 1963-cü il tarixli Konsul əlaqələri haqqında Vyana Konvensiyasından və 1969-cu il tarixli Xüsusi missiyalar haqqında Konvensiyadan irəli gələrək, Dövlətlərin universal xarakterli beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrində nümayəndəliyi haqqında 14 mart 1975-ci il tarixli Vyana Konvensiyası hazırlanmışdır.¹ Bu Konvensiya da diplomatiyanın tərəflərindən birini-dövlətlərlə beynəlxalq təşkilatlar arasındakı əlaqələri- tənzim edir. Bütün bu sənədlər dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinin tənzim olunmasına əsaslanır. Diplomatik əlaqələr haqqında Vyana Konvensiyası diplomatiya sahəsində özündən sonrakı sənədlər üçün mühüm şərtləndirici baza rolunu oynayır.

Dövlətlər xarici siyasət sahəsində doktrinalar, konsepsiyalar (məsələn, 2013-cü il tarixli “Rusiya Federasiyasının xarici siyasət konsepsiyası”) qəbul edirlər. Sonra isə beynəlxalq mövcud sənədlər əsas kimi götürülür. Beynəlxalq sənədlərin implementasiyası (daxildə tətbiqi və daxili qanunvericiliklə uyğunlaşdırılması) proseslərini həyata keçirirlər. Beynəlxalq sənədlər daxili qanunvericiliyin tərkib hissəsinə çevrilir. Dövlətlər öz xarici siyasət üzrə hərəkət və inkişaf konsepsiyalarını və doktrinalarını konstitusiyadan və beynəl-

¹ Венская Конвенция о представительстве государств в их отношениях с международными организациями универсального характера 14 марта 1975 года. Действующее международное право. В трех томах. Том первый. Составители проф. Ю.М.Колосов и проф. Э.С.Кривчикова. М.: Издательство Московского независимого института международного права, 1996.-864 с. ss.582-615.

xalq hüquq prinsiplərinin əks olunduğu baza normalardan götürürlər. Konstitusiya, beynəlxalq sənədlər, doktrinalar və konsepsiyalar strateji sənədlərdir. Diplomatiya isə daha çox bu strateji məsələlərin yerinə yetirilməsi ilə məşğul olur. Diplomatiya burada taktiki məsələləri yerinə yetirir. Diplomatiya yaxın, orta və uzun müddətli strategiyanın yerinə yetirilməsinə xidmət edir.

Belə qəbul etmək olar ki, istiqamətlər olaraq, təşkilatı nəqtəyi-nəzərdən diplomatiya (burada başqa dövlətlərin ərazilərində və təşkilatlarda təmsil olunma baxımından) üç əsasda həyata keçirilir: **bir dövlətin digər dövlətlərdə və təşkilatlarda olan daimi diplomatik nümayəndəlikləri; bir dövlətin digər dövlətlərdə olan konsulluqları; məxsusi rejimə malik olan xüsusi missiyalar.**

Konsulluğun əsasları

Dövlətlər arasında əlaqələr sahələr və istiqamətlər üzrə təsnif olunma xassələrinə malik olur. Dövlətlər çalışırlar ki, öz aralarında bütün mümkün variantlar üzrə əlaqələri tənzim etsinlər. Dövlətlər arasında bütün əlaqələr siyasi mənə kəsb edir, çünki dövlətin fəaliyyəti elə siyasət adlanır. Bu baxımdan da siyasi əlaqələr dedikdə, daha çox yuxarı mərhələdə cəmləşmiş, formalaşmış əlaqələr mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bütün əlaqələrin yuxarı və ali səviyyəsi siyasi əlaqələr hesab olunur. Dövlətlər arasında siyasi əlaqələrin ali forması onların dövlət rəhbərləri arasında olan görüşlərdir, dövlət başçılarının imzladıkları sənədlərdir. Bundan aşağıda isə hökumətlər arasında əlaqələr yaradılır və sonra isə nazirliklər və digər icra qurumları arasında əlaqələr formalaşdırılır. Xarici ölkələrdə bütün əlaqələrin yaradılmasında koordinasiya funksiyasını diplomatiya öz üzərinə götürür. Dövlətlər arasında əlaqələrin mühüm forması (burada baza əlaqələr nəzərdə tutulur) siyasi əlaqələrdir ki, bu əlaqələrin də tənzim olunması və əlaqələr

arasında bağlılığın yaradılması diplomatiya ilə yerinə yetirilir. Diplomatiya dövlətlər arasında siyasi əlaqələrin təzahürüdür. Dövlətlər arasında siyasi əlaqələrlə yanaşı, iqtisadi və mülki məzmunlu əlaqələr də vardır. Dövlətlərin fəaliyyəti şaxələndiyindən onlar arasında əlaqələr də şaxələnmə funksiyasına malik olur və yuxarı mərhələdə siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Diplomatiya, bu baxımdan siyasi əlaqələrdən tutmuş iqtisadi əlaqələrə qədər olan mərhələni özündə əks etdirən bir fəaliyyət sahəsidir. Dövlətlər arasında əlaqələr və münasibətlər çoxistiqamətlidir və bu baxımdan da vahidlik və şaxəlilik təşkil edir.

Dövlətlər arasında beynəlxalq əlaqələrin genişliyi və bundan irəli gələn zərurət dövlətlərin sakinlərinin dövlətlərdən dövlətlərə keçməsinin əsaslarını təşkil edir. Beynəlxalq münasibətlər ümumdünya sakinlərinə xidmət edir. Dövlətlərin sakinləri bir ölkədən başqa ölkələrə gedirlər. Burada daimi yaşayış yerləri əldə edirlər. Ölkələrin sərhədlərini keçmək üçün xüsusi vizalar tələb olunur. Vizalarda bir ölkənin vətəndaşının başqa ölkədə qalacağı günün müddəti göstərilir. Bu da ondan irəli gəlir ki, dövlətlər öz vətəndaşlarının daimi yaşayış yerlərini seçmələrdə maraqlı olurlar və onların müvəqqəti yaşayış və işləmək, oxumaq üçün yerlərinin seçilməsində də maraqlı nümayiş etdirirlər.

Konsul əlaqələri haqqında 24 aprel 1963-cü il tarixli Vyana Konvensiyasında da qeyd olunur ki, xalqlar arasında qədim zamanlardan konsul əlaqələri qurulub. Dövlətlər arasında konsul əlaqələri (maddə 2) qarşılıqlı razılıq əsasında müəyyən olunur. Dövlətlər arasında diplomatik əlaqələrin kəsilməsi öz ardınca konsul əlaqələrinin kəsilməsini (ipso facto) meydana gətirmir (maddə 2). Konsul xidməti qəbul edən dövlətin razılığı əsasında onun ərazisində yaradılır (maddə 4).

Xüsusi missiyaçılıq

Xüsusi missiya-öz xarakterinə görə dövləti təmsil edən, bir dövlət tərəfindən digər dövlətə (onun razılığı ilə) göndərilən və müəyyən məsələlərə birgə baxılmasını və müəyyən məsələlərdə həllini nəzərdə tutan müvəqqəti missiyadır.¹ Həmin sənədin ikinci maddəsinə əsasən, bir dövlət digər dövlətə (onun razılığı ilə) diplomatik və digər qarşılıqlı razılaşdırılmış kanallar vasitəsilə əvvəlcədən razılaşdırılmış qaydada xüsusi missiya göndərə bilər. Sənədə əsasən, xüsusi missiyaların funksiyaları göndərən və qəbul edən dövlətin qarşılıqlı razılıqları ilə müəyyən olunur.

Xüsusi missiyalar daima məxsusi rejimdə fəaliyyət göstəriblər. Xüsusi missiyalar haqqında 8 dekabr 1969-cu il tarixli Konvensiyasında qeyd olunur ki, sözügedən sənəd Diplomatik əlaqələr haqqında 1961-ci il tarixli və Konsul əlaqələri haqqında 1963-cü il tarixli konvensiyaları tamamlamaq imkanlarına malikdir və dövlət və ictimai quruluşlarından asılı olmayaraq dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinin möhkəmlənməsinə və inkişafına kömək edə bilər.² Həmin sənəddə o da yazılır ki, xüsusi missiyaların vacibliyi haqqında məsələ Birləşmiş Millətlər Təşkilatının diplomatik əlaqələrə və immunitetlərə dair həsr olunmuş konfransında qaldırılmışdır.

Xüsusi missiyaçılıq daimi və müvəqqəti **müşahidəçiliyi** də özündə əks etdirir.

¹ Конвенция о специальных миссиях и факультативный протокол. 8 декабря 1969 года. Действующее международное право. В трех томах. Том первый. Составители проф. Ю.М.Колосов и проф. Э.С.Кривчикова. М.: Издательство Московского независимого института международного права, 1996.-864 с. ss.562-582. Maddə 1.

² Həmin sənəd.

Beynəlxalq təşkilatlarda təmsil olunma

Beynəlxalq təşkilatları dövlətlər yaradırlar. Ona görə təşkil edirlər ki, özlərinin nüəyyən sahələr üzrə əlaqələrini ixtisaslaşmış sahələr üzrə təşkil edə bilsinlər. Beynəlxalq təşkilatlar üst və törəmə subyektlər kimi də qəbul olunmalıdırlar. Beynəlxalq təşkilatlar daha çox universal və regional əsaslarla beynəlxalq münasibətlərin və əlaqələrin zənginləşməsinə və təkmilləşməsinə xidmət edirlər. (Qeyd: *“Universal xarakterli beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərdə dövlətlərin nümayəndəliyi”* adlanan 14 mart 1975-ci il tarixli Konvensiyada (maddə 1) *“Beynəlxalq təşkilat”* dedikdə, *hökumətlərarası təşkilat* kimi qəbul olunur. *“Universal xarakterli beynəlxalq təşkilat”* dedikdə isə BMT və onun ixtisaslaşdırılmış qurumları, Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik və bu təşkilatın analoqu olan istənilən təşkilat, həmçinin geniş beynəlxalq xarakter kəsb edən məsuliyyətə malik olan üzvlərdən ibarət olan şəxsi heyət başa düşülür. *“Daimi müşahidəçi missiyası”* dedikdə isə, dövlətə göndərilən və beynəlxalq təşkilat üzvü olmayan daimi xarakterli missiya başa düşülür. (maddə 1). Konvensiyaya əsasən, Beynəlxalq təşkilatlarda fəaliyyət göstərən daimi nümayəndəliyin funksiyalarına – göndərən dövlətin Təşkilatda nümayəndəliyinin təmin edilməsi; göndərən dövlətlə Təşkilat arasında əlaqələrin yaradılması; Təşkilatla və onun hədləri çərçivəsində danışıqları aparmaq; Təşkilatda həyata keçirilən fəaliyyət barəsində göndərən dövləti məlumatlandırmaq; Təşkilatın fəaliyyətində göndərən dövlətin iştirakının təmin edilməsi; Təşkilatla münasibətdə göndərən dövlətin maraqlarını müdafiə etmək və s. ibarətdir).

Beynəlxalq təşkilatlar əsasən beynəlxalq münasibətlərin sahələrə ayrılmasını təmin edirlər. Beynəlxalq təşkilatlara (universal, xüsusi, regional, regionlararası, açıq, qapalı) dövlətlər hüquq və səlahiyyət verirlər. Beynəlxalq təşkilatların

nizamnamələri mövcud olur ki, bu nizamnamələrdə təşkilatların məqsəd və vəzifələri öz əksini tapır. Dövlətlər beynəlxalq təşkilatların nizamnamələrini hazırlamaqla, qəbul etməklə həmin təşkilatlara müəyyən səlahiyyətlər vermiş olurlar.

Beynəlxalq təşkilatlarda dövlətlər təmsil olunarkən əsasən, öz nümayəndələrini akkreditə edirlər. Beynəlxalq təşkilatlarda dövlətlər səfirlər vasitəsilə təmsil olunurlar və beynəlxalq təşkilatlara üzvlük haqları ödənilir. Beynəlxalq təşkilatlara dövlətlərin xarici siyasət fəaliyyətlərini yerinə yetirən strukturlar kimi baxmaq lazımdır.

Diplomatların təyin edilməsinin və qəbul olunmasının əsasları

Bir dövləti başqa bir dövlətdə və ya da beynəlxalq təşkilatda təmsil etmək, eləcə də xüsusi missiyaya rəhbərlik etmək üçün səfirlər və ya da səfirlərə bərabər tutulan diplomatik rütbəli şəxslər dövlət başçıları tərəfindən təyin edirlər və digər dövlətlərin başçıları yanında akkreditə olunurlar. Səfirlərin təyini üçün əvvəlcə təyin olunan dövlət tərəfindən aqreman verilməsi lazım gəlir. Səfir etimadnamələrini səfirlər təyin olunduqları dövlətlərin başçılarına təqdim edirlər.

Diplomatik nümayəndəliyin rəhbərləri və digər diplomatlar xüsusi hörmətə malik olan təbəqə (peşə baxımından) hesab olunurlar. Bütün dövlətlər “beynəlxalq diplomatiya hüquqnu və diplomatiya etikasını” yaradırlar və bu qaydalar çərçivəsində diplomatlara immunitet və imtiyazlar verirlər.

Diplomatların təyin edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyindən, həm də mühüm məsuliyyət və öhdəlik yaratdığından, məxsusi qaydalar əsasında həyata keçirilir. Bu məxsusi qaydalar da diplomatlara olan xüsusi önəm və diqqətdən irəli gəlir. Diplomatlar üçün təyinat razılıqlarının alınması və təqdimat (etimadnamələrin və övdətnamələrin

təqdim olunması) halları da bu vəzifənin xüsusi əhəmiyyətini üzərə çıxarır.

Səfir etimadnaməsi. *Diplomatik Əlaqələr haqqında Vyana Konvensiyasına görə (maddə-13, bənd 2), etimadnamələrin verilməsində və onların təsdiq olunmuş surətlərinin təqdim olunmasında nümayəndəlik başçısının gəlmə saati və günü ilə müəyyən olunur.*

Səfir övdatnaməsi. *Səlahiyyət müddəti başa çatmış diplomatik nümayəndəliyin rəhbərinin akkreditə olunan dövlətin rəhbərinə təqdim etdiyi sənəddir. Burada diplomatik nümayəndəliyin rəhbərinin səlahiyyət müddətinin baş çatdığı vaxt öz əksini tapır.*

Diplomatların təyinatı çoxtərəfli (burada bir neçə ölkəyə təyin olunma, bir ölkəyə və təşkilatdakı nümayəndəliyə təyin olunma, bir neçə ölkəyə xüsusi missiya göndərmə və s.) əsaslarla da ola bilər. Çoxtərəflilik məsələsinə də iki aspektdən yanaşmaq olar: **birincisi**, bir şəxsin iki və ya bir neçə dövlət tərəfindən bir dövlətdə və ya da beynəlxalq təşkilatda akkreditə məsələsi; **ikincisi**, bir dövlətin diplomatının bir və ya bir neçə dövlətdə və ya da təşkilatda (burada bir dövlət və bir təşkilat da mümkündür) təmsil olunmaq məsələsi. Bu baxımdan, **Dövlətlərin universal xarakterli beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrində nümayəndəliyi haqqında 14 mart 1975-ci il tarixli Vyana Konvensiyasına** (maddə 8) görə, göndərən dövlət bir şəxsi nümayəndəliyin rəhbəri kimi iki və ya bir neçə beynəlxalq təşkilatda akkreditə edə bilər və ya da özünün digər nümayəndəliyinin rəhbərini həm də beynəlxalq təşkilatda akkreditə edə bilər. İkinci məsələ ilə əlaqədar olaraq onu qeyd etmək olar ki, Xüsusi missiyalar haqqında 8 dekabr 1969-cu il tarixli Konvensiyaya əsasən (maddə 4), dövlət bir missiyanı (həmin missiya nəzərdə tutulur) iki və ya bir neçə dövlətə göndərmək arzusunda olarsa, bu barədə razılıq üçün hər bir dövlətə müraciət edir. Beşinci maddəyə görə isə iki və ya da çoxlu sayda dövlət başqa bir dövlətə ümumi missiya göndərmək

istəyərsə, onda razılıq üçün göndərilməsi nəzərdə tutulan ölkəyə müraciət olunur. Diplomatların təyin olunmasında və göndərilməsində vətəndaşlıq məsələləri də xüsusi önəm kəsb edir. Belə ki, diplomatik fəaliyyəti və konsul fəaliyyətini tənzim edən beynəlxalq konvensiyalara əsasən, göndərilən və yaxud da təyin olunan diplomatlar, diplomatik nümayəndəliklərin rəhbərləri göndərən və ya da təyin edən dövlətin vətəndaşları olmalıdırlar. Lakin istisnalar da mövcuddur, belə ki, Konsul əlaqələri haqqında Vyana Konvensiyasının 18-ci maddəsinə görə, iki və ya bir neçə dövlət, qəbul edən (akkreditə olunan) dövlətin razılığına əsasən, bir şəxsi razılıq bildirən dövlət ərazisində konsul təyin edə bilər. Bu halda konsul iki dövləti təmsil edir. Bununla yanaşı, Diplomatik əlaqələr haqqında Vyana Konvensiyasının altıncı maddəsinə əsasən, iki və ya bir neçə dövlət təyin olunan dövlətin razılığı olarsa, bir şəxsi həmin dövlətdə akkreditə edə bilər. Bu zaman həmin şəxs iki və ya bir neçə dövlətin rəsmi nümayəndəsi olacaqdır. Eyni zamanda beynəlxalq təşkilatlarda təmsil olunma məsələsində də qeyd olunur ki, iki və ya da bir neçə dövlət bir şəxsi bir beynəlxalq təşkilatda akkreditə edə bilər.

Diplomatik immunitet və imtiyazlar

Xüsusi missiya haqqında Konvensiyada qeyd olunur ki, xüsusi missiyaya aid olan imtiyaz və immunitətlər ayrı-ayrı şəxslərin mənafeyini təmin etmək üçün yox, təmsil olunan dövlətin özünəməxsus qaydada xarakterinədən irəli gələn missiyanı yerinə yetirmək üçün xüsusi missiyanın funksiyalarının səmərəli qaydada yerinə yetirilməsi üçündür.¹

¹ Конвенция о специальных миссиях и факультативный протокол. 8 декабря 1969 года. Действующее международное право. В трех томах. Том первый. Составители проф. Ю.М.Колосов и проф. .С.Кривчикова. М.: Издательство Московского независимого института международного права, 1996.-864 с., ss.562-582.

Diplomatik əlaqələr haqqında Vyana Konvensiyasında qeyd olunduğu kimi, dövlətlər bütün ölkələrin xalqlarının lap qədim zamandan diplomatik agentlərinin statuslarını tanıyırlar. Bütün diplomatlar və ailə üzvləri (vəzifə başında olarkən, vəzifə başına gedərkən və vəzifədən qayıdarkən) olduqları və tranzit məkan kimi istifadə etdikləri ölkələrdə hörmətlə qəbul olunurlar və immunitet və imtiyazlardan istifadə edirlər. O da sənəddə (maddə 40) öz əksini tapır ki, öz vəzifəsini tutmaq üçün gedərkən və ya öz vəzifəsinə, öz ölkəsinə qayıdarkən diplomatik agent zərurət olduqda, ona viza verən üçüncü dövlətin ərazisindən keçirsə, yaxud bu ərazidədirsə, bu üçüncü dövlət onun keçib getməsinə və ya qayıtmasını təmin etmək üçün tələb olunan toxunulmazlıq və bu cür digər immunitətlər verir. Bunlar imtiyaz və immunitətlərdən istifadə edən, diplomatik agentə müşayiət edən və ya ayrılıqda ona çatmaq üçün gedən və ya öz ölkəsinə qayıdan hər bir ailə üzvünə aid edilir. Həmin maddəyə əsasən, tranzitlə gedən rəsmi yazışmalar, kodlaşdırılmış, şifrəli məktublar da üçüncü ölkə tərəfindən toxunulmazdır və mühafizə olunmalıdır. Diplomatik əlaqələr haqqında Vyana Konvensiyasında qeyd olunur ki, diplomatik immunitet və imtiyazların verilməsi ayrı-ayrı şəxslərin mənfəəti üçün deyildir və dövləti təmsil edən orqanlar kimi diplomatik nümayəndəliklərin funksiyalarının səmərəli qaydada həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədini güdür.

Konsul əlaqələri haqqında 24 aprel 1963-cü il tarixli Vyana Konvensiyasında qeyd olunur ki, konsul xidmətinin yerləşmə yeri, onun dərəcəsi və konsul dairəsi təyin edən dövlət tərəfindən müəyyən olunur və qəbul edən dövlət tərəfinin razılığı ilə həyata keçirilir (maddə 4). Konsul xidmətinin yerləşmə yerinin, dərəcəsinin və konsul dairəsinin sonradan dəyişməsi yalnız qəbul edən dövlətin razılığı ilə müəyyən olunur (maddə 4). Hər hansı bir baş konsulluq və ya konsulluq öz yerləşmə yerində olmayan bir yaşayış məskənində hər

hansısa bir vitse-konsulluq və ya konsul agentliyi açmaq istəsə, yerləşmə dövlətinin razılığı mütləq tələb olunur (maddə 4).¹

Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlər qarşılıqlı şəkildə bir-birlərinə hörmətlə yanaşırlar. Onların hörmətləri diplomatik nümayəndələrinə qarşı rəsmi qaydada olan immunitet və imtiyazlarda öz əksini tapır. Qarşılıqlı hörmət prinsipləri də elə beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən irəli gəlir. Diplomatik immunitet və imtiyazlar beynəlxalq hüququn prinsiplərindən meydana gələrək, dövlətlərarası diplomatik əlaqələrin və diplomatiya fəaliyyətini icar edən şəxslərin münasibətlərinin (akkreditə edən və akkreditə olunan dövlətlərin münasibətləri) əsaslarını təşkil edir. Diplomatin toxunulmazlığı və imtiyazları ona akkreditə olunan dövlət tərəfindən edilən xüsusi hörmətin və qayğının əlamətidir. Diplomat (burada diplomatik nümayəndəliyin rəhbəri) dövlətini başqa bir dövlətdə təmsil etdiyindən, ona olan hörmət məhz təmsil etdiyi dövlətə olan hörməti təcəssüm etdirir. Bu baxımdan da diplomatlarla münasibətlər spesifik xarakterə malik olur ki, bu da nəticədə diplomatik əlaqələr üzrə yaranan münasibətlərin əsaslarından birini təşkil edir. Diplomatik nümayəndəliyin başçısı bir dövləti digər dövlətdə və ya da beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatda təmsil edir. Diplomatlar (səfirliyin diplomatik rütbəsi olan əməkdaşları) diplomatik immunitetlərdən və toxunulmazlıqlardan istifadə edirlər. Diplomatik immunitet diplomatik toxunulmazlıqdır. Diplomatik imtiyaz isə diplomatlar üçün verilən güzəştlərdir. **Xüsusi missiyaya** rəhbərlik edən və göndərən dövlətin rəhbəri olan şəxs qəbul edən dövlətdə və ya üçüncü dövlətdə üstünlüklərdən, imtiyaz və immunitetlərdən istifadə edirlər, hansı ki, bunlar rəsmi səfərlə digər dövlətə

¹ Венская Конвенция о консульских сношениях и факультативные протоколы 24 апреля 1963 года. Действующее международное право. В трех томах. Том первый. Составители проф. Ю.М.Колосов и проф. Э.С.Кривчикова. М.: Издательство Московского независимого института международного права, 1996.-864 с. ss.528-562.

səfər edən dövlət başçıları üçün beynəlxalq hüquqla tanınır.¹ Hökumət başçıları, xarici işlər nazirləri və göndərən dövlətin xüsusi missiyasında iştirak edən digər yüksək rütbəli şəxslərə qəbul edən dövlətdə və ya üçüncü dövlətdə Konvensiyanın qüvvəyə minməsilə beynəlxalq hüquqla tanınan üstünlüklər, imtiyaz və immunitətlər verilir.²

Diplomatik əlaqələr haqqında 1961-ci il 18 aprel tarixli Vyana Konvensiyasının 29-cu maddəsinə əsasən, **diplomatik agentin** (həmin sənədə əsasən, “diplomatik agent” nümayəndəliyin başçısı və nümayəndəliyin diplomatik personalının üzvüdür) şəxsiyyəti toxunulmazdır. O, heç bir formada həbs edilə və ya tutulub saxlanıla bilməz. Yerləşmə dövləti ona lazımi hörmətlə yanaşmalı və onun şəxsiyyəti, azadlıq və şərəfinə qarşı ola biləcək qəsdlərin qarşısını almaq üçün bütün lazımi tədbirləri görür. 30-cu maddəyə əsasən, diplomatik agentin şəxsi iqamətgahı da nümayəndəlik binalarının istifadə etdiyi toxunulmazlıq və müdafiədən istifadə edir. Onun kağızları və yazışmaları və 31-ci maddənin 3-cü bəndində nəzərdə tutulan istisnalarla onun mülkiyyəti ilə eyni dərəcədə toxunulmazdır. Konvensiyanın 31-ci maddəsində yazılır:

1. Diplomatik agent yerləşmə dövlətinin cinayət yurisdiksiyasından immunitetindən istifadə edir. O, həmçinin aşağıda göstərilən hallardan başqa mülki və inzibati yurisdiksiya immunitetindən də istifadə edir:

a. Yerləşmə dövlətində olan şəxsi daşınmaz əmlaka aid mülkiyyət iddiası, əgər bu əmlak akkreditə edən dövlətin adından nümayəndəliyin məqəsdləri üçün alınmayıbsa;

¹ Конвенция о специальных миссиях и факультативный протокол. 8 декабря 1969 года. Действующее международное право. В трех томах. Том первый. Составители проф. Ю.М.Колосов и проф. Э.С.Кривчикова. М.: Издательство Московского независимого института международного права, 1996.-864 с. ss.562-582. Maddə 21, bənd 1.

² Həmin sənəd. Maddə 21, bənd 2.

b.Diplomatik agentin akkreditə edən dövlətin adından deyil, adi şəxs kimi vəsiyyətin icraçısı, vərəsəlik mülkiyyətinin qəyyumu, varis və ya vərəsəni alan şəxs qismində çıxış etdiyi vərəsəlik iddialarında;

c.Diplomatik agentin yerləşmə dövlətində özünün rəsmi funksiyaları hüddudlarından kənar yerinə yetirdiyi istənilən peşə və ya kommersiya fəlaiyyətinə aid iddialar.

2. Diplomatik agent şahid qismində ifadə verməyə borclu deyildir.

3. Bu maddənin 1-ci bəndinin “a”, “b”, “c” yarımbəndlərinə aid hallar istisna olmaqla diplomatik agentə qarşı heç bir icra tədbirləri tətbiq edilə bilməz, ancaq bir şərtlə tətbiq edilə bilər ki, onun şəxsiyyətinin və iqamətgahının toxunulmazlığı pozulmasın.

4.Diplomatik agentin yerləşmə dövlətinin yurisdiksiyasından immuniteti onun akkreditə edən dövlətin yurisdiksiyasından azad etmir. Diplomatik əlaqələr haqqında 1961-ci il 18 aprel tarixli Vyana Konvensiyası.

Vyana Konvensiyasından bəzi hissələr: Maddə 22. 1.Nümayəndəliyin binaları toxunulmazdır. Yerləşmə dövlətinin hakimiyyət orqanları nümayəndəlik başçısının razılığı olmadan bu binalara daxil ola bilməzlər. 2.Nümayəndəliyi hər cür hücumlardan və zərər vurulmasından qorumaq və nümayəndəliyin sakitliyinin istənilən formada pozulmasının və ya şərəfinin təhqir olunmasının qarşısını almaq üçün hər cür lazımi tədbirlər görmək yerləşmə dövlətinin xüsusi vəzifəsidir. 3. Nümayəndəliyin binaları, avadanlıqları və bu binalardakı digər əmlak, həmçinin nümayəndəliyin nəqliyyat vasitələri axtarış, müsadirə və həbs icra hərəkətlərində immunitətdən istifadə edir. Maddə 23. 1. Akkreditə edən dövlət və nümayəndəlik başçısı konkret xidmət növünün ödənişi olan vergi, yığım və rüsumlardan başqa nümayəndəliyin şəxsi və ya kirayə etdiyi binalarına münasibətdə bütün dövlət, rayon və bələdiyyə vergiŞ yığım və rüsumlardan azaddırlar. 2. Bu maddədə bəhs edilən fiskal istisnalar akkreditə edən dövlətlə və nümayəndəlik başçısı ilə müqavilə bağlayan şəxslərdən yerləşmə dövlətinin qanunlarına uyğun olaraq tutulan vergi, yığım və rüsumlara aid deyildir. Maddə 24. Nümayəndəliyin arxiv və sənədləri bütün vaxtlarda və harada olmasından asılı olmayaraq toxunulmazdır. Maddə 25. Yerləşmə dövləti nümayəndəliyin funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün hər

cür imkanı yaratmalıdır. Maddə 27. 2. Nümayəndəliyin rəsmi yazışmaları toxunulmazdır. Rəsmi yazışma dedikdə, nümayəndəliyə və onun funksiyalarına aid olan bütün yazışmalar nəzərdə tutulur. Maddə 35. Yerləşmə dövləti diplomatik agentini xarakterindən asılı olmayaraq bütün əmək və dövlət mükəlləfiyyətlərindən, həmçinin rekvizisiya, təminat və hərbi düşərgələr kimi hərbi mükəlləfiyyətlərdən azad etməlidir.

İçərisində yalnız rəsmi istifadə üçün nəzərdə tutulan, ancaq diplomatik sənəd və əşyalardan ibarət olan poçtun xüsusi nişanı olmalıdır.-maddə 27. Bu sənədlər (tranzit ölkələrdə də) toxunulmazdır. Konvensiyanın 36-cı maddəsinə əsasən, yerləşmə dövləti nümayəndəliyin rəsmi istifadəsi üçün nəzərdə tutulan əşyaları gömrük rüsumlarından, vergilərdən və bununla bağlı olan rüsumlardan azad edir. Diplomatin və ailə üzvlərinin şəxsi istifadəsi üçün nəzərdə tutulan əşyalar da vergi və gömrük rüsumlarından (akkreditə edən dövlətdə) azad edilir. **Xüsusi Missiyalar haqqında Konvensiyaya** (maddə 24) əsasən, xüsusi missiyanın mülki (əmlakı) qəbul edən dövlətdə bütün dövlət, rayon və bələdiyyə vergilərindən azad olunur. Həmin sənədin 25-ci maddəsinə (birinci bənd) əsasən, xüsusi missiyanın yerləşdiyi mülk toxunulmazdır. Qəbul edən dövlətin nümayəndələri bu mülkə yalnız xüsusi missiyanın rəhbərinin razılığı ilə və ya da göndərən dövlətin qəbul edən dövlətdə akkreditə olunmuş daimi diplomatik nümayəndəliyinin rəhbərinin razılığı ilə daxil ola bilər. Belə razılıq yanğın hallarında və ictimai təhlükəsizliyə ciddi zərər vuran digər təbii fəlakətlərdə yalnız o halda verilə bilər ki, xüsusi missiyanın birbaşa razılığını almaq imkanları yoxdur və yaxud da müvafiq hallarda daimi nümayəndəliyin rəhbərinin razılığını əldə etmək mümkün deyildir. Həmin maddənin ikinci bəndinə əsasən, qəbul edən dövlətin üzərində xüsusi missiyanın mülkünü bütün müdaxilələrdən qorumaq və xüsusi missiyanın ləyaqətini təhqir edən və onun rahatlığının pozulmasına gətirib çıxaran zərbələrin edilməsindən qorumaq üçün ölçülər götür-

mək məsuliyyəti və öhdəliyi dayanır.¹ Həmin maddənin üçüncü bəndinə əsasən, xüsusi missiyanın mülkü və xüsusi missiyanın işi üçün istifadə olunan predmetləri, digər avadanlıqları, həmçinin nəqliyyat vasitələri axtarış, rekvizisiya (müsadirə), həbs və icra hərəkətlərində immunitədən istifadə edir.² Konvensiyanın 26-cı maddəsində də qeyd olunur ki, xüsusi missiyanın sənədləri və arxivi istənilən anda və yerləşmə yerindən asılı olmayaraq toxunulmazdır. Zəruri olan zaman bu əşyalar görünmək üçün xarici fərqləndirici nişanlara malik olmalıdırlar.³

Səfirlər və nunsilər, elçilər və internunsilər dövlət başçıları yanında akkreditə olunduqlarından bu şəxslər öz etimadnamələrini dövlət başçılarına (akkreditə olunan dövlətin) təqdim edirlər. Azərbaycan Konstitusiyasına (maddə 109, bənd 16) əsasən, Azərbaycan prezidenti (dövlət rəhbəri olaraq) xarici dövlətlərin diplomatik nümayəndələrinin etimadnamə və övətnamələrini qəbul edir. Nümayəndəlik başçıları gəldikləri (təyin olunduqları) ölkələrə etimadnamələrini təqdim edirlər. Konvensiyaya görə (maddə 16) nümayəndəlik başçısının etimadnaməsində dərəcənin dəyişməsi ilə əlaqədara olaraq edilən dəyişikliklər onun birinciliyə təsir etmir. Nümayəndəliyin diplomatik personalının birinciliyi nümayəndəliyin başçısı tərəfindən Xarici İşlər Nazirliyinə və ya haqqında razılıq əldə edilmiş digər nazirliyə məlumat verilir. (Vyana Konvensiyası-maddə 17). Hər bir dövlətdə nümayəndəlik başçılarının qəbul qaydası hər bir dərəcəyə münasibətdə eyni olmalıdır. (Maddə-18). Vyana Konvensiyasına (maddə 13) əsasən, nümayəndəlik başçısı yerləşmə dövlətində öz

¹ Конвенция о специальных миссиях и факультативный протокол. 8 декабря 1969 года. Действующее международное право. В трех томах. Том первый. Составители проф. Ю.М.Колосов и проф. Э.С.Кривчикова. М.: Издательство Московского независимого института международного права, 1996.-864 с. ss. 562-582.

² Həmin sənəd.

³ Yenə orada.

funksiyalarının yerinə yetirilməsinə bu dövlətdə mövcud olan, eyni cür tətbiq edilməli olan praktikadan asılı olaraq, ya öz etimadnaməsini təqdim etdiyi andan, ya da gəldiyi haqqında məlumatın və ya etimadnamələrin təsdiq olunmuş surətlərinin yerləmə dövlətinin Xarici İşlər Nazirliyinə ya haqqında razılıq əldə edilmiş digər nazirliyə təqdim edilmiş andan başlayır. Etimadnamələrin və onların təsdiq olunmuş surətlərinin təqdim edilməsinin ardıcılığı nümayəndəlik başçısının gəldiyi tarix və saatla müəyyənləşir. Səfirlər müddətləri başa çatdıqda akkreditə olunmuş dövlətlərin rəhbərlərinə çağırış məktublarını (övdətnamələrini) təqdim edirlər. Bu sənəddə diplomatın getdiyi gün (vaxtının, səlahiyyət müddətinin başa çatdığı gün) öz əksini tapır.

Persona non grata və şəxslərin qəbul edilməməsi

Dövlətlər arasında əlaqələr xüsusi hörmətlə yerinə yetirilir, hətta bir dövlət narazı olduqda digər dövlət onun narazılığına da hörmətlə yanaşır. Diplomatiyada akkreditə olunan tərəf akkreditə edən dövlətin diplomatik nümayəndəliyin üzvünü arzu edilməz şəxs adlandırma (xəbərdar edə, bəyan edə bilər) bilər. Diplomatik əlaqələr haqqında Vyana Konvensiyasının doqquzuncu maddəsinə əsasən, yerləşmə dövləti istənilən vaxt öz qərarını əsaslandırmadan akkreditə edən dövləti xəbərdar edə bilər ki, nümayəndəliyin başçısı və ya diplomatik personalın üzvlərindən biri persona non grata və ya nümayəndəlik personalının üzvlərindən biri arzu edilməz şəxsdir. Bu halda akkreditə edən dövlət müvafiq olaraq həmin şəxsi geri çağırmalı və ya onun nümayəndəlikdəki funksiyalarını dayandırmalıdır. Bu və ya digər şəxs yerləşmə dövlətinin ərazisinə gəlmədən də persona non grata elan edilə bilər. Məsələn, **Xüsusi missiyalar haqqında Konvensiyada** qeyd olunur ki, qəbul edən dövlət öz qərarına şərh vermədən missiyanı göndərən dövləti xüsusi missiyada olan istənilən nümayəndəni və ya da diplomatik personalın istənilən üzvünü **persona non grata** elan edə bilər və ya da missiyanın istənilən

üzvü qəbul edilməyə bilər. Belə halda, göndərən dövlət həmin şəxsi geri çağırmalıdır və ya da fəaliyyətini dayandırmalıdır. Bu və ya da digər şəxs qəbul edən dövlətin ərazisinə gəlmədən də persona non grata elan edilə bilər.¹ Bu məsələ Konsul əlaqələri haqqında Vyana Konvensiyasında da öz əksini tapır. Belə ki, Konvensiyanın müddəalarına (maddə 23) əsasən, qəbul edən dövlət göndərən dövləti istənilən vaxt xəbərdar edə (məlumatlandırır) bilər ki, konsulluğun hər hansı bir vəzifəli şəxsi persona non grata-dır və ya da konsulluğun istənilən işçisi qəbul edilmir. Belə hallarda göndərən dövlət müvafiq qaydada bu şəxsi geri çağırmalıdır və ya da konsulluqda onun fəaliyyətini dayandırmalıdır (bənd 1). Əgər göndərən dövlət bu maddənin birinci bəndindəki müddəada nəzərdə tutulan qaydada öz öhdəliyini müəyyən müddət ərzində icra etmək istəmirsə və ya da icra etmirsə, onda qəbul edən dövlət konsulluğun həmin şəxsinin ekzekvaturasını ləğv edə bilər və ya da həmin şəxsin konsulluq işçisi kimi hesab olunmasını dayandırır bilər (bənd 2). Konsulluq işçisi kimi təyin olunan dövlət qəbul edilənm dövlətin ərazisinə gəlməmişdən öncə də qəbul olunmayan hesab oluna bilər. Əgər bu şəxs konsulluqda öz fəaliyyətinə başlamamışa qədər artıq qəbul edən dövlətin ərazisindədirsə də qəbul edilməyən hesab oluna bilər. İstənilən belə hallarda qəbul edən dövlət onun təyinatını ləğv edir. (bənd 3).² 23-cü maddənin 1-ci və 3-cü bəndlərində göstərilən hallar üzrə qəbul edən dövlət öz qərarının motivləri haqqında göndərən dövlətə məlumat verməyə borclu deyildir (bənd 4.)

¹ Конвенция о специальных миссиях и факультативный протокол. 8 декабря 1969 года. Действующее международное право. В трех томах. Том первый. Составители проф. Ю.М.Колосов и проф. .С.Кривчикова. М.: Издательство Московского независимого института международного права, 1996.-864 с. ss.562-582. Maddə 12, bənd 1.

² Венская Конвенция о консульских сношениях и факультативные протоколы 24 апреля 1963 года. Действующее международное право. В трех томах. Том первый. Составители проф. Ю.М.Колосов и проф. Э.С.Кривчикова. М.: Издательство Московского независимого института международного права, 1996.-864 с. ss.528-562.

Diplomatik rütbələr və dərəcələr

Bir dövlət digər dövlətdə və beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatlarda özlərinin xarici siyasətlərinin icra istiqamətlərini müəyyən etmək, istiqamətlər arasında əlaqələri yaratmaq məqsədilə, həmçinin koordinasiya funksiyasını yerinə yetirən diplomatik nümayəndəliklər təsis edirlər. Diplomatik nümayəndəliklərin təsis edilməsini dövlət rəhbərinin təqdimatı əsasında parlamentlər həyata keçirirlər.¹ Dövlət başçıları xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda öz ölkələrinin diplomatik nümayəndəliklərini təyin edirlər və geri çağırırlar.² Diplomatik nümayəndəliklərin rəhbərlərini (səfirləri, elçiləri, konsulluğun rəhbərini) dövlət başçıları təyin edirlər və onlar dövlətin akkreditə olunan ölkələrdə nümayəndələri hesab olunurlar və öz ölkələrini təmsil edirlər. **(Qeyd: Diplomatik xidmət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda (Maddə 1) yazılır: -Diplomatik xidmət — Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətini həyata keçirən müvafiq dövlət orqanlarında vətəndaşların pesəkar fəaliyyətidir. -Konsul xidməti Azərbaycan Respublikasının Konsul nizamnaməsi əsasında həyata keçirilən diplomatik xidmətin bir novudur.**³

Azərbaycan Respublikasının Konsulluğu haqqında Əsasnamədə (Ümumi müddəalar bölməsi) yazılır: *1. Azərbaycan Respublikasının Konsulluğu (bundan sonra – Konsulluq) qəbul edən dövlətin ərazisindəki müvafiq konsul dairəsi hüdüdlərində Azərbaycan Respublikası adından konsul funksiyalarını yerinə yetirən Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanıdır. Konsulluq Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin (bundan sonra – Nazirlik) rəhbərlik etdiyi diplomatik xidmət orqanlarının vahid sistemində daxildir. 2. Konsulluqlar Azərbaycan Respublikasının baş konsulluqlarından, konsulluqlarından, vitse-konsulluqlarından, konsul*

¹ Azərbaycan Konstitusiyası. Maddə 95.

² Azərbaycan Konstitusiyası. Maddə 109.

³ Diplomatik xidmət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
http://www.rusum.az/laws/law_953106246_7974.pdf

agentliklərindən ibarətdir. 3. Konsulluqlar Azərbaycan Respublikası xarici işlər nazirinin təqdimatı ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təsis edilir. 4. Konsulluqlar Azərbaycan Respublikasının qəbul edən dövlətdəki diplomatik nümayəndəliyinin (olduğu halda) başçısının ümumi siyasi rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərir.

Diplomatik əlaqələr haqqında 1961-ci il 18 aprel tarixli Vyana Konvensiyasının 14-cü maddəsinə əsasən, diplomatik nümayəndəlik başçıları **üç sinifə** (buna- vəzifələri növlərə ayırmaq baxımından- dərəcə də demək olar. İstənilən sahələrdə istiqamətlər çoxdursa, burada olan elementlər, komponentlər müəyyən tərkib əsaslarına görə dərəcələnilirlər, təsnif hissələrinə bölünürlər-E.N.) bölünürlər:

a) Dövlət başçıları yanında akkreditə edilən səfirlər və nunsilər sinfi (dərəcəsi) və bu rütbələrə bərabər tutulan başqa nümayəndəlik başçıları;

b) Dövlət başçıları yanında akkreditə edilən elçilər və internunsilər sinfi (dərəcəsi);

c) Xarici İşlər Nazirliyi yanında akkreditə olunan işlər müvəkkili sinifi (dərəcəsi).

Həmin maddənin ikinci bəndində yazılır ki, nümayəndəlik başçıları arasında birincilik və etikətdən başqa, bu və ya digər sinifə mənsub olduğuna görə heç bir fərq qoyulmamalıdır.¹ Diplomatik nümayəndəlik rəhbərlərinin bu üç sinifinin müəyyən olunmasını bu postların (vəzifələrin) əhəmiyyət dərəcəsinə görə təsnifatı kimi də qəbul etmək olar. (Qeyd: Diplomatik əlaqələr haqqında Vyana Konvensiyasına (Maddə 15) əsasən, nümayəndəlik başçılarının mənsub olduqları dərəcələr dövlətlər arasındakı razılaşmalarla müəyyən edilir. Bu razılaşmalar adətən yazılı qaydada həyata keçirilir (bu işçi görüşlərində də ola bilər) və dövlət öz niyyətini bildirir.

¹ Diplomatik əlaqələr haqqında 1961-ci il 18 aprel tarixli Vyana Konvensiyası

Diplomatik rütbələr-xarici işlər nazirliyində (idarəsində), diplomatik nümayəndəliklərdə və konsulluqlarda dövləti mülki vəzifələri tutan məmurlara verilən təsnifat dərəcələridir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- Fövqəladə və Səlahiyyətli Səfir;
- Fövqəladə və Səlahiyyətli Elçi- 1-ci dərəcəli;
- Fövqəladə və Səlahiyyətli Elçi - 2-ci dərəcəli;
- birinci dərəcəli müşavir;
- ikinci dərəcəli müşavir;
- birinci dərəcəli birinci katib;
- birinci dərəcəli ikinci katib;
- ikinci dərəcəli birinci katib;
- ikinci dərəcəli ikinci katib;
- üçüncü katib;
- attaşə

Diplomatik xidmət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda qeyd olunur ki, diplomatik xidmət əməkdaşlarına, tutduqları vəzifə və ixtisasları nəzərə alınmaqla, aşağıdakı diplomatik rütbələr verilir:

- Fövqəladə və Səlahiyyətli Səfir;*
- birinci dərəcəli Fövqəladə və Səlahiyyətli Elci;*
- ikinci dərəcəli Fövqəladə və Səlahiyyətli Elci;*
- birinci dərəcəli musavir;*
- ikinci dərəcəli musavir;*
- birinci dərəcəli birinci katib;*
- ikinci dərəcəli birinci katib;*
- birinci dərəcəli ikinci katib;*
- ikinci dərəcəli ikinci katib;*
- üçüncü katib;*
- attaşə¹.*

(Qeyd: İşlər müvəkkili (frans. charge d'affaires, lat. ad interim) diplomatik rütbə deyil. İşlər müvəkkili daha çox

¹ Diplomatik xidmət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
http://www.rusum.az/laws/law_953106246_7974.pdf

diplomatik nümayəndəliyin rəhbəri postunu tutan və müəyyən diplomatik rütbəyə (burada müşavir və ya da katib diplomatik rütbəsi olan şəxslər nəzərdə tutulur) malik olan şəxslər hesab olunurlar).

İşlər müvəkkili anlayışına belə yanaşmalar da edilir: **işlər müvəkkili** – səfir və elçidən sonra gələn növbəti diplomatik sinifdir. İşlər müvəkkili- Müvəqqəti işlər müvəkkilindən fərqli olaraq, **diplomatik nümayəndəliyin daimi rəhbərinin (burada yaqin daimi şəxsin təyin olunmadığı post nəzərdə tutulur. E.N.)** müddətdə, diplomatik nümayəndəliyin (missiyanın) rəhbəridir.¹ **Müvəqqəti işlər müvəkkili**-diplomatik nümayəndəliyin rəhbəri olmadığı müddətdə (burada ola bilər ki, təyin olunmuş səfir və ya da elçi bir neçə vaxtdan sonra müəyyən səbəblərdən vəzifəsini icra edə bilmir) diplomatik nümayəndəliyin rəhbəri hesab olunur. O halda təyin olunur ki, əgər nümayəndəliyin rəhbəri postu boşdur, ya da rəhbər öz vəzifəsini yerinə yetirmək iqtidarında olmur. Müvəqqəti işlər müvəkkili bəzi protokol qaydalarından başqa, diplomatik nümayəndənin mənsub olduğu hüquq və imtiyazlardan istifadə edir.² **İşlər müvəkkili** (frans. charge d'affaires, lat. ad interim) -aşağı rütbəli diplomatik agentdir. Daimi diplomatik missiyanın rəhbəri olaraq, işlər müvəkkili dövlət rəhbərinin imzası ilə yox, xarici işlər nazirinin imzası ilə etimadnamə alır. İşlər müvəkkili (charge des affaires) həmçinin missiyanın işlərini müvəqqəti yerinə yetirən şəxs adlanır, adətən diplomatik missiyanın müşaviri və ya katibi (etimadnaməsiz) olur. Burada aqreman alınmır.³

¹ ПОВЕРЕННЫЙ В ДЕЛАХ

http://www.navoprosotveta.net/17/17_2981.htm

² ВРЕМЕННЫЙ ПОВЕРЕННЫЙ В ДЕЛАХ.

<http://dic.academic.ru/dic.nsf/lower/13822>

³ Поверенный в делах. Начальный вариант статьи, взят из Большого энциклопедического словаря Брокгауза Ф.А., Ефрона И.А.

<http://www.cultinfo.ru/fulltext/1/001/007/121/>

1961-ci il tarixli “Diplomatik əlaqələr haqqında Vyana Konvensiyası”na əsasən, **müvəqqəti işlər müvəkkili** o halda təyin olunur ki, diplomatik nümayəndəliyin başçısı postu vakantdır və yaxud da öz işini yerinə yetirə bilmir. Onun soyadı, qaydaya əsasən, nümayəndəliyin rəhbəri tərəfindən ölkədən gedişi haqqında şəxsən xarici işlər nazirinə məlumat üçün göndərilir, - yaxud da, əgər o, bunu yerinə yetirmək iqtidarında deyilsə, onda akkreditə edən ölkənin Xarici İşlər Nazirliyi bu məlumatı göndərir.¹ Əgər **müvəqqəti işlər müvəkkili** səfir, elçi və ya da işlər müvəkkilinin **akkreditə** olunmasına qədər yeni diplomatik nümayəndəliyin rəhbəri təyin olunursa, onda həmin müvəqqəti işlər müvəkkili onu qəbul edən dövlətin xarici işlər nazirliyinə təqdim etmək üçün təyin edən dövlətin xarici işlər nazirinin məktubu ilə təmin olunur. *(Qeyd: çox hallarda işlər müvəkkili postu ilə müvəqqəti işlər müvəkkili postu anlayışları eyni məna kimi (fr.charge des affaires) qəbul edilir).* Müvafiq Konvensiyanın beşinci maddəsinin ikinci bəndinə əsasən, əgər akkreditə edən dövlət nümayəndəlik başçısını bir və ya bir neçə dövlətdə akkreditə edirsə, nümayəndəlik başçısının daimi yerinin olmadığı dövlətlərin hər birində o, müvəqqəti işlər müvəkkilinin başçılığı ilə diplomatik nümayəndəliklər təsis edə bilər. **Diplomatik vəzifələr** və **diplomatik rütbələr** dərəcələndir. Dərəcələnmələr müqayisə kriteriyası və istiqaməti olaraq, həm rütbələrdə olur, həm də vəzifələrdə əksini tapır. Dərəcələnmələr rütbələrin və vəzifələrin ayırd edilməsi üçün həyata keçirilir. **Vəzifələrdə dərəcələnmə**-bu dərəcələnmə təsnifat baxımından və vəzifənin əhəmiyyətinə, səlahiyyətinə görə həyata keçirilir. Məsələn, diplomatik nümayəndənin rəhbərləri üç sinifə (dərəcəyə bölünürlər): a) Dövlət başçıları yanında akkreditə edilən səfirlər və nunsilər sinfi (dərəcəsi) və

¹ Diplomatik əlaqələr haqqında 1961-ci il 18 aprel tarixli Vyana Konvensiyası. Maddə 19.

bu rütbələrə bərabər tutulan başqa nümayəndəlik başçıları; b) Dövlət başçıları yanında akkreditə edilən elçilər və internunsilər sinfi (dərəcəsi); c) Xarici İşlər Nazirliyi yanında akkreditə olunan işlər müvəkkili sinifi (dərəcəsi). **Rütbələrdə dərəcələnmə**-Fövqəladə və Səlahiyyətli Səfir; Fövqəladə və Səlahiyyətli Elçi- 1-ci dərəcəli; Fövqəladə və Səlahiyyətli Elçi - 2-ci dərəcəli; birinci dərəcəli müşavir; ikinci dərəcəli müşavir; birinci dərəcəli birinci katib; birinci dərəcəli ikinci katib; ikinci dərəcəli birinci katib; ikinci dərəcəli ikinci katib; üçüncü katib; attaşə. Konsulluqların başçıları da dərəcələnilir. Konsul idarələrinin başçıları dörd sinifə bölünür: baş konsullar; konsullar; vitse-konsullar; konsul agentləri.¹

Xalq diplomatiyası

Diplomatiya tarixən dövlətlər tərəfindən həyata keçirilib və bu baxımdan da siyasi fəaliyyət sahəsi və peşəsi (sənəti) statusu qazanıb. Diplomatiya təşkilatçılıq və forma baxımından elçilərin göndərilməsi və elçilərin dövlət rəhbərləri yanında yerləşmələri ilə xassələnilib. Elçilərə beynəlxalq aləmdə xüsusi hörmət və diqqət göstərilib və bu, bir etiket məsələ kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edib.

Diplomatiya müvəqqəti və daimi (müddəti uzun) əsaslarla müəyyən olunub. Müvəqqəti diplomatik fəaliyyət müəyyən bir məsələnin həllini nəzərdə tutub və missiyaçılıq adlanıb. Daimi diplomatik fəaliyyət isə dövlət başçıları yanında akkreditə olan səfirlər və elçilər (dövlətləri təmsil edən siyasi şəxslər) tərəfindən həyata keçirilib. Daimi diplomatiya dövlətin maraqlarının təmini üçün müəyyən olunan strategiyanın yerinə

¹ Венская Конвенция о консульских сношениях и факультативные протоколы 24 апреля 1963 года. Действующее международное право. В трех томах. Том первый. Составители проф. Ю.М.Колосов и проф. Э.С.Кривчикова. М.: Издательство Московского независимого института международного права, 1996.-864 с. ss.528-562

yetirilməsi funksiyasını həyata keçirib. Diplomatiya iki və ya da çoxlu sayda dövlətlərin bir və ya da bir neçə məsələ üzrə bir araya gəlməsini təmin etmək üçün müəyyən edilən immunitetli və imtiyazlı bir fəaliyyət sahəsinə çevrilib.

Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, **xalqlar arasında** əlaqələrin rəsmi olaraq qurulmasında dövlətlərlə yanaşı, dövlətlərin təşəbbüsləri ilə müəyyən **ictimai-siyasi-mədəni** qruplar da iştirak ediblər. Bunun başlıca məqsədi xalqları bir-birilərinə daha da yaxınlaşdırmaq olub və münasibətlərdə olan hədləri, çərçivələri aradan qaldırmaq olub. Xalq diplomatiyası ictimai diplomatiya kimi məzmunu özündə əks etdirib.

İndiki dövrdə də xalqlar arasında olan əlaqələri tənzimləyici qurum kimi dövlətlər təmin edirlər. Dövlətlər öz aralarında rəsmi əlaqələr yaratmaqla, eləcə də ümumi beynəlxalq hüquq normalarına riayət etməklə tənzimləmə funksiyasını yerinə yetirirlər. Tənzimləmə funksiyası həm də dövlətlərin idarəetmə funksiyasıdır. Dövlətin idarəetmə funksiyası nəticəsində dövlətin daxili və xarici siyasət fəaliyyəti uzlaşır. Bu baxımdan da hesab etmək olar ki, diplomatiya özü də idarəetmədir və müəyyən məsələləri tənzimləmədir.

Xalq diplomatiyası içərisində dövlət diplomatiyasını da daxil etməklə geniş məzmun kəsb edir. Xalq diplomatiyasında təşkilatçı tərəf kimi əsasən dövlətlər iştirak edirlər. Dövlətlər xalq diplomatiyasında bir vasitəçi-təminləyici rolunu oynayırlar. Burada dövlətlər arasında yaxınlıq məsələsində hər iki xalqı təmsil edən müəyyən ictimai-siyasi qruplar iştirak edirlər. Xalq diplomatiyası birbaşa cəmiyyətlərin sifarişlərini, tələblərini tərəflərə çatdırmaq funksiyasını yerinə yetirir.

Xalq diplomatiyası indiki dövrdə əvvəlki formada çox da geniş istifadə olunmur. Belə ki, rəsmi nümayəndələrin tarixi formada görüşləri bir qədər həyata keçirilmir. Xalq diplomatiyasından vaxtilə ABŞ və SSRİ geniş istifadə ediblər və ictimaiyyət nümayəndələri hər iki ölkənin xalqları arasında

yaxınlığın təmin olunmasında iştirak ediblər. (Məsələn, 1980-ci illərdə ABŞ-lı qızcığaz Samanta Smitin diplomatiyasını buna nümunə göstərmək olar. O dünyanın “ən gənc” diplomatı adını almışdır). ABŞ və SSRİ tərəfindən ictimaiyyət nümayəndələri iki ölkə arasında gərginlikləri azaltmaq məqsədilə qarşılıqlı olaraq tərəflərə səfərlər ediblər və birbaşa ünsiyyət yaradıblar. Onu da qeyd etmək olar ki, xalq diplomatiyası bəzən simvol xarakteri kəsb edir və dövlətlər sadəcə olaraq müəyyən qrupları “qabağa verməklə”, gərginlikləri bir qədər yumşaltmağa can atırlar. Xalq diplomatiyası dövlət diplomatiyasının yumşalmasına xidmət edir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, xalq diplomatiyası bir çox hallarda dövlət diplomatiyasını üstələyir və dövlət diplomatiyasının həll edə bilmədiyi məsələləri həll edir və xalqlar arasında yaxınlaşmanı təmin edir və münasibətlərdə soyuqlaşmış vəziyyəti aradan qaldırır. Bu, xüsusilə eynikökənli qohum xalqlar arasındakı münasibətlərdə özünü daha çox büruzə verir. Xalq diplomatiyası o halda tam qələbə qazanır və məqsədlərinə nail olur ki, iki eyni mədəni-etnik kökənli xalqa məxsus olan dövlət hakimiyyətləri arasında bu və ya da digər məsələlər üzrə münasibətlər korlanır. Bu anda hər iki qohum xalqın nümayəndələri xalqlar arasında olan münasibətlərin gərginləşməsinin dərinləşməsinin qarşısını alır. Xalq diplomatiyası mədəni-etnik kökənliyə əsaslanır. Burada dini amillər də xüsusi rol oynaya bilər. Xalq diplomatiyası bu baxımdan öz gücünə görə dövlət hakimiyyətinin diplomatiyasından üstün mövqeyə malik olur.

Xalq diplomatiyasının indiki zamanda tamamilə sadə və geniş əhəmiyyət kəsb edən forması mövcuddur. Məsələn, Avropa İttifaqı çərçivəsində İttifaqa üzv olan bütün ölkələrin vətəndaşlarının özləri artıq bir-birilərinə tam yaxınlaşırlar ki, bu da xüsusi dövlət diplomatiyasının istifadə olunmasına ehtiyac məsələsini arxa plana salır. Dövlətlər yalnız iqtisadi problemlərin həllində daha çox iştirak edirlər. Xalqlar arasında mədəni yaxınlaşmada cəmiyyətlərin, fərdi qaydada vətən-

daşların özləri yaxından iştirak edirlər. Avropa İttifaqının diplomatiyasına **region diplomatiyası** adını da vermək olar. Burada region diplomatiyası **daxili diplomatiyanı** ortaya çıxarır. Avropa İttifaqı öz quruluşuna görə bir qədər federasiyaya uyğun gəlir ki, bu amil də regionda daxili diplomatiyanın (federasiyadaxili) formalaşmasını zəruri edir. Dövlət diplomatiyası daha çox beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanır və **imperativ və normativ** əhəmiyyət kəsb edir. Xalq diplomatiyası isə rəsmi formadan bir qədər kənarlaşır və ictimai-mədəni münasibətləri əsas götürür.

Xalq diplomatiyasının da **xassələri iki cür olur**: birincisi, gərginliklər yaranarkən, dövlət diplomatiyasının bu gərginliyin aradan qaldırılmasında gücü çatmadığına görə, tətbiq edilən **məcburi xalq diplomatiyası**; ikincisi, yaranmış loyəl vəziyyətdən ortaya çıxan və öz-özünə təbii olaraq meydana gələn **könüllü xalq diplomatiyası**.

Diplomatik danışıqların əsasları

Dövlətlər arasında münasibətlər danışıqlar həyata keçirilərək qurulur. Bu da hərəkətlər mənasını verir. Dövlətlər arasında danışıqların və rəsmi görüşlərin, təşkil edilən yığıncaqların hər biri diplomatik əhəmiyyət kəsb edə bilməz. Lakin bunun tərkibində diplomatiyanın əlamətlərini görmək mümkündür. Bu kimi görüşləri və tədbirləri də tamamilə diplomatiyadan kənarda hesab etmək olmaz. **Diplomatik danışıqlar dövlətlərin daha çox müəyyən gərginliklərin dinc yollarla aradan qaldırılması zamanı tətbiq edilən bir üsuldur.** Bu üsulda müvəqqəti diplomatiya (burada həmin problemin həllinə yönəldilmiş diplomatiya) tətbiq olunur. Diplomatik danışıqlar iki tərəf arasında birbaşa və eləcə də konfranslar çərçivəsində ikitərəfli və çoxtərəfli formatda həyata keçirilə bilər. Diplomatik danışıqlar elə dövlətlər arasında həyata keçirilən və daha çox siyasi məzmun kəsb edən

danışıqlardır. Diplomatik danışıqlar dövlətlərin bütün fəaliyyət sahələrini əhatə edir, çünki dövlət özü bütün mümkün sahələr üzrə fəaliyyət göstərir. Diplomatik danışıqlar **vasitəli əlaqələrdir**. Burada müəyyən diplomatik vəzifə yerinə yetirən şəxslər vasitəsilə danışıqlar həyata keçirilir.

Belə qəbul etmək olar ki, dövlət rəhbərləri ölkələrinin əsas diplomatları hesab olunurlar. Onlar öz xalqlarını beynəlxalq münasibətlərdə təmsil edən və daha çox səlahiyyətə malik olan birinci şəxslərdir. Dövlət başçılarna diplomat kimi səlahiyyətləri də xalqların özləri verirlər və hüquq normaları ilə onların xarici siyasət sahəsində fəaliyyətlərinin əsaslarını təsdiq edirlər, vəzifə və səlahiyyət verirlər. Həmçinin dövlət başçıları əsas diplomat kimi müəyyən hüquqlara da malik olurlar və onlar beynəlxalq aləmdə immunitet və imtiyazlardan istifadə edirlər. Dövlət başçılarının hüquq və səlahiyyətləri, immunitet və imtiyazları həm də beynəlxalq sənədlərdə öz əksini tapır və bu sənədlərlə dövlətlər öz başçılarna münasibətdə vahid qaydaları yaradırlar. Bu da dövlətlərin beynəlxalq aləmdə bir-birlərinə olan hörmət və inamlarından irəli gəlir. Diplomatikanın üzərinə düşən vəzifə müəyyən problemləri həll etmək və dövlətlər arasında inkişaf istiqamətində əlaqələri təmin etməkdən ibarətdir. Bunun üçün nəzəri və təcrübi yolları müəyyən etmək əsas şərtə çevrilir. Diplomatiyada həm beynəlxalq qaydalar əsas götürülür, həm də diplomatın şəxsi keyfiyyətləri, bu baxımdan istedadı, bilik və bacarığı xüsusi önəm kəsb edir. Diplomatik danışıqlar geniş anlamda tərəflər arasında sülhün yaranmasına və sülh vəziyyətinin davamlı olmasına xidmət edir. Diplomatikanın məqsədləri də bundan ibarətdir və diplomatiya məhz özündə pozitiv məqsədləri əks etdirir. Diplomatik danışıqların əsasları həm də dövlətlərin hərəkətlərinə müəyyən qədər haqq qazandırmaqdan ibarətdir. Hər bir diplomat danışıqlarda öz dövlətinin maraqlarının

müdafiəsindən çıxış edir və çalışır ki, dövlətinin beynəlxalq hərəkətlərinə haqq qazandırsın.

Diplomatik danışıqlar müəyyən gərginliklərin aradan qaldırılmasına xidmət edir. Diplomatik danışıqlar sayəsində iki və çoxlu sayda dövlət arasında gərginliklər həllini tapa bilir. Bununla yanaşı, diplomatik danışıqlar həmçinin müəyyən problemlərin həllinin uzanmasına gətirib çıxarır. Belə ki, danışıqlar zamanı dövlətlər arasında razılaşmalara gəlinməmək qərarların qəbul edilməsinə mənfi təsirlərini göstərir.

Diplomatik danışıqlar müəyyən predmetlərə malik olur və istiqamətləri özündə əks etdirir.

Diplomatik danışıqların mənfi tərəfləri ondan ibarətdir ki, bir çox hallarda bu danışıqlar problemlərin birdəfəlik həllinə yönəlmir, əksinə olaraq, problemin həllinin uzanmasına gətirib çıxarır.

Dövlətin diplomatiyasının gücü

Diplomatiya öz gücünü resurslardan və resursların istifadəsi sistemindən götürür. Resursların səmərəli qaydada tətbiqi ardıcıl olaraq dövlət diplomatiyasının gücünü artırır.

Diplomatiyanın gücünü iki mühüm istiqamətdə axtarmaq lazımdır: birincisi, dövlətin gücündə və diplomatının təyin olunduğu dövlətdəki təsirində, eləcə də bu dövlətlər arasındakı münasibətlər və əlaqələrdə; **ikincisi,** isə dövlətin təşkil etdiyi diplomatik fəaliyyətin özündə. Bu iki istiqamət vəhdət təşkil etdikdə dövlətin diplomatiyası güclənir və bu da özlüyündə dövlətin beynəlxalq aləmdə gücünü artırır. Əvvəlcə qeyd olunduğu kimi, hər bir dövlətin diplomatiyasının gücü onun daxili gücündən asılı olur. Diplomatiyanın gücü dövlətin başqa bir dövlətə yönəltdiyi resursların da gücündən asılı olur. Diplomatiyanın özü əlaqələri gücləndirir, eləcə də əlaqələrin

səviyyəsindən güclü diplomatiya ortaya çıxır. Burada da məntiqi nəticələrə gəlmək olur ki, diplomatiyanın gücü dövlətin resurslarına və resurslardan istifadə sisteminə və mexanizminə bağlı olur. Böyük dövlətlərin, güclü dövlətlərin diplomatiyası da güclü əsasları özündə əks etdirir. Məsələn, belə hesab etmək olar ki, ABŞ diplomatiyası onun gücünə bağlı olaraq bütün dövlətlərdə nisbi müqayisə əsasında güclüdür. ABŞ-ın beynəlxalq təsir imkanları və beynəlxalq aləmdə təsir rıçaqlarının sistemliliyi onun diplomatiyasının da təsirlərini artırır. Diplomatiya məxsus olduğu dövlətinin gücünü geosiyasi məkanlar üzrə yaymaq funksiyasını da yerinə yetirir. Diplomatiyanın gücü həm də dövlət maraqlarının məkanlar üzrə güclü olmasından irəli gəlir. Diplomatiya dövlətin daxili siyasətinin xarici məkanlar üzrə yayılan maraqlar üzrə birləşməsi funksiyasını həyata keçirir. Bu anda dövlətin daxili imkanları onun xarici siyasətinə təsir göstərir və gücləndirir. Dövlətin güclü diplomatiyası beynəlxalq gərginliklərin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır. Diplomatiya müvəqqəti (müəyyən məqsədlərin birdəfəlik yerinə yetirilməsi üçün), həm də daimi əsaslara (ardıkəsilməyən xassələrə-bir dövlətin digər dövlətdə səfirliyinin fəaliyyəti və bir dövlətin beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlarda fəaliyyəti) malik olur. Hər iki halda diplomatiya müəyyən gərgin problemlərin həlli üçün böyük rol oynayır. Diplomatiyanın gücü həm də siyasi fəndgirlikdən asılı olur. Bu kimi hallar daha çox tarixdə baş vermişdir.

Ədalətli diplomatiya beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanır və dövlətlər arasında səmimi münasibətlərin formalaşmasının əsaslarını təşkil edir. Bu gün dünyada təəssüf ki, “lal müharibələr” də mövcuddur və dünyanın gizli olaraq bölüşdürülməsi prosesləri baş verir. Bu baxımdan da **“lal diplomatiya”** da formalaşmışdır. Bu diplomatiyanı daha çox böyük dövlətlər kiçik və orta gücə malik olan dövlətlərə

münasibətdə tətbiq edirlər. “Lal diplomatiya” əsasən, geosiyasi maraqların formalaşmasına xidmət edir.

Dövlətin güclü diplomatiyası müəyyən problemin həllində dövlətin təsir imkanlarını artırır. Bir dövlətdə digər dövlətin güclü diplomatiyası bir çox hallarda diplomatiyaya məxsus olan dövlətin təsir imkanlarını böyüdür və geosiyasi təsirlərini yaradır. Bu baxımdan da hesab etmək olar ki, diplomatiya dövlət maraqlarını coğrafi məkanlara münasibətdə genişləndirən bir təsir istiqamətidir və fəaliyyət sahəsidir.

III FƏSİL:

Beynəlxalq münasibətlər sistemində dövlətlərin güclərinə görə təsnifatı

Güc, siyasət və dövlət

Fəlsəfədə qəbul olunmuş sillogizmə (məntiqi nəticələrə gəlmə) söykənərək, belə bir prinsipdən çıxış etmək olar: **Güc varsa, iştirak edən tərəflər və onların hərəkətləri varsa, deməli, təsnifat da (məzmun və forma baxımından, eynilik, oxşarlıq, paralellik, uyğunluq, ziddiyyətlik və s. fərqləndirici fəlsəfi kateqoriyalarla növlərə, dərəcələrə, siniflərə-tərkib hissələrə ayırma) mövcuddur.** Güc hər hansı bir vasitənin (burada canlı vasitələr-subyektlər və cansız vasitələr-material əşyalar, eləcə də kainat elementləri) digər bir vasitəyə tətbiqinin kəmiyyətini əks etdirən bir **vasitədir, mücərrəd mövcudluqdur.** Güc potensialdır və böyük enerjidir. **Enerji potensialdır, potensial gücdür, deməli, enerji də gücdür, vasitələrə məkan dəyişmələri, forma və məzmun dəyişmələri baxımından tətbiq ediləndir.** Güc artdıqca enerji də artır və potensial böyüyür. Güc resursları hərəkətə gətirəndir və resursların yerdəyişmələrindən formalaşır. Gücün sərbəst şəkildə və maraqlara cavab verəcək səviyyədə tətbiqi (müsbət istiqamətlərə yönəlməsi) böyük potensialı meydana gətirir. Böyük potensial daima hərəkət axınları üçün təkanverici əhəmiyyət kəsb edir. ***Potensiya (potensial) hərəkət axınıdır. Hərəkət axını enerjidir. Enerjini yaradan gücdür və enerjini daşıyan da güc və qüvvədir. Deməli, potencia enerjidir, enerji də qüvvədir.***

Dövlətin daxili və xarici siyasəti onun gücünə tam şəkildə bağlıdır. Dövlətin sərhədləri daxilində olan komponentləri dövlətin daxili gücünü meydana gətirir. Dövlətin gücü onun resurslarının hərəkət etməsi və hərəkətə gətirilməsi sayəsində

formalaşır. Bu anda yeni resurslar və yeni-yeni hərəkət istiqamətləri ortaya çıxır. Elementlər çoxluğu və siyasi-iqtisadi və sosial proseslər bolluğu dövlətin gücünü əks etdirir. Dövlətin gücü onun siyasətinin obyektı olan resurslardan və subyektlərindən, eləcə də siyasəti təşkil etməsindən asılıdır. Dövlətin daxili potensialı böyük olduqda onun xarici gücü də artır. Xarici gücün artması təbii şəkildə dövlətin regionda və regiondan kənar məkanlar üzrə geosiyasi maraqlarını formalaşdırır və maraqlarını regionlar üzrə böyüdür. Dövlətin gücü onun geosiyasi maraqlarını formalaşdırmaqla bərabər, onu dünya nizamı sisteminin fəal üzvünə də çevirir. Məsələn, ABŞ-ın dünya iqtisadiyyatında birinci yeri onu dünya nizamı sisteminin birincisi etmişdir. Dünya nizamı sistemi də gücdən yaranır (bütöv olaraq dövlətin özündən, onun tərkib komponentlərindən) və gücdən strukturlaşır. Daxili gücün yaranması həm də dövlətin daxildə həyata keçirdiyi siyasətin səviyyəsindən asılıdır. Dövlətin xarici siyasətinin istiqamətləri də dövlətin daxili gücünü formalaşdırır, daxili gücü artırır. Xarici gücün özü və bu baxımdan da xarici fəaliyyətin güclü şəkildə tənzimlənməsi və təşkil edilməsi dövlətin daxili gücünü artırır və imkanlarını böyüdür. Dövlətin daxili gücünün böyüməsi onun sərhədlərindən kənarda da gücünün böyüməsinə səbəb olur. Daxili resursları onun xarici resurslarının hərəkətə gətirilməsi üçün şərtləndirici və istiqamətverici əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, ABŞ-ın daxili iqtisadi sisteminin gücü və tələbatı onun xarici siyasətinə (məsələn, enerji idxalına) güclü təsir edir. Dövlətin sərhədlərindən kənarda resurslarının hərəkətə gətirilməsi onun daxili gücünü artırmaqla bərabər, xarici siyasətini də güclü edir. Dövlət şaxələnir, onun siyasət qolları yeni-yeni məkanlar əldə edir. Dövlət gücünün “kölgəsi” meydana gəlir. Resursların hərəkət dairələri dövlətin mərkəzi və periferik gücünü artırmaqda davam edir. Dövlət hakimiyyətinin, bürokratik aparatının və digər mərkəzlərinin şəbəkələşmiş əsaslarla fəaliyyəti dövlətin

gücünü artırır və onun regionlar üzrə (sərhədlərindən kənar) şaxələnməsini təmin edir. Dövlətin daxili gücü onun resurslarının hərəkətə gətirilməsindən ortaya çıxan münasibətlərdən formalaşır. Münasibətlərin intensivliyi və məqsədyönlülüüyü resursların sürətli hərəkətlərini təmin edir və enerji həcmi burada dövlətin gücünün formalaşmasının əsaslarını yaradır. Dövlətin daxili gücü onun xarici siyasəti üçün müxtəlif istiqamətlər üzrə təkanverci funksiyanı yerinə yetirir.

Dövlətin daxili potensialı və gücü onun nüvəsidir, yəni müəyyən məkanda yerləşən özüdür. Dövlət siyasətinin potensialı daxili nüvədən və periferiyadan ibarətdir. Nüvə periferiyanı gücləndirir və periferiya da tərkib hissə olaraq nüvəyə təsir edir. Nüvə gücdür, periferiya da tərkib olaraq gücdür. Nüvə və periferiya dövlətin tərkibidir. Deməli, periferiya (burada xarici siyasətin məkanları) dövlətin gücünü artırandır.

Belə bir məntiqi fikir asılılığından da çıxış etmək olar-dövlət təminedicidir. Təminat insanlara aiddir. Təminat sabit şəraitdə həyata keçəndir. Deməli, dövlət sabitliyi yaradandır.

Dövlətin əsas gücü (qeyri-zorakılıq gücü) onun vətəndaşlarının, əhalisinin maddi vəziyyətlərinin yüksək olmasından asılıdır. Dövlətlərin daxilində, cəmiyyətlərin daxillərində sərbəstlik insanların sərbəst hüquqlarının meydana gəlməsini zəruri edir. Sərbəst hərəkət isə sərbəst şəkildə potensialı artırır. Öz vətəndaşlarının sosial müdafiəsini təmin edən dövlətlər sabit və güclü olurlar. Nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət zorakı aparatı (burada bürokratiyanın zorakı mahiyyəti nəzərdə tutulur) vasitəsilə və bu aparatı öz vətəndaşına tətbiq etməklə güclü ola bilməz. Bu anda təsir, təzyiq əks-təsir və təzyiqə bərabər olar. Kəsib olan və etnik cəhətdən kövrəkliyi və həssaslığı ilə seçilən və irqi ayrı-seçkiliyin tətbiq olunduğu cəmiyyətlər öz kövrəkliklərinə görə inqilaba, iğtişaslara daha çox meyilli olurlar. Məsələn, Cənubi Afrika Respublikasında xüsusilə XX əsrin 70-80-ci illərində hakimiyyətdə olan ağlar

tərəfindən aparteid siyasətinin tətbiqi və qaradərillilərin mübarizələri (siyasi dustaq olan Nelson Mandelanın həbsdən azad olunması tələbləri ilə xarakterizə olunan mübarizələr də daxil olmaqla) dövlətin daxildən zəifləməsinə və systemsizləşməsinə səbəb olmuşdur. Zəif dövlətlər (məsələn, Ermənistan) nə qədər zorakı aparatını gücləndirmiş olsa da yenə də daxildən hər han dağılma və systemsizləşmə, anarxiyaya çevrilmə təhlükəsi ilə üzbəüzdür. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, dövlətin gücü onun komponentlərinin gücündən asılıdır. Komponentlərin qarşılıqlı asılılıq şəraitində mövcudluqları və şərtləndirici tərkib kimi əhəmiyyət kəsb etmələri dövlətin mövcudluğuna xidmət edir. Dövlətin mövcudluğu iki mühüm şərtlə bağlı olur: **resursların azad və sərbəst əsaslarla hərəkətə gətirilərək inkişafa xidmət etməsi; bu resursların dövlətin müdafiəsinə yönəldilməsi.** Bu komponentlərə kütləvi qaydada mərkəz (hakimiyyət) tərəfindən gücün tətbiqi həmin mərkəzin dağılmasına gətirib çıxarar. Mərkəzin, bütövün öz tərkibinə dağıdıcı təsiri həmin tərkibi mərkəzdən qaçmağa vadar edər ki, güc toplanmaz və mərkəz özü yaranmaz. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, material resursların maddi resurslar arasında bərabər paylanması hakimiyyət-vətəndaş münasibətlərinin güclü və sarsılmaz formasının əsaslarını təşkil edir.

Dövlətin əsas məqsədi vətəndaşlarını (hakimiyyətdə olan və hakimiyyətdə təmsil olunmayan) təmin etməkdən ibarətdir. Bunun üçün idarəetmə funksiyasını yerinə yetirir. Dövlətin idarəetmə funksiyası resursların artmasına, vasitələr və tərəflər arasında münasibətlərin təkmilləşməsinə yönəldilir. Münasibətlərin təkmil forması inkişafı yaradır və resursları daima yüksək hərəkət vəziyyətində saxlayır. Dövlət idarəetmə funksiyası üçün əsas bazanı vətəndaşlardan götürür. Vətəndaşlar da iki tərəfdə-hakimiyyətdə və qeyri hakimiyyət tərəfində cəmləşirlər.

Gücü formalaşdıran elementlər və sahələr vardır. Sahələr cəmi ümumilikdə dövlətin tərkib strukturlarıdır ki, bu strukturların cəmi də dövlətin ümumi varlığını, bütövü yaradır.

İqtisadi elementlər və amillər. Təbii ki, həyat maddi maraqlar üzərində də qurulub. İnsanlar bioloji ehtiyacları ödənmədən canlı varlıqlar kimi mövcud ola bilməzlər. İnsanları digər varlıqlardan fərqləndirən isə onların ruhlarıdır (burada psixikaları, şüurları, əqli qabiliyyətləri, məntiqi hərəkətləri). İqtisadi elementlərə təbii sərvətlərdən tutmuş iqtisadiyyatın təşkil edilməsi də daxil olmaqla bir çox komponentlər (resurslar) aid olunur. Maddi amillər (əmək qüvvələri, məhsuldar qüvvələr) də iqtisadiyyatın gücünə təsir göstərir. Eyni zamanda iqtisadiyyatda istifadə olunan texniki vasitələr də iqtisadiyyatın təşkilinə yardımçı olur. İqtisadi proseslərin idarə olunmasının səviyyəsi də iqtisadiyyatı gücləndirir. İqtisadi idarəçiliyin təkmil forması da iqtisadiyyatı güclü edən amillər içərisindədir.

Siyasi və təşkilati amillər. Dövlət öz idarəçilik funksiyasını yerinə yetirir. Dövlətin təşkilati funksiyası dövlətin hakimiyyəti ilə onun vətəndaşları arasında təkmil əlaqələrin yaranmasına xidmət edir. Dövlət idarəçiliyinin yüksək səviyyədə təşkili də dövlətin gücünə müsbət təsir göstərir. Dövlət siyasət sistemi və mexanizmi vasitəsi kimi özünü gücləndirdikdə onun daxili və xarici siyasət istiqamətlərinin də gücü artır. Dövlət öz təşkilati funksiyasını yüksək səviyyədə yerinə yetirdikdə resursların səmərəli istifadə olunması amilləri də meydana gəlir.

Elmi potensial. Buraya təbii ki, tədris müəssisələrindən tutmuş, elmi-tədqiqat müəssisələrinə qədər olan subyektlər, vasitələr və elementlər daxildir. Dövlətin elmi gücü təbii ki, onun bütün sahələrdəki fəaliyyətinin güclənməsinə şərait yaradır. Elmi güc bütün sahələrdə olur və sahələrin hərəkət vəziyyətində olmasını təmin edir.

Mədəni və intellektual səviyyə. Bu, həm də maariflənmə və özünüdərkə bağlıdır. Dövlət nə qədər mədəni səviyyəsi olan sakinlərə malik olarsa, bir o qədər güc nümayiş etdirmiş olar. Mədəniyyət bir norma olaraq (həm də içərisində əxlaqi məsələləri cəmləşdirərək) insanların ruhi sağlamlığına və yaradıcılığına xidmət edir.

Müdafiə və təhlükəsizliyin qorunması. Dövlətin özünü müdafiə strukturlarının gücü təbii ki, dövlətin baza gücünə bağlıdır. Dövlətin baza gücü isə onun vətəndaşlarının sosial-rifah hallarına bağlı olur. Vətəndaşların sosial vəziyyətlərinin yaxşı olması da iqtisadi amillərlə əlaqəlidir. Dövlətin vətəndaşları güclü olduqda onun müdafiəsi də güclü olur. Dövlətin strukturları öz gücünü elmdən, maarifçilikdən, dərkətmədən, insan hüquqlarına olan hörmətdən və s. götürür. Elm, təhsil və maarifçilik reurslara təsir imkanlarını təkmil formada üzərə çıxarır.

İdarəçilik rejimi amili. Dövlət öz vətəndaşlarını iqtisadi baxımdan və liberal əsaslarla təmin etdikdə güclü olur. Sabit cəmiyyət, demokratik idarəçilik dövlət gücünün əsaslarını təşkil edir. Sabit cəmiyyət inkişafı meydana gətirir, inkişaf da öz növbəsində dövlətin bütün istiqamətlər üzrə güclənməsini təmin edir. İnsan hüquqlarının yüksək səviyyədə təmini və sabitlik dövlətin daxildən sisteminin kövrəkləşməsinin qarşısını alır. Enerji əsasən, üzlərin və vasitələrin sərbəst və sistemli qaydada münasibət və əlaqələrindən meydana gəlir. Hər bir dövlət öz xalqının milli mentalitetinə uyğun olaraq sistemini formalaşdırdıqda güclü olur. Dövlətlər dünyəvi olduqda daha çox güc toparlaya bilirlər. Dünyəvi dövlətlər və rəşional cəmiyyətlər daha çox sərbəst potensial əldə etmək imkanlarına malik olurlar. Nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət quruluşunu yaradarkən milli psixologiyanın qəbul edə biləcəyi modeli əsas götürmək məqsədəuyğun olar. Bu zaman forma və məzmun birliyi də yaranır. Əks təqdirdə, forma başqa, məzmun başqa olduqda, vəhdətlikdən söhbət gedə bilməz. Siyasi sistem

kovrəkliyə məruz qalar. Məsələn, bir xalqın milli mentalitetinin xüsusiyyətləri respublika quruluşuna uyğundursa, deməli, siyasi təsisat forması kimi bu quruluşu qəbul etmək lazımdır. Monarxiya quruluşununun xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən xalqlarda isə bu, əks səmərə verə bilər. Yəni, respublika quruluşu onlar üçün yararlı deyil. Monarxiya quruluşunu bir siyasi sistem forması kimi özündə **təbii olaraq daşıyan** (yəni siyasi sistemin məzmunu bu quruluşa daha yaxındır) xalqlar daha çox bu quruluş formasını əsas nümunə kimi götürməlidirlər. **(Qeyd: bir məsələni xüsusi olaraq vurğulamaq yerinə düşər ki, ərəb ölkələrində yaranmış respublika quruluşları heç də bu xalqın milli ruhuna uyğun deyil. Ərəb ölkələrində Avropaya məxsus siyasi sistem quruluşu həmin ölkələrin inkişafının qarşısını alır və hər an xalq iradi və qeyri-iradi olaraq bu sistemdən yaxa qurtarmağa can atır. “Ərəb respublika”sı quruluşlarında şəxslərin dəyişməsi əslində köklü dəyişikliklərə gətirib çıxara bilmir. Məsələn, “Ərəb baharı” zamanı Misir prezidenti Hüsni Mübarəkin devrilməsi və onun yerinə “Müsləman qardaşları”nın lideri olan Məhəmməd Mursinin gəlməsi bu ölkədə köklü sabitliyə xidmət etmədi. 2013-cü ilin iyun-iyul aylarında Misirdə ciddi hakimiyyət böhanları yaşandı və Məhəmməd Mursi istefa verdi. Bu baxımdan qəbul etmək olar ki, 2010-cu ildən başlayan “Ərəb baharı” da məhz saxta respublika quruluşunu tətbiq etmiş ölkələrdə baş vermiş oldu. Monarxiyaya (bu quruluş məhz ərəblərin milli mentalitetinə uyğundur) malik olan dövlətlər, məsələn, Səudiyyə Ərəbistanı, Mərakeş Krallığı, BƏƏ, Qətər, İordaniya kimi ölkələr isə bu inqilab dalğalarından kənarda qaldılar).** Ümumiyyətlə, siyasi quruluşu mahiyyətdən tamamilə öndə yaradıb, onu əlçatmaz etmək düzgün deyil. Lakin əsl xarakteri əks etdirən quruluşu götürüb, onu təkmilləşdirmək daha məqsədəuyğundur. Vahid qaydalar cəmiyyətin inkişaf vəziyyətindən çox qabaqda olmamalıdır.

Siyasi hüquq da cəmiyyətin reallığını əks etdirməyəndə, cəmiyyətin siyasi quruluşu kövrək ola bilər.

Hüquq normaları (qanunvericilik bazası). Dövlət öz strukturları və vətəndaşları arasında olan münasibətlərini (hüquqi münasibətlər) rəsmi hüquq normaları ilə tənzimləyir. Bu hüquq normaları zaman-zaman ortaya çıxan ehtiyac və tələbatlara söykənir. Hüquq normalarının yüksək səviyyədə tətbiq edilməsi də dövlətin potensialını meydana gətirir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət hüquq normalarını qəbul edərkən mövcud və **ardıcıl trayektorik gələcək zaman** amilini nəzərə alır. Bu anda **“gələcək hüquqlar”** anlayışı meydana gəlir. Bu, o deməkdir ki, dövlət vətəndaşlarının hüquqlarının təmin olunmasının ardıcılığını həyata keçirmək məqsədilə hüquq normaları toplusu (məsələn, gələcək planlar və proqramlar, konsepsiyalar) qəbul edir. Nəzəri əsaslarını yaradır və resurslarını həmin istiqamətə yönəldir. Dövlət gələcək zamanda vətəndaşlarına təqdim edəcəyi hüququ və onların mövcud hüquqlarını zaman ardıcılığı ilə təkmilləşdirməyi bir növ önə gətirmiş olur və öz niyyətinə və məqsəd hədəfinə çevirir. **Gələcək zamanda hüquqların təmin olunması məsələsinə də iki prizmadan yanaşmaq olar: birincisi, dövlət öz resurslarını nəzərə alaraq, həmin resursların gələcəyə yönəlməsi strategiyasını qəbul edir; ikincisi, dövlət gələcək hüquq normalarını müəyyən edir və bu hüquq normalarının icrası üçün mövcud olmayan resursların (indiki zamanda) əldə edilməsinə çalışır.** Məsələn, vətəndaşların kosmik turizm hüquqları formalaşmaqdadır. Bu imkan hal-hazırda hər bir dövlətdə mövcud deyildir. Müəyyən qədər imkanlara malik olan dövlətlər niyyəti müəyyən edərək, gələcək fəaliyyətlərində kosmik turizmin yaranmasına çalışa bilərlər. Ümumiyyətlə, hər iki halda gələcək hüququn məqsədi sürətli inkişaf etməkdən ibarətdir.

Hərbi və digər müdafiə potensialı. Hər bir dövlət özünü müdafiə üçün hərbi birləşmə yaradır. Bu birləşmə dövlətin strukturları, eləcə də ümumi şəkildə vətəndaşlar arasında sabitliyi təmin edir, ictimai-asayışı qoruyur. Həmçinin dövlətə olan kənar təzyiqlərin və zərərverici ünsürlərin qarşısını alır. Dövlətin güc strukturlarının potensialı dövlətin sabitliyinin zəmanətçisi kimi çıxış edir. Dövlətin güc strukturları dövlətin sistemli fəaliyyətinə zərər vuran daxili və xarici ünsürlərin zərərsizləşdirilməsi ilə məşğul olur. Dövlətin güc strukturları təzyiq aparatı kimi yox, müdafiə və mühafizə aparatı kimi öz işini qurduqda sabitlik və ictimai- asayış yüksək səviyyədə təmin edilir. Dövlətin güc strukturları demokratik dəyərlərin qorunması və yeni dəyərlərin meydana gəlməsi üçün şərait yaratmalıdır.

Dövlətin müəyyən məkanlarda üstünlükləri. Hər hansısa bir dövlət daha çox məkanda iştirak edirsə, o zaman güc toplamış olur. Dövlət quru məkanda, suda və kosmik məkanda geniş iştirak edirsə, bu, onların gücünün artmasına xidmət edir. Dövlət həmin məkanlarda iştirak edəndə öz resurslarını artırır. Dövlətin daxili gücü onun kənardə, məsələn, açıq dənizlərdə-neytral sulara və kosmik məkanlarda iştirak etmək imkanlarını artırır. Super və böyük güc malik olan dövlətlərin hərəkətlərini buna nümunə göstərmək olar. Dövlət eyni zamanda həmin məkanlardan digər məkanlara təsir etmək imkanları əldə edir. Məsələn, dünya okeanında ABŞ-ın gücü okean dövlətlərinə təsirlərlə müşahidə edilir. Dövlətin kənardə –sərhədlərindən kənardə daha çox məkanlarda iştirak etməsi onun nüvəsinin həm gücünü artırır, həm də nüvəsini qoruyur.

Xalqın milli xarakteri və cəmiyyətin rasionallığı. Cəmiyyət və dövlət onun vətəndaşları, sakinləri, ümumilikdə isə əhalisi tərəfindən təşkil edilir. Dövlət və cəmiyyət qurumları kimi insanların məişət, sosial, hüquqi və siyasi münasibətlərini əks etdirən vahidlərdir, təşkilatlardır. Həm cəmiyyət, həm də

dövlət rəşional prinsiplərlə idarə olunduqda, tərəflər arasında münasibətlər pozitiv qaydada qurulduqda cəmiyyət və dövlət inkişafa məruz qalır. **(Qeyd: insanların cəmiyyətlərdə rast gəldikləri ən çox qaydalar əxlaq qaydalarıdır. İnsanlar əxlaq qaydaları (əxlaq qaydaları, normalar və davranışlarla) ilə ailədə və cəmiyyətdə yaşayırlar. Əxlaqla yaşamaq, əxlaq qaydalarına əməl etmək insanların hüququdur. Təbii hüququnun tərkibidir. Lakin bu təbii hüquq dövlət tərəfindən tənzimlənmə obyektidir. İnsanlar burada sərbəstdirlər. Çəkinmə, utanma və ictimai qınaq kimi amillər bu münasibətlərin tənzimlənməsində əsas kriteriya kimi rol oynayır).** Qəbul etmək lazımdır ki, dünyada inkişafa meyilli olan və inkişaf edən, həmçinin inkişafdan geri qalan (ifrat müafizəkar) cəmiyyətlər və xalqlar vardır. Cəmiyyətin inkişafa məruz qalmasında və ya tənəzzülündə həm xalqların milli xüsusiyyətləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir, həm də onların idarəetmə rejimlərinin mahiyyəti önəmli rol oynayır. Hakim qrupun idarəçilik xüsusiyyətləri və idarəetmə forması cəmiyyətin tərəqqisində və tənəzzülündə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rəşional xarakterli xalqlar (onları təbit bilikləri xüsusi olaraq maraqlandırır) daha çox inkişafa məruz qalırlar. Digərləri isə daha çox məhdud dairədə hərəkət edirlər, məişət adətlərindən asılı vəziyyətdə qalırlar. Bu da onların inkişafının qarşısını alır. Rəşional cəmiyyətlər öz üzvlərinin potensialından səmərəli istifadə edir və yeni-yeni enerji mənbələrinə nail olur. Buna görə də dövlətin gücünü artıran elementlərin sayı və cəmiyyəti də artır. Dövlət rəşionalizmdən inkişaf edir, öz potensialını artırır.

İdeoloji amillər. Bütün ideologiya insan hüquqlarının yüksək səviyyədə təmin olunmasına söykənməlidir. Əsas ideologiya insanların hüquqlarının inkişafına xidmət etməlidir. İdeologiya cəmiyyətin üzvlərinin enerjilərindən səmərəli istifadə olunmanı şərtləndirir. Bütün hərəkətlər ideologiya

ətrafında qurulur. Burada ideologiya dedikdə, insan hüquq və azadlıqlarına xidmət edən kompleks ideyalar nəzərdə tutulmalıdır. Kompleks ideyalar çoxməzmunlu olur və çoxistiqamətdə inkişaf cərəyanlarını meydana gətirir. İdeologiya (sağlam və inkişafa xidmət edən) ünsürlərin hərəkətə gəlməsini zəruri edir və nəticədə yeni-yeni elementlər ortaya çıxır. İdeologiya yeni-yeni inkişaf cərəyanlarını ortaya çıxarır və elementlər arasındakı əlaqələrdə səbəb və nəticə kimi vasitə və vəziyyətləri şərtləndirir.

Dövlətin xarici siyasətdə (beynəlxalq münasibətlərdə) iştirak səviyyəsi və xarakteri. Dövlətin gücünü artıran amillər içərisində dövlətin beynəlxalq hüquq normalarına söykənən ədalətli davranışı da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, dövlət beynəlxalq aləmdə etibarlı əməkdaş və tərəfdaş kimi tanınır. Bu kriteriyalar dövlətə beynəlxalq münasibətlər sferasında güclü sərmayə cəlb edən subyekt kimi ad qazandırır. Dövlət beynəlxalq hüquq normaları ilə əlaqələr qurduqda və öz maraqlarını da buna müvafiq olaraq təmin etdikdə özünü beynəlxalq aləmdə müdafiə etdirmiş olur. Digər dövlətlərin hərbi təcavüzlərinə məruz qalma ehtimalları az olur.

Kiçik dövlətlər böyük dövlətlərlə yaxınlıq etdikdə də öz potensiallarını artırma bilirlər. Kiçik dövlətlər öz resurslarının istifadəsində böyük dövlətlərin iştiraklarını təmin edilər. Eləcə də böyük dövlətlərin ərazilərindən və digər potensiallarından istifadə edirlər. Böyük dövlət-kiçik dövlət münasibətlərində və əlaqələrində böyük siyasət cərəyanları (məsələn, transmilli korporasiyaların sərmayələrinin yaratdıqları axınlar) kiçik dövlətlərin resurslarına təsir göstərir və bu məkanda siyasət cərəyanlarının böyüməsinə xidmət edir.

Dövlətin gücünü formalaşdıran sahələr-baza sahələr: iqtisadiyyat sahələri və iqtisadiyyatın səmərəli təşkil edilməsi üçün yüksək idarəetmənin təşkili; ***köməkçi sahələr***-sosial, eləcə də səhiyyə sahələri-əhalinin maddi vəziyyətinin

yaxşılaşdırılması; elm və maariflənmə sahələri; ideoloji-təbliğət sahələri-azad fikrin və ideyaların tez-tez meydana gəlməsi üçün şəraitin yaradılması və lazımi resursların təşkil edilməsi; insan hüquqları ilə əlaqədar olan sahələr- insan hüquqlarının təmin edilməsini və müdafiəsini yerinə yetirən qurumların işinin təşkili; hüquq-mühafizə və müdafiə-təhlükəsizlik sahələri; mədəniyyət və incəsənət sahələri; dövlət idarəetmə strukturlarının işinin təşkili-dövlət idarəçilik sahələri (bu sahələr bütün sahələrdə mövcuddur və hər bir vasitə, predmet idarəetmə sayəsində müəyyən məzmun və formaya malik olur); xarici siyasət və beynəlxalq münasibətlər sahələri-buraya diplomatik əlaqələrdən tutmuş dövlətin daxili siyasəti ilə uzlaşan və daxili siyasətlə əlaqəli olan bütün sahələr aid edilməlidir.

Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətin gücünün yaranmasının əsasları

Bir məsələni xüsusi olaraq qeyd etmək olar ki, dövlətin gücünü təşkil edən kompleks elementləri dərəcələndirsək, onda hesab etməliyik ki, bu elementlər içərisində **ərazi (böyüklüyü) və əhali (çoxluğu)** amili birinci yerdə qərarlaşmalıdır. Digər komponentlər (gücün tərkibini formalaşdıran komponentlər) isə bu tərkibdən formalaşır. Qeyd olunduğu kimi, dövlət siyasi və ictimai qurum olaraq vahid bir **güc subyektidir və enerji mərkəzidir**. Güc qüvvə tətbiqi sayəsində müəyyən hərəkətləri yaradan, dinamikanı təmin edən enerjini meydana gətirir və enerji də öz növbəsində gücün formalaşmasını zəruri edir. Dövlətin güclənməsi ilə onun hakimiyyətinin (hərəkət nöqtəyindənərdən) həm daxildə, həm də beynəlxalq aləmdə gücü artır. Gücün artması dövlətin resurslarının həcminə bağlı olur. Bu baxımdan da zəif dövlətlə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan dövlətin də gücü eyni səviyyədə olmur. *(Qeyd: coğrafi və siyasi, eləcə də iqtisadi anlamda inkişaf etmiş, inkişaf*

*etməkdə olan və zəif inkişaf etmiş dövlətlər məfhumu işlənir.*¹ *Onu nəzərə almaq lazımdır ki, bu yanaşmalar nisbidir və müqayisə predmeti və obyektı xarakteri kəsb edir. İnkişaf sonu olmayan və daima yüksəkliyə doğru cərəyan edən hadisələr zənciri ilə hərəkəti əks etdirən bir vəziyyətdir. İnkişaf trayektoriyası davamlı şəkildə sonsuzluğa doğru uzandığından, “inkişaf etmiş dövlətlər” sözünün işlədilməsi də bir qədər düzgün deyil. Belə dövlətləri “inkişafın nisbətən yüksək mərhələsində olan dövlətlər” kimi adlandırmaq daha məqsəduyğun olar).*

Dövlətin siyasət istiqamətlərini də onun gücü yaradır. Gücün artması prosesləri bir tərəfdən istiqamətlərin sayını çoxaldır, baza istiqamətlərin tərkibini zənginləşdirir, digər tərəfdən də yeni istiqamətlərin yaranmasını zəruri edir. Məsələn, dövlətin iqtisadi və elmi potensialının artması onda kosmik sənayenin və digər nəhəng elmtutumlu sahələrin inkişafı üçün şəraiti yaradır. Dövlət resurslarını zənginləşdirdikcə daha çox elmtutumlu sahələrin inkişafında maraq nümayiş etdirir. Məsələn, Azərbaycanda elmi innovasiya sahəsində texnoparkların yaradılması prioritet məqsədlərə çevrilmişdir. Elmtutumlu sahələrin inkişafı zərurətdən irəli gəlir. Elmi-texniki vasitələr ardıcıl olaraq tətbiq edilmək prinsipləri əsasında böyük dəyişikliklər yaradır. Elmi-texniki vasitələr zaman və imkanlar baxımından resursları daha da çoxaldır, vasitələr üzərində təsir keyfiyyətini və kəmiyyətini artırır. Böyük dəyişikliklər yeni vasitələri və yeni münə-

¹ Dünya Bankının Atlas metodundan istifadə etməklə ölkələrin 2010-cu il üçün hesablanmış Ümumi Milli Gəlir göstəricisinə əsasən qruplaşmasına görə Adambaşına düşən ÜMG-i 1005 və daha az ABŞ dolları olan ölkələr-aşağı gəlirli, 1006-3975 ABŞ dolları olan ölkələr-aşağı orta gəlirli, 3976-12275 ABŞ dolları olan ölkələr- yuxarı orta gəlirli, 12276 və daha çox ABŞ dolları olan ölkələr isə yüksək gəlirli ölkələr qrupuna aid edilir.

“Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” inkişaf konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

sibətləri, əlaqələri ortaya çıxarır. Yeni əlaqələr və vasitələr yeni gerçəklikləri təzahür etdirir və bu da nəticədə inkişafı ortaya çıxarır. Bu baxımdan da güclənmə daima şəbəkələşmə, şaxələnmə və mərkəzləşmə proseslərini özündə əks etdirir.

Hər bir dövlətin gücünü yaradan kriteriyalar mövcuddur. Bu kriteriyalara həm sahə və istiqamətlər, həm də sahələrdə təsir edən və təsirlərə məruz qalan resurslar (vasitələr) aid oluna bilər. Dövlətin güclü olması (burada kompleks əhəmiyyət kəsb edən elementlər nəzərdə tutulmalıdır) onun daha çox beynəlxalq münasibətlər sferalarında yüksək səviyyədə təsir etmək iştirakını yaradır. Məsələn, ABŞ, Rusiya, Çin kimi böyük dövlətlərin iştirak etdikləri beynəlxalq münasibətlər sahələri digər kiçik dövlətlər üçün iştirak imkanları baxımından mövcud olmaya bilər və ya da məhdud əsaslarla ola bilər. Güc dövlətin iştirak səviyyəsini (burada həm öz daxilində, həm də beynəlxalq aləmdə) və sferasını yaradır. Lakin beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlər ona görə bərabər hüquqlar əldə edirlər və bərabər hüquqlara sahib olurlar ki, subyektlərin (əsas) subyektlərin hər biri **“dövlət”** adlanan formadır. **Dövlət formasına** görə tərəflər arasında qarşılıqlı razılaşmalar, qarşılıqlı vahid iştirak məzmunu və forması meydana gəlir. Burada (beynəlxalq münasibətlər sferasında) rəngarənglik var və bu rəngarəngliyin itməməsi üçün və müxtəlif tərkibli hissələrdən ümumi vahidin (beynəlxalq münasibətlərin) mövcudluğunun təmin olunması baxımından **vahid qaydalar** yaradılır və xalqların hüquqlarının təmin edilməsi məsələsində də **“insanlıq”** dəyərindən baxılır. Hər bir şəxs, -hansı xalqa və dövlətə məxsus olmasına baxmayaraq,- insandır. Burada böyük dövlətlərin böyük gücləri böyük potensiala malik olan ərazilərin tənzimlənməsi üçün vacib elementə çevrilir. Böyük güc müdafiə və təmin etmə üçün xüsusi önəm kəsb edir. Böyük güc həm də məxsus olduğu tərəflər üçün məsuliyyəti əmələ gətirir. Bu, ideal bir yanaşmadır. Reallıq isə ondan ibarətdir ki, böyük güc daima öz

maraqlarını gücləndirmək və əhatə dairəsini genişləndirmək kimi funksiya daşıyır. Bu ardıcıl böyümə onların daxili məzmunlarındadır, xassələrindədir. Maraq sferalarının genişlənməsi beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin müdafiə funksiyasını böyüdür. Dövlət böyüdükcə (burada resursların çoxluğu baxımından) məsuliyyət sferası da böyüyür və dövlətin ərazilər (birbaşa özünə aid olan ərazilər və maraqlarının əks olunduğu başqa dövlətlərin əraziləri) üzrə müdafiə məsuliyyəti də artır. Böyük dövlətlər üçün dünya məkanı sahib olmaq baxımından dərəcələnilir. Dövlətin daxili və xarici geosiyasət maraq sahələri meydana gəlir. Bu baxımdan da beynəlxalq münasibətlər sahələri şəbəkələnir, ittifaqlar yaranır, birliklər ortaya çıxır və dövlətlərin qrup şəklində hərəkətləri meydana gəlir. Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin fərdi qaydada hərəkətləri, eləcə də ittifaqlar daxilində koalisiya şəklində olan hərəkətləri ortaya çıxır. Böyük dövlətlər daha çox böyük problemlərin həllində şəbəkələşmiş güclə hərəkət etməyə üstünlük verirlər. Məsələn, 1968-ci ildə SSRİ-nin “Çexoslovakiya baharı”na qarşı ittifaq şəklində (VMT-nin üzvlərindən ibarət) hərəkətini, ABŞ-ın İraq və Əfqanıstan əməliyyatlarını (beynəlxalq koalisiya qüvvələri) və s. buna nümunə göstərmək olar.

Dövlətin ərazisinin böyüklüyü, əhalisinin say çoxluğu *(burada maddi vasitələrin, məsələn, məhsuldar qüvvələrin-işləyənlərin, çoxluq təşkil etməsi amili əsas götürülməlidir. Maddi vasitələrin çoxluq təşkil etməsi material vasitələrə də təsir göstərir və nəticə etibarilə material vasitələrin istifadə olunmasında səmərəlilik meydana gəlir. Bununla yanaşı, maddi vasitələrin çoxluğu istehlak vasitələrinin sayını da artırır. İstehlak və istehsal vasitələrinin çoxluğu və onlar arasında münasibət və əlaqə vasitələrinin çoxluğu da öz növbəsində iqtisadi sistemlərin böyüməsinə və potensialın artmasına xidmət edir. İqtisadi sistemlər o zaman daha da böyüyür ki, sistemi təşkil edən ünsrülərin, vasitələrin sayı çox*

olur və hərəkətdə olan və hərəkətə gətirən və hərəkətə gətirilən vasitələrin sayı üstünlük təşkil edir. Bu anda istehsal və istehlak münasibətlər də daxildən (sistemin daxilindən) zənginləşir və xaricdən, yəni məkanı əhatə etməyə baxımından böyüyür), iqtisadi amillər, o cümlədən material və maddi amillər; siyasi sistemin rəasional əsaslarla təşkili, siyasi sistemin sabitliyi və möhkəmliyi, iqtisadi inkişafın davamlılığı, siyasi sistemin çoxlu sayda yarımssystemlərdən təşkil olunması və yarımssystemlər arasında təkmil əlaqələrin mövcudluğu və bu əlaqələrin bütövlüyə-tam sistemə xidmət etməsi; milli valyutanın dəyərliyi, inflyasiyanın aşağı səviyyəsi, istehsalın artması və istehsal vasitələrinin-maddi resursların tarazlı qaydada istifadə olunması; insanların sosial-psixoloji vəziyyətləri, cəmiyyətin sağlam durumda olması; dövlətçiliyin inkişafı və hüquqi dövlətin mövcudluğu və s. kimi amillər üstünlük təşkil edir. Dövlətin güclü olmasında onun əmlakının (daşınmaz, daşınar) sayı **(əmlak dövlətin milli-daxilində olan və başqa ölkələr ərazisində olan və daxili əmlakını əhatə etməlidir)** və həcmi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əmlak təsiredici mərkəz kimi böyük rol oynayır. Əmlak insanların maddi maraqlarını formalaşdıran ünsürlər kimi əhəmiyyət kəsb edir və iqtisadi münasibətlərin istiqamətlənməsinə müsbət təsirini göstərir. İnsanlar arasında olan münasibətlərin bazasında əmlak münasibətləri dayanır və əmlak münasibətləri də digər maraqların təmin olunmasına müsbət təsirlər göstərir. Əmlak münasibətlərdə və əlaqələrdə uyğunlaşdırıcı, koordinasiyaedici əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlər güclərinə görə iştirak edirlər və güclərinə görə də sistemi təşkil edirlər və sistemin formalaşmasında iştirak edirlər. Belə bir əqli nəticədən çıxış etmək olar: **hərəkət olmadan güc yoxdur, güc olmadan dövlət yoxdur. Dövlət yoxdursa, beynəlxalq münasibətlər də yoxdur. Deməli, güc yoxdursa, beynəlxalq münasibətlər də yoxdur.** Beynəlxalq münasibətlər gücün, enerjinin və

potensialın mövcud olduğu bir sferadır. Bu enerji bütövlüyündən, vahidindən bütün dövlətlər faydalanırlar.

Beynəlxalq münasibətlər sahəsində açıq iştirak dövlətin gücünün yaranmasına xidmət edir. Dövlət resurslar mərkəzinə qoşulur və resursların dövlətlərdən-dövlətlərə hərəkəti təmin edir. Beynəlxalq münasibətlər güc olduğundan, dövlətlər beynəlxalq münasibətlərə qoşulduqda güclənirlər. Dövlətin açıq qapılar siyasəti onun güclənməsinin əsaslarını təşkil edir. Yaradılmış əlverişli və faydalı şərait dövlətə resursların başqa məkanlardan axmasının əsaslarını təşkil edir. Məsələn, 1970-ci illərin sonundan Çində tətbiq olunan islahatçılıq və xarici investisiyalar üçün açıq qapılar siyasəti Çini XXI əsrin əvvəllərinin dünya iqtisadiyyatının lokomotivinə çevirmişdir. Açıq qapılar siyasəti ölkələrdən-ölkələrə resurs axınları üçün trayektoriyaların birləşməsi üçün bütöv **“rels”** rolunu oynayır. Məsələn, II Dünya müharibəsindən sonra Qərbi Avropa ölkələri ABŞ sərmayəsi üçün açıq qapılara çevrildi. Qərbi Avropa iqtisadiyyatının inkişaf xüsusiyyətləri rels üzərində hərəkət edən qatara bənzədi. Beynəlxalq **transmilli korporasiyalar** dövlətlərin güclənməsində yaxından iştirak edirlər. Bir dövləti digər dövlətdə təmsil edən əsas vasitələr-subyektlər və obyektlər qismində diplomatik qurumlar və transmilli korporasiyalar çıxış edirlər. Transmilli korporasiyalar dövlətin resurslarının formalara salınmasının və yeni formaların əldə olunmasının əsaslarını təşkil edirlər. Transmilli korporasiyaların fəaliyyəti siyasi məzmun kəsb edir və onlar makroiqtisadiyyatın formalaşmasında yaxından iştirak edirlər. Transmilli korporasiyalar resursların səmərəli istifadəsində yaxından iştirak edirlər. Dövlətlərin iqtisadi sistemlərinin təşkilində transmilli korporasiyalar (maliyyə və kreditlər sahəsində olan, istehsalə sərmayə yatan korporasiyalar) üstünlük təşkil edirlər. Bu şirkətlər iqtisadi kompleksliliyi əmələ gədirirlər və resursların cəmləşməsini təmin edirlər. Transmilli korporasiyalar dövlətlər arasında daha çox baza

iqтisadi münasibətlərin yaranmasında iştirak edirlər. Transmilli korporasiyalar dövlətlər arasında olan iqtisadi münasibətlər sistemlərinin və sahələrinin formalaşmasında yaxından iştirak edirlər.

Ümumiyyətlə, belə bir prinsipi əldə rəhbər tutmaq lazımdır ki, dövlət öz resurslarının səmərəli şəkildə istifadə edərsə, güclənə bilər. Dövlətlərin daxili güclərinin artması onların xarici güclərinin artmasına təsir göstərir.

Belə hesab etmək olar ki, beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin gücləri (müqayisədə fərqlənən gücləri) iki istiqamətdən yaranır: birincisi, qeyd etmək lazımdır ki, onun **nüvəsi** çox güclü olur və xarici siyasətinə təsir göstərir, ikincisi isə, dövlət beynəlxalq münasibətlərə qoşulur və beynəlxalq münasibətlərin kompleks şəkildə formalaşmasında iştirak edir. Dövlətin beynəlxalq münasibətlərdə iştirak səviyyəsi onun təsir səviyyəsini ortaya çıxarır. Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin güclənməsində həm də dövlətlərin beynəlxalq hüquq normalarına müvafiq olaraq davranması, beynəlxalq hüquq normalarına ədalətcəsinə əməl etməsi də təsir göstərir. Bu anda mehriban qonşuluq siyasəti, sabitlik, dostluq, sülh şəraitində əməkdaşlıq kimi vəziyyətlərin ortaya çıxması da transmilli korporasiyaların sərmayə siyasətini artırır. Dövlət özünün iqtisadi qapılarını digər dövlətlərin üzünə açır və digər məkanın resursları və iqtisadi sistemləri ilə əlaqələr yaradır. Dövlət beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemlərinin şəbəkələşməsindən, struktur və yarımstrukturların bir-birinə etdiyi qarşılıqlı xidmətdən və bundan irəli gələn təsirdən də güclənir. Dövlətin güclənməsində iqtisadi və sosial- siyasi vəziyyətlərin düzgün və çevik qiymətləndirilməsi amili də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şəraitin zamanda qiymətləndirilməsi və zamanda çevik reaksiyalar (çağırışlar və onlara cavablar) verilməsi dövlətin siyasət sisteminin işini səmərəli edir. Daxili siyasi şəraitlə beynəlxalq şərait arasında mövcud olan uzlaşmanın qiymətləndirilməsi, hər iki vəziyyətin real əsas-

larının dərk edilməsi və hər iki sahədə progressiv və səmərəli təsir imkanları dövlətin daxildə və beynəlxalq aləmdə güclənməsinə səbəb olur.

Dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərdə iştiraklarının güclənməsini həm də onların **diplomatiyası** təmin edir. Diplomatiya ayrı-ayrı məkanlarda və məskənlərdə dövlətlərin siyasətlərinin istiqamətlənməsini və xarici siyasətlərinin kompleksləşdirilməsini təmin edir. Diplomatiyadan səmərəli istifadə elə resurslardan (xarici siyasətə yönəldilmiş resurslar) səmərəli istifadənin əsaslarını təşkil edir.

Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin güclənməsinin əsaslarının ümumiləşdirilmiş şəkildə bəzi istiqamətlərini aşağıdakı kimi hesab etmək olar:

- daxili resursların səmərəli istifadəsi üçün sistemin təşkil olunması;

- daxili resursları xaricə çıxaran sistemlərin işinin səmərəli şəkildə təmin olunması;

- dövləti daxildən gücləndirən resursların artması;

- daxili qanunvericilik sahələrinin genişlənməsi;

- dövlətin daxili müdafiə potensialının gücləndirilməsi və xarici təsirlərə qarşı müdafiənin əsaslarının formalaşdırılması;

- dövlətlərin regionda böyük ittifaqlara qoşulması;

- ikitarəfli və çoxtərəfli qaydada çoxlu sayda müqavilələr və digər sənədlərə qoşulması;

- böyük gücə malik olan dövlətlərlə strateji sahədə əlaqələrin gücləndirilməsi;

- böyük dövlətlərlə qarşılıqlı integrasiya və miqrasiya şəraitində əlaqələrin təşkil edilməsi;

- böyük potensiala malik olan mərkəzlərdən daha çox resursların cəlb olunması;

- beynəlxalq münasibətlərdə daxili resurslardan istifadə etməklə, kompleks şəkildə qoşulma və s.

Dövlətin güc vasitəsi kimi fəaliyyətinin əsasları və siyasi fəaliyyətin dalğalanmaları-beynəlxalq aləmdə inkişaf dalğalarının əmələ gəlməsi

Beynəlxalq münasibətlər sahələri və hərəkətləri, eləcə də bu hərəkətləri yaradan mexanizm sistem xarakteri kəsb etdiyindən beynəlxalq aləmdə dalğalanmalar meydana gəlir. Dalğalanmalar siyasi hərəkətlərin tərkibini formalaşdıran ünsürlərdən ortaya çıxır. Bu ünsürlərin hərəkət formaları və hərəkət ardıcılığı beynəlxalq münasibətlərdə dalğalanmaların əsasını təşkil edir. Beynəlxalq aləmdə dalğalanmalar dedikdə, beynəlxalq sferada ayrı-ayrı münasibətlər sahələrində meydana gələn siyasət cərəyanlarını qeyd etmək olar. Beynəlxalq aləmdə dövlətlər güc yaradan vasitələrdir və güc vasitələri kimi də münasibətlərin sistemli əsaslarla meydana gəlməsinin əsaslarını müəyyən edirlər.

Beynəlxalq münasibətlər sferası dövlətdaxili sfera kimi strukturlardan təşkil olunur. Strukturlar arasında olan əlaqələr strukturların yaratdıqları siyasətin dalğalanmalarının əsaslarını təşkil edir. Dövlətlər beynəlxalq münasibətlərdə dalğalar yaratmaqla, dalğaları yaradan potensial mənbələrin təkmilləşməsini təmin etmiş olurlar. Beynəlxalq aləmdə güclərin dalğalar əmələ gətirməsində vasitələr kimi **resurslar** iştirak edirlər. Məsələn, neft, qaz, taxıl, düyü, şəkər tozu, dəmir filizi, almaz, qızıl, gümüş, mis kimi metallar və digər bu kimi strateji təyinatlı xammal məhsullarının, həmçinin hazır texniki məhsulların hərəkəti dalğaların əmələ gəlməsinə təmin edir. Müəyyən iqtisadi strukturlar yeni iqtisadi inkişaf tələblərindən irəli gələrək inkişafın mövcudluğunu təmin edir. İqtisadi strukturlar da öz növbəsində qarşılıqlı əlaqələrdə olurlar və müəyyən xətlər üzrə dalğaların yaranmasını təmin edirlər. Bu baxımdan inkişaf dalğaları resursların hərəkətlərə gətirilməsi ilə xassələnən dalğalardır.

Beynəlxalq siyasətin dalğalanmaları bir dövlətdə və ya da bir neçə dövlətdə ortaya çıxan inkişafdan meydana gəlir. İnkişaf xüsusiyyətləri və inkişaf istiqamətləri digər məkanlar üzrə yayılır və nəticə etibarilə siyasətin məkanlar üzrə dalğalanması prosesləri yaşanır. Bu proses zamanı alt dalğalar və üst qat dalğalar meydana gəlir. Beynəlxalq münasibətlərin inkişafı dövlətlərin daxili inkişafına bağlı olur və daxili potensial beynəlxalq münasibətlər sisteminin mexanizmlərində dalğaları əmələ gətirir.

Beynəlxalq sistemlərin dalğalanmalar yaradan fəaliyyəti bir tərəfdən beynəlxalq sistemlərin kompleksliliyini təşkil edir, digər tərəfdən də dalğanı yaradan dövlətin milli xüsusiyyətlərini digər məkanlara və dövlətlərə ixrac edir. Məsələn, transmilli korporasiyaların məkanlardan-məkanlara keçməsi onların iqtisadi maraqları ilə yanaşı, təmsil olunduqları dövlətlərin milli maraqlarını daşımından irəli gəlir. Beynəlxalq sistemdə fəaliyyətin dalğalanması təbii ki, dövlətlər arasında real qruplaşmanın da yaranmasının əsaslarını təşkil edir. Beynəlxalq ticarət qaydaları beynəlxalq münasibətlərin dalğalanmalarının əsaslarını formalaşdırır. Bir ölkədə istehsal olunan məhsullar beynəlxalq ticarət yolu ilə digər ölkələrin məkanlarına daxil olur. Nəticədə istehsal olunan dövlətin təsirini yaradır. Beynəlxalq qaydada meydana gələn global və ya da böyük regional problemlər yeni inkişaf dalğaları üçün yeni stimül yaradır. Bu anda yeni enerji mənbələri yaradan resursların müəyyən mərkəzlərdə cəmləşməsi və yeni axınları meydana gətirməsi prosesləri yaşanır.

Dövlət gücünün təsnif olunmasının əsasları. Kiçik dövlət, orta gücə malik olan dövlət, böyük gücə malik olan dövlət və super gücə malik olan dövlətlərin təsnif olunmasının əsasları

Dövlətlər güclərinə görə bölünürlər

Dünya dövlətlərini güclərinə görə aşağıdakı şəkildə bölmək, dərəcələndirmək olar. Burada həm ölkələr daxilində istehsal olunan məhsulların həcmi, həm də adambaşına düşən ÜDM-in həcmi nəzərə almaq mümkündür. Lakin bununla kifayətlənmək olmur. Buraya əhali, ərazi; hərbi, material resurslar –təbii resurslar kriteriyalarını da aid etmək lazımdır. Dövlət gücü geosiyasi əhəmiyyətə malikdir:

-*Super dövlət* (ABŞ);

-*Super dövlətə yaxın dövlətlər* (Rusiya, Çin);

-*Böyük gücə malik dövlətlər* (Almaniya, Yaponiya, Böyük Britaniya, Fransa, Kanada, Hindistan və s.);

-*Orta gücə malik dövlətlər* (İtaliya, İspaniya, Yunanıstan, Avstriya, Türkiyə, Avstraliya, Pakistan, İran, İndoneziya, Misir, Malayziya, Braziliya, Argentina, Meksika, Cənubi Koreya, Qazaxıstan və s.);

-*Güclənməkdə olan dövlətlər* (Polşa, Ukrayna, Azərbaycan, Özbəkistan və s.);

-*Zəif dövlətlər* (Albaniya, Ermənistan, Nepal, Butan, Asiya, Amerika və Afrika qitəsinin bir çox dövlətləri)

Çox hallarda iqtisadi cəhətdən güclü inkişaf etmiş Almaniya, Yaponiya, Böyük Britaniya, Fransa, Avstraliya və Kanadanı super dövlət kimi göstərirlər. Burada bir nüansa xüsusi fikir vermək lazımdır. Düzdür, iqtisadiyyatın güclü olması dövlətin güclü olmasına gətirib çıxarır. Lakin super dövlət olmaq mənasını vermir. Məsələn, Almaniya dünyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş bir dövlətidir. Ancaq bu dövlətin təbii və maddi sərvətləri, ərazisinin böyüklüyü və

əhalisinin çoxluğu, hərbi-sənaye kompleksinin inkişaf səviyyəsi, ordunun sayı və gücü ABŞ və Rusiyada olduğu kimi deyil. Belə xarakterli amilləri sadalanan digər dövlətlərə də aid etmək olar. Ona görə də dünyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş, lakin super dövlət xüsusiyyətini özündə cəmləşdirməyən dövlətlərinə super dövlət demək düzgün deyil. Eynilə tək ərazinin böyüklüyü faktoru da super dövlət mənasını vermir. Məsələn, Monqolustan dövlətinin ərazisi Fransadan çox böyükdür. Lakin Monqolustanı gücünə görə bu dövlətlə eyniləşdirmək olmaz. Həmçinin, Almaniya ilə Səudiyyə Ərəbistanını da müqayisədə belə qəbul etmək olar. Əhali amilinə gəldikdə, Hindistanda əhalinin sayı Böyük Britaniyadan dəfələrlə çox olsa da, bu ölkələrdə iqtisadi inkişaf və yaşayış səviyyəsini eyniləşdirmək olmaz. Rusiyanı ABŞ-la müqayisə etdikdə, onu qeyd etmək olar ki, Rusiya yalnız iqtisadi inkişafına görə və əhali sayının azlığı baxımından ABŞ-dan geri qalır. Bununla yanaşı, texnoloji amillərə görə də ABŞ-dan arxadadır. Lakin super dövlət xas olan prinsiplərin əksəriyyətini özündə cəmləşdirir. Böyük əraziyə, olduqca zəngin təbii sərvətlərə (neft, qaz, qiymətli metallar, dəmir filizi, daş kömür, böyük meşələr və s.), maddi sərvətlərə, çox güclü hərbi-sənaye kompleksinə (müasir tələblərə cavab verən ağır və yüngül hərbi texnikaya, raket texnologiyasına, aviasiya və çox güclü atom sənayesinə və s.), tarixən formalaşmış güclü orduya, elmi-tədqiqat mərkəzlərinə, kosmik sənayeyə və s. məxsusdur. Hətta bəzi göstəricilərə görə ABŞ-ı qabaqlayır.

Super (qlobal) və regional güc mərkəzləri

Super (qlobal) və böyük regional güc mərkəzlərinə müqayisədə çox güclü dövlətlər aid edilir. **Super güc mərkəzinə** o dövlət aiddir ki, həmin dövlət ümumiyyətlə, dövlətin daxili gücünü əks etdirən və əvvəlcə sadalanan amillərin böyük əksəriyyətini kompleks şəkildə özündə cəmləşdirmiş olur.

Super güc mərkəzi böyük və planetar ərazilərdə, eləcə də quru və su ərazilərində digər dövlətlərə nisbətən çox böyük gücə və potensiala sahib olur. Super güc mərkəzi dünya siyasətində, eləcə də beynəlxalq münasibətlərdə bütün subyektlərə təsir etmək imkanına malik olan dövlət və ya dövlətlər ittifaqı hesab olunur. Dünyanın qlobal siyasəti məhz super dövlətlər tərəfindən reallaşdırılır. Dünyanın qloballaşma mərkəzində aparıcı, əsas istiqamətləndirici mərkəz kimi super gücə malik olan dövlət dayanır. Bu dövlətin hərtərəfli imkanları digər dövlətin imkanlarına, potensialına təsir edə bilər. Bu baxımdan da dünya siyasətinin piramidal strukturunun yuxarı pilləsində məhz bu dövlət dayanır. Super güc mərkəzinin yeritdiyi siyasət həm birbaşa, həm də dolaylı yollarla digər dövlətlərə təsir etmək imkanına malik olur. Super güc mərkəzinin dünya iqtisadiyyatında qlobal miqyasda iştirakı dünya iqtisadiyyatının sistemləşməsinə və mərkəzləşməsinə gətirib çıxarır. Super güc mərkəzinin iqtisadi potensialı dünyanın makrosiyasətinin formalaşmasına gətirib çıxarır və iqtisadiyyatın şaxələnməsinə səbəb olur. Super güc mərkəzinin potensialı mərkəzləşmə siyasətinin əsaslarını yaradır. Dünyanın iqtisadi və siyasi sisteminin strukturlaşmasında super güc mərkəzi böyük rol oynayır və iqtisadiyyatın və siyasətin istiqamətləndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Super güc mərkəzi kimi hal-hazırda ABŞ qəbul edilir. ABŞ-da dövlətin daxili gücünü əks etdirən bütün amillər cəmləşmişdir. Böyük əraziyə, çox saylı əhaliyə, zəngin maddi və təbii sərvətlərə, nəhəng sənaye və qeyri-sənaye sahələrinə, güclü orduya, hərbi sənaye kompleksinə və kosmik tədqiqatlar mərkəzinə malikdir. Müasir elmi-texniki nailiyyətlərə yiyələnmişdir. Elmi-tədqiqatların geniş şəbəkəsi və sahələri mövcuddur. Əlverişli coğrafi mövqeyə malikdir, sərhədləri okeanlarla yuyulur, əlverişli iqlim şəraiti vardır. Rusiya da həmin imkanlara malikdir. Rusiyanı ABŞ-dan geridə qoyan yalnız onun iqtisadiyyatının müqayisədə zəif olmasıdır.

Avroasiya məkanında yerləşmiş, 2000-ci ilin başlanğıcından əvvəlki qüdrətini bərpa etməyə çalışan Rusiyanı da müəyyən parametrlərinə görə super güc mərkəzi kimi qəbul etmək olar. Rusiya məkan üzrə **coğrafi yayılan güc** mərkəzidir. Hətta bu mərkəzlərə Çin də öz gücünə görə yaxınlaşmaqdadır. Çinin iqtisadiyyatı dünyada ikinci yerdə qərarlaşıb. *(Qeyd: 2009-cu ildə Çin enerji şirkətlərində və elektro- enerji şirkətlərində sərmayə qoyuluşuna görə birinci yerdə qərarlaşmışdır. Xammal və material resurslarına sərmayə qoyuluşuna görə isə ikinci yerdə yer tutmuşdur. 2009-cu ildə yazılan elmi məqaləyə əsasən, son iyirmi ildə Çinin Ümumdaxili məhsul artımı ildə orta hesabla 9,9 faiz təşkil etmişdir. 2000-2009-cu illər ərzində dünyanın Ümumdaxili Məhsul istehsalında Çinin payı 3,7 faizdən (ABŞ dollarının nominal dəyəri ilə ifadə olunarkən) 8,1 faizə qədər yüksəlmişdir.*¹

Lakin o da qeyd olunur ki, gələn onillikdə (2019) Çin iqtisadiyyatının artım tempi aşağı düşəcək və orta hesabla 7,5 faiz təşkil edəcək. Lakin buna baxmayaraq, belə hesab olunur ki, 2019-cu ildə Çinin ümumdünya məhsul istehsalında payı 14,9 faizə qədər yüksələ biləcəkdir. Bu anda ABŞ-a yaxınlaşma baş verəcəkdir. Ehtimal olunur ki, ABŞ-ın 2019-cu ildə dünya məhsul istehsalında payı 19,4 faiz təşkil edəcəkdir.²

Lakin iqtisadiyyatın sürətli artım tempinə baxmayaraq, Çində adambaşına düşən ümumdaxili məhsulun məbləği 11,644 dollar təşkil edə biləcəkdir ki, bu amil də ABŞ-la müqayisədə cəmi 20 faiz təşkil edəcəkdir.³

¹ Экономика Китая: его сильнейшее оружие или слабое место? Дэвид Сноудон, «Бизнес монитор интернешнл», рассуждает о том, как рост экономической активности Китая неразрывно связан с перспективами безопасности этой страны.
http://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/rise_china_geopolitical/RU/index.htm

² Həmin məqalə.

³ Həmin mənbə.

Belə qənaətdə gəlmək olar ki, Avropa nəhəngləri olan dövlətlər (Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya), Asiyada Yaponiya və Cənubi Koreya, Avstraliya kimi dövlətlər ayrı-ayrılıqda super dövlətlər ola bilməzlər. Məsələn, Yaponiya və Almaniya iqtisadi cəhətdən güclü inkişaf etmiş dövlətlərdir. Lakin buna baxmayaraq super güc mərkəzinə xas olan xüsusiyyətlərin bir çoxuna sahib deyillər. Həmin dövlətlər nüvə silahlarına malik deyillər, hərbi-sənaye kompleksi Rusiya, ABŞ və Çindəki olduğu həcmdə və səviyyədə deyil, böyük əraziyə, kifayət qədər təbii sərvətlərə malik deyillər. Bu dövlətlərin təsiretmə imkanlarının radiusu, yəni coğrafiyası da super dövlətlərə nisbətən aşağıdır. Məsələn, Almaniya, Yaponiya, eləcə də Fransa postsovet məkanına, Asiya regionuna Rusiya qədər təsir edə bilməzlər. Eləcə də dünyanın bütün regionuna geosiyasi təsir imkanlarına malik olan ABŞ-la bu dövlətləri eyniləşdirmək düzgün deyil.

Təsiretmədə koordinasiya amilləri mühüm rol oynayır. Koordinasiya uyğunluğu və uyğunsuzluğu yaradır. Uyğunluq prinsipləri böyük mərkəzlər ətrafına kiçik mərkəzləri cəlb edir. Bu prinsiplər sayəsində dövlətlər cəmləşmə xassələrinə malik olur. İnkişafı nisbətən zəif olan dövlətlər uyğunluq prinsipinə görə bir-birinə yaxınlaşmaq məcburiyyətində qalır. Məsələn, Rusiya bu uyğunluq prinsipindən irəli gələrək, postsovet məkanını öz ətrafında saxlamaq imkanlarına malik olur. Bununla yanaşı, mədəni və sivil inkişaf xüsusiyyətlərinin uyğunluğuna görə Avropa İttifaqı formalaşa bilər.

ABŞ super güc mərkəzi olaraq, öz valyutasından istifadə edərək, dünya maliyyə sisteminə və iqtisadiyyatına təsir etmək imkanlarına malik olur. ABŞ valyutası dünya iqtisadiyyatının aparıcı vasitəsinə çevrilmişdir. Digər böyük dövlətlər rəqabət fonunda dünyada alternativ valyutanın da yaradılması (“Avras”) ideyasını ortaya atmışdılar.

Regional gücün formalaşması

Regional güc mərkəzlərinə o dövlətlər aid edilə bilir ki, həmin dövlətlər regionda təsir imkanları baxımından daxili güc imkanlarını əks etdirən amillərin bir çoxuna sahib olsun. Məsələn, Türkiyə bu baxımdan regional güc mərkəzi kimi qəbul edilir. Türkiyə ərəb dünyasına, türk dünyasına, müsəlman aləminə; coğrafi məkan kimi-Mərkəzi Asiyaya, Qara-Aralıq dənizi regionlarına, Qara-Xəzər dənizi regionlarına təsir etmək imkanlarına malikdir. Türkiyə dünyanın “siyasi bel qurşağı”nda yerləşən güc mərkəzidir.¹ Bu dövlətlərin daxili və beynəlxalq resursları bir və ya bir neçə regiona təsir etmək imkanlarına malik olur. Regional gücün formalaşması əsasən dövlətin daxildə və beynəlxalq aləmdə gücünü təsnif edən, gücünü formalaşdıran resurslardan asılı olur. Regional gücün formalaşmasında böyük dövlətin –güc mərkəzinin regionda həyata keçirdiyi iqtisadi layihələri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı, qeyd etmək olar ki, dövlət öz iqtisadi potensialına görə ətrafda yerləşən digər dövlətin potensialını da öz tərəfinə çəkir. Regionun güc mərkəzi bir tərəfdən öz potensialını təşkil edən resurslarını, məsələn, sərmayəsini regionun digər dövlətinin iqtisadiyyatına cəlb edir, eləcə də kiçik gücə malik olan dövlətlərdən resursları qəbul edir. Bu anda asılılıq sistemini formalaşdırmış olur və regional güc bu imkanlardan istifadə edərək özünün potensialını gücləndirir. Güclənmiş dövlət bütün resurslarından istifadə edərək öz ətrafında yerləşən dövlətlər hesabına təsir sferaları yaratmış olur. Məsələn, keçmiş SSRİ-nin rəhbərlik etdiyi sosialist blokunu buna nümunə göstərmək olar. Bu istiqamətdə regional güc formalaşır. Regional mərkəz-regional iqtisadi, o cümlədən ticari, eləcə də infrastruktur, bu baxımdan

¹ E.M. Nəsimov. Gələcək dünya düzəni və geosiyasi mənzərə. Siyasi proqnozların əsasları. Ümumi hissə. I kitab. “Elm və təhsil ” nəşriyyatı, Bakı-2013, 544 səh., ss.333-336.

geotranzit rolu oynayır. Regional gücün formalaşmasında ərazi, əhali və təbii sərvətlər amili də mühüm rol oynayır. İqtisadi və siyasi sistemin mükəmməlliyi də regionda dövlətin güclənməsinə xidmət edir.

Şəbəkələşmiş regionlarda təsirlər dövlətlərin regionlardan bir qədər kənara-qloballığa doğru çıxmasının əsaslarını təşkil edir. Belə dövlətlərə Avropada – Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya; Şimali Amerikada-ABŞ, Meksika; Asiyada – Çin, Hindistan, Yaponiya, Pakistan, İndoneziya, Türkiyə, İran, Qazaxıstan; Afrikada- Cənubi Afrika Respublikası, Misir, Liviya, Əlcəzair; Cənubi Amerikada Braziliya, Argentina, Venesuela, Avstraliya-Okeaniyada Avstraliya və s. aid etmək olar. Məsələn, Türkiyə və İran ərazi və əhalisinə görə böyük dövlətlərdir, maddi və təbii sərvətləri olsa da, bu dövlətlərin potensialları super dövlətlər qədər deyildir. Bu dövlətlər okeanlara çıxışa malikdirlər, kifayət qədər hərbi-sənaye komplekslərinə malikdirlər, lakin iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə inkişaf etmiş dövlətlərdən (ABŞ və Qərbi Avropanın bir çox dövlətlərindən, Çin və Yaponiyadan) geri qalırlar. Nüvə dövlətləri deyillər, kosmik sənayeləri yoxdur, yaxud da zəif inkişaf etmişdir. Dünyanın öz regionlarından başqa ərazilərinə təsir edə bilmirlər. **(Qeyd: son zamanlarda İran-Venesuela yaxınlaşması sadəcə olaraq ABŞ-a qarşı olan bir siyasətdir. Bu yaxınlaşma İranın Cənubi Amerika üzrə köklü təsirlərinə gətirib çıxara bilməz).** Bu baxımdan super güc mərkəzləri hesab edilə bilməzlər. Eləcə də Hindistan və Pakistan nüvə dövlətləri olsalar da, super güc mərkəzlərinə malik bir çox xüsusiyyətləri özlərində cəmləşdirsələr də, təsir etmə imkanları regional xarakter daşıyır. Hindistan və Pakistan ABŞ, Çin və Rusiya qədər dünya siyasətinə təsir edə bilmirlər. Dövlətlərin güclərinə görə təsnif olunmalarında kriteriyalar mütləq olmaqla bərabər, həm də dəyişkən və nisbi əsaslara malikdir.

Regional güc mərkəzləri də öz güclərinə görə **böyük və orta** xüsusiyyətlərə malik olur. Məsələn, Rusiya və Çin Avrasiya materikinın böyük regional güc mərkəzləri olaraq, Türkiyə və İrana nisbətən Mərkəzi Asiya regionuna daha çox təsiretmə imkanlarına malikdirlər. Eynilə Cənubi Qafqaza təsiretmə səviyyəsinə görə Rusiyanı Türkiyə və İranla eyniləşdirmək olmaz. Türkiyə, İran, Pakistan və s. kimi dövlətlər orta gücə malik regional dövlətlərdir.

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, super dövlətlərin özləri də yerləşdikləri regionlarda regional güc mərkəzləridirlər. Məsələn, ABŞ Şimali Amerika regionunun güc mərkəzidir. Eləcə də dünyanın super dövlətləri (Rusya və Çini də bir çox komponentlərinə görə regionları birləşdirən və bir neçə regiona təsir göstərən dövlətlər-super dövlətlər kimi xarakterizə etmək olar) hesab edilən Rusiya və Çin də Avrasiya regionunun regional güc mərkəzləridirlər. Güc mərkəzləri olan dövlətlərin təsiretməsində maddi və təbii sərvət amillər ilə yanaşı, **coğrafi şərait, etnik qrup, din və tarixi amil** böyük rol oynayır. Məsələn, Qafqazda türk mənşəli xalqlar yaşayır. İslam dini geniş yayılmışdır. Bu amil məhz, Türkiyə və İranın regiona marağını artırır. Bu amillər həm də bu dövlətlərin regiona olan maraqlarını formalaşdıran kriteriyalardır. Burada həm də tarix mühüm rol oynayır. Rusiya, İran və Türkiyə eyni zamanda, coğrafi mövqelərinə görə tarixən bu ərazilər uğrunda müharibə aparmışlar.

Regionlar üzrə beynəlxalq münasibətlərin formalaşmasında regional güc mərkəzlərinin əsas əhəmiyyəti onların birləşdirici mərkəz olmalarından irəli gəlir. Ümumi səviyyədə beynəlxalq münasibətlər sisteminin strukturlaşmasında və rəngarəngləşməsində çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Strukturlar arasında əlaqələrin yaranmasında güc mərkəzləri böyük rol oynayrlar. Güc mərkəzləri beynəlxalq münasibətlərin trayektorik qaydada şəbəkələşməsində böyük əhəmiyyət kəsb edirlər. Regional güc mərkəzləri beynəlxalq münasibətlər sistemində aparıcı

subyektlər amilini ortaya çıxarır və münasibətlərin idarə olunmasında, siyasətin formalaşmasında əsas təkanverici və istiqamətverici obyektləri və subyektləri formalaşdırır. Regional mərkəzlərin formalaşdırılması və güclü subyektlərin fəaliyyəti resursların region üzrə paylanması prinsiplərini ortaya çıxarır və regionlarda tarazlı münasibətlərin formalaşmasının əsaslarını yaradır. Regionlara nəzarətin əsasları formalaşdırılır.

Qlobal gücün formalaşması. Super və regional güc mərkəzləri (dövlətlər) arasında rəqabət

Rəqabətin özünə bir hərəkət məzmunu baxımından təbii yanaşmaq lazımdır. Rəqabət təbii gerçəkliklərdən meydana gəlir və maraqların formalaşmasına xidmət edir. Rəqabət həm də oxşar, eyni məqsədləri bir və ya da bir neçə obyekt üzrə birləşdirir. Rəqabətin müsbət tərəfləri tərəflərin məsuliyyətlərinin yaranması ilə də əlaqəlidir. Rəqabətin mənfi tərəfləri də müəyyən münaqişələrin, böhran və müharibələrin meydana gəlməsindən ibarətdir. Rəqabət müəyyən xətlərdə üstünlüyə sahib olmaq siyasətidir. Rəqabət siyasəti sayəsində dövlətlər öz resurslarını zənginləşdirməyə can atırlar və resurslar hesabına da öz üstünlüklərini saxlamaq siyasətini reallaşdırırlar. Rəqabət siyasətinin reallaşmasında ortaya çıxan amillər həm də dövlətlərin qruplaşmasını zəruri edir. Rəqabət digər tərəfdən çəkəndirmə və balans yaratma siyasətinin də formalaşmasının əsaslarını meydana gətirir. Çünki güc mərkəzləri arasında olan rəqabət müdafiə siyasətinin də formalaşmasının əsaslarını təşkil edir. Rəqabət beynəlxalq aləmdə çəkəndirmə və tarazlaşdırma vəziyyətinin ortaya çıxmasını da şərtləndirir.

Müasir zamanda dövlətlər arasında əməkdaşlıq siyasəti həyata keçirilir. Bununla yanaşı, dövlətlər daha sürətlə inkişaf etmək məqsədilə öz aralarında rəqabətə də girirlər. Rəqabət iqtisadi sahələrdən tutmuş hərbi sahələrə qədər olan resursları

əhatə edir. Rəqabət siyasəti hal-hazırda güc mərkəzləri hesab edilən dövlətlər arasında daha qabarıq şəkildə büruzə verir. Məsələn, Suriyada kənar mərkəzlər kimi-Qərbin, eləcə də Rusiyanın, regional mərkəzlər kimi isə Türkiyə və İranın, həmçinin ərəb dünyasının maraqları kəsişir və bundan da qovuşmalar və toqquşmalar meydana gəlir. Belə ki, geostrateji rəqabət fonu üzrə belə qəbul etmək olar ki, Suriyada Qərb və Rusiyanın maraqları daha da geniş aspektlərdə toqquşur. Ruisya Bəşər Əsəd hakimiyyətini dəstəkləyir və onun şəxsinə öz tarixi müttəfiqi olan Suriyanı əldən vermək istəmir. Qərb isə əksinə siyasət həyata keçirir. NATO-nun Türkiyə ərazisində yerləşdirmiş olduğu “Patriot” tipli zenit-raket komplekslərinə alternativ olaraq, Rusiya-Suriya hərbi əməkdaşlığı çərçivəsində, belə demək mümkünsə, Rusiya burada “S-300” adlanan zenit-raket komplekslərini yerləşdirməyə başlamışdır.

Böyük dövlətlərin böyük potensialları onların rəqabət siyasətlərini böyüdən faktorlar rolunda çıxış edir. Rəqabət siyasəti məkanlar və obyektlər (mövcud resurslar) üzrə dərəcələnilir. Regional və global məkanlar üzrə dövlətlər arasındakı rəqabəti şərtləndirən aşağıdakı amilləri qeyd etmək olar:

- dövlətlərin daha çox maddi və təbii sərvətlər əldə etmək məqsədi-bu obyektlər və vasitələr üzrə həyata keçirilən siyasətdir;

- dövlətlərin dünyanın təbii sərvətlərinin zəngin olan əlverişli coğrafi regionlarına siyasi təsir etmək imkanı əldə etmək məqsədi-bu məkan üzrə həyata keçirilən rəqabət siyasətidir;

- dövlətlərin kənar təzyiqlərdən qorunmaq siyasəti-bu qruplaşmağa aparıb çıxarır və ittifaqların, qruplaşmaların yaradılmasını şərtləndirir. Rəqabət həm də böyük dövlətlər hesabına kiçik dövlətlərin inkişafını şərtləndirir və zəruri edir.

Hal-hazırda **rəqabət siyasəti** super və regional güc mərkəzləri arasında həyata keçirilir. Rəqabət siyasət sahələrinə

görə də təsnif olunur. Rəqabət bu baxımdan həm də müəyyən xarakterləri üzə çıxarır. Bunu aşağıdakı şəkildə qeyd etmək olar:

1. *Super güc mərkəzlərinin siyasi rəqabəti*-Burada xüsulə ABŞ, Rusiya və Çin iştirak edir. Bu rəqabət demək olar dünyanın əksər bölgələrində həyata keçirilir. ABŞ Şərqi Avropa, Qara dəniz bölgəsinə, Cənubi Qafqaz regionuna, Mərkəzi Asiyaya **(Qeyd: ABŞ-ın Mərkəzi Asiyada hərbi iştirakı Çini qane etmir. Bu baxımdan Çin ehtiyat edir ki, ABŞ tərəfindən gizli yollarla uyğur fəallarına yardımlar göstərilə bilər ki, bu amil də Çinin region maraqlarına zərbə vura bilər)**¹ daha çox təsir imkanı əldə etməyə çalışır. Rusiya isə tamamilə bu siyasətin əksinə çıxış edir. Rusiya ABŞ-ın bu bölgələrdə siyasi təsirinin artmasını özünün dövlətçilik maraqlarına zidd hesab edərək müdafiəedici siyasət həyata keçirir. Rusiya Polşa və Çexiyada ABŞ-ın nüvə elementlərinin yerləşdirməsini onun əleyhinə olduğunu iddia edir. Eləcə də Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya bölgəsində dövlətlərin Qərbə integrasiyasını məhdudlaşdırmağa çalışır. Rusiya öz sərhədlərində yerləşən postsovet dövlətlərinə özünü digər güc mərkəzlərindən müdafiə edən bir “təhlükəsizlik sahəsi” kimi baxır.

ABŞ-la Çin arasında siyasi rəqabət əsasən Cənubi və Cənubi Şərqi Asiya regionunda mövcuddur. Cənubi və Cənubi Şərqi Asiya ölkələrinin iqtisadiyyatına Çin çox güclü təsir edir. Məsələn, Çin Myanma, Banqladeş, Şrilanka və Pakistana iqtisadi yardımlar göstərir ki, bu amil də ABŞ-da narazlıq

¹ Экономика Китая: его сильнейшее оружие или слабое место? Дэвид Сноудон, «Бизнес монитор интернешнл», рассуждает о том, как рост экономической активности Китая неразрывно связан с перспективами безопасности этой страны.
http://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/rise_china_geopolitical/RU/index.htm

doğurur. Çin “mirvari boyunbağısı” strategiyasını yerinə yetirir.¹

Qəbul etmək lazımdır ki, ABŞ ümumiyyətlə Çinin iqtisadi qüdrətinin sürətlə artmasından və bütün dünya iqtisadiyyatına təsir etməsindən ehtiyatlanır və mövcud və gələcək zaman baxımından özünün iqtisadi və siyasi maraqlarına zərbə hesab edir.

Çin ilə Rusiya arasında siyasi rəqabət əsasən Asiya regionunda mövcuddur. Mərkəzi Asiya dövlətlərinə Çinin təsiri Rusiyanı narahat edir. Çinin iqtisadi qüdrətinin artması, əhalisinin çoxluğu əsasən Rusiyanın sərhədləri üçün təhlükəli ola bilər. Çinin Avrasiya üzrə əhali ekspansiyası siyasəti mövcuddur.

2. Super güc mərkəzləri ilə regional güc mərkəzləri arasında siyasi rəqabət-Rusiya ilə Türkiyə arasında siyasi rəqabət Qara dəniz, Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionlarında həyata keçirilir. Rusiya Türkiyənin təbii sərvətlərlə zəngin olan bu bölgələrə nüfuz etməsindən narahat olur. Türkdilli dövlətlərin Türkiyə ilə yüksək səviyyədə əməkdaşlığını Rusiya öz dövlətçiliyi üçün təhlükə hesab edir. Bu baxımdan da Türkiyəni Qərbyönlü siyasət reallaşdırmaqdan çəkəndirməyə çalışır. Rusiya Türkiyəni Avrasiya geosiyasətinin aparıcı güc mərkəzlərindən biri kimi qəbul edir.

Avropanın regional güc mərkəzləri (Almaniya, Fransa və Böyük Britaniya) ilə Rusiya arasında siyasi rəqabət əsasən Şimali və Şərqi Avropada, Balkanlarda mövcuddur. Rusiya Şərqi Avropanın postsovet məkanının qərbə integrasiyasından narahatlıq hissi keçirir. Bu ərazilərdə mövcud olan iqtisadi

¹ Экономика Китая: его сильнейшее оружие или слабое место? Дэвид Сноудон, «Бизнес монитор интернешнл», рассуждает о том, как рост экономической активности Китая неразрывно связан с перспективами безопасности этой страны.
http://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/rise_china_geopolitical/RU/index.htm

bazarı tamamilə itirməkdən ehtiyatlanır. Həm də bu ərazilərdə slavyan mənşəli xalqların onunla münasibətlərinin korlanmasını qəbul etmir.

Çinlə Hindistan arasında rəqabət əsasən Asiya regionunda, xüsusilə Cənub Şərqi Asiya regionunda mövcuddur. Hindistan cənub Asiya hegemonu olmaq iddiasından əl çəkmir.

ABŞ-la İran arasında rəqabət əsasən Fars körfəzi regionunda və Cənubi Qafqazda həyata keçirilir. ABŞ İranın Fars körfəzi və Xəzər bölgəsində nüfuz əldə etməsini özünün bu regionlara aid maraqlarına təhlükə hesab edir.

3. *Regional güc mərkəzləri arasında rəqabət*- Bu demək olar ki, bir regionda yerləşən iki və daha çox güc mərkəzləri arasında həyata keçir. Türkiyə ilə İran arasında rəqabət əsasən Yaxın Şərq bölgəsində və Xəzər regionunda mövcuddur. Hər iki dövlət təsir imkanlarını artırmaq məqsədilə iqtisadi rəqabətə girirlər.

Hindistanla Pakistan arasında rəqabət daha çox Asiya bölgəsində meydana gəlir.

Güç mərkəzləri arasında rəqabət öz xüsusiyyətinə görə **iqtisadi, iqtisadi-siyasi və tamamilə siyasi** mahiyyət kəsb edir. Bu da güc mərkəzləri arasındakı münasibətlərin səviyyəsindən asılıdır. Məsələn, Türkiyə ilə İran arasında rəqabət daha çox iqtisadi və iqtisadi-siyasi xarakterə malikdir. ABŞ-la Rusiya arasındakı rəqabət iqtisadi xarakterə malik olsada da, daha çox siyasi xarakter kəsb edir. ABŞ-la İran arasındakı rəqabət də daha çox siyasi əhəmiyyətə malikdir. Almaniya ilə Fransa arasındakı rəqabət isə daha çox iqtisadi məzmunu malikdir. Çinlə ABŞ arasında rəqabət siyasi xarakterə malik olsa da, Rusiya ilə Çin arasında rəqabət iqtisadi-siyasi xarakterə malikdir. Eləcə də Çinlə Yaponiya arasında rəqabət də daha çox siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Burada hətta ərazilər də (adalar) rəqabətin və mübahisənin predmetinə çevrilir.

Güc mərkəzlərinin formalaşmasında böyük dövlətlərin maraqlarının regionlar üzrə yayılması prinsipləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Böyük dövlətlər ilk növbədə öz sərhədləri kənarlarında yerləşən qonşu dövlətlərə böyük önəm verirlər. Burada iqtisadi metodlar, xüsusilə sərmayə qoyuluşları və kreditlər, eləcə də iqtisadi güzəştlər və maliyyə yardımları böyük rol oynayır. Məsələn, Çin zon zamanlarda Mərkəzi Asiya regionuna və Cənubi Asiya regionlarına böyük maraq göstərir. Məsələn, Çin Qazaxıstan və Türkmənistanə neft, qaz, hətta uran sənayesi sahəsində nəhəng sərmayələr üçün kreditlər verib. Bu, sadəcə olaraq Çinin daxili ehtiyaclarını ödəmək üçün qanədici deyil, həm də region dövlətləri ilə Pekin arasında əlaqələri təşkil etmək məqsədi daşıyır. Məsələn, Türkmənistanın Cənubi Yolotanda çox nəhəng bir qaz yatağının mənimlənilməsi məqsədilə Çin tərəfindən dörd milyard ABŞ dolları məbləğində kreditlərin verilməsi ilə 2009-cu ilin dekabr ayında 2000 kilometr uzunluğunda olan **Mərkəzi Asiya-Çin** qaz kəmərinin istifadəyə verilməsi eyni ana təsadüf etdi. Bu qaz kəməri (birinci kəmə) ilə ildə 13 milyard kubmetr qazın Çinə ötürülməsi nəzərdə tutulmuşdu.¹

2012-2014-c illərdə isə ikinci qaz kəmərinin açılışı nəzərdə tutulmuşdur. Bu kəmərlə Özbəkistan və Qazaxıstanda da qazın ixracı nəzərdə tutulur. Bununla da ümumi həcm 40 milyard kubmetrə çatacağı gözlənilir.²

Çin Qazaxıstanda baş vermiş bank böhranı zamanı bu ölkəyə 10 milyard ABŞ dolları məbləğində kredit vermişdir.

¹ Экономика Китая: его сильнейшее оружие или слабое место? Дэвид Сноудон, «Бизнес монитор интернешнл», рассуждает о том, как рост экономической активности Китая неразрывно связан с перспективами безопасности этой страны.
http://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/rise_china_geopolitical/RU/index.htm

² Həmin məqalə.

2010-cu ilin məlumatına əsasən, Çin Yunanıstana yardım göstərməkdə maraqlı olmuşdur.³

Avropa İttifaqının genişlənməsi də regionda global gücün formalaşmasına xidmət edir. Bu gün artıq Avropa İttifaqının 28 üzv dövləti vardır. Xorvatiya da 2013-cü ilin iyul ayından bu qurumun üzvünə çevrilibdir. Avropanın aparıcı dövlətləri öz ətraflarına dövlətləri cəmləşdirməklə ümumilikdə İttifaqın gücünü artırır və bununla da özlərini gücləndirmiş olurlar. Məsələn, Almaniya məhsullarının 70 faizi Avropa İttifaqı ölkələrinə ixrac olunur.¹ Gücü zəif olan dövlətlər (məsələn, Macarıstan) Avropa İttifaqının potensialından istifadə edirlər. **(Qeyd:** 2008-ci ilin məlum dünya iqtisadi böhranından sonra Avropa İttifaqında iqtisadi geriləmələr yaşanmaqdadır. Bu baxımdan Avrokomissiyanın hesablamalarına əsasən, Avropa İttifaqında və avrozonada iqtisadi artım yalnız 2014-cü ildə bərpa oluna biləcəkdir. Bu zaman artım 1,2-1,4 faizə qədər yüksələ biləcəkdir. 2013-cü ildə resessiya Avropa İttifaqında davam edəcəkdir və Avropa İttifaqının 27 ölkəsində 0,1 faiz geriləmə, 17 avrozona ölkəsində isə 0,4 faiz geriləmə müşahidə olunacaqdır).²

Dünya iqtisadi böhranından az əziyyət çəkən dövlətlərdən biri isə Rusiya oldu. Rusiya onun nəticələrindən daha tez bərpa olunmaq imkanlarına malikdir. Belə ki, Avrokomissiyanın iqtisadi proqnozlarına görə, 2013-cü ildə Rusiya iqtisadiyyatı

³ Экономика Китая: его сильнейшее оружие или слабое место? Дэвид Сноудон, «Бизнес монитор интернешнл», рассуждает о том, как рост экономической активности Китая неразрывно связан с перспективами безопасности этой страны.

http://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/rise_china

geopolitical.RU/index.htm.

¹ İ. Çeller. Avropa İttifaqı Parlamentində Almaniyanı təmsil edən deputat. «МИР» telekanalı MTRK, 31 may, 21⁰⁰-22⁰⁰

² Роман Маркелов. Еврокомиссия предсказала рост экономики РФ на 3,3 процента в 2013 году. <http://www.rg.ru/2013/05/03/prognost-site-anons.html>

3,3 faiz, 2014-cü ildə isə 3,8 faiz artacaq. Avropa İttifaqı ölkələrində isə ressesiya bütün 2013-cü il üçün davam edəcək. Rusiyanın İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin məlumatına görə isə, 2013-cü ildə Rusiyada Ümumdaxili məhsul 2,4 faiz, 2014-cü ildə isə 3,7 faiz artacaq. Avrokomissiyanın məlumatına görə, 2013-cü ildə Rusiyada işsizlərin sayı 6,2 faiz təşkil edəcək, 2014-cü ildə isə bu rəqəm 6.1 faiz olacaqdır.³

Rəqabətdə təsir etmə və təzyiq vasitələri

Güc mərkəzləri hesab edilən dövlətlər qarşılıqlı olaraq (**birbaşa**-iki dövlətin bir-birinə təzyiq göstərməsi) və ya dünyanın maraq kəsb edilən regionları üzrə (dolayısı ilə-maraqlarının mövcud olduqları başqa dövlətlərdə) rəqabətə girərkən təzyiq vasitəsi olaraq müxtəlif vasitələrdən istifadə edirlər. Bu vasitələrə əl atmaqla biri digərinin və ya digərlərinin təsir imkanlarını məhdudlaşdırmağa və özünün üstünlük əldə etməsinə çalışır. Rəqabət zamanı aşağıdakı təsir vasitələrindən istifadə edilir:

1. İqtisadi təzyiq vasitəsi – İqtisadiyyatı güclü olan dövlət başqa bir dövlətin iqtisadi imkanlarının zəifliyindən istifadə edərək ona iqtisadi təsir göstərərək özündən asılı etməyə çalışır. (**Birbaşa** təzyiq). Bu məqsədlə iqtisadi sahələrə **sərmayə qoyuluşundan, kredit ayırmalarından və s.** istifadə olunur. Məsələn, Rusiyada iqtisadiyyat ABŞ və digər inkişaf etmiş Qərb ölkələrinə nisbətən zəif olduğundan və işçi qüvvəsinin ucuzluğundan istifadə edərək həmin güc mərkəzləri Rusiya iqtisadiyyatına sərmayələr qoyur, ağır sənaye sahələrinin bir qismini özəlləşdirirlər. Bununla yanaşı, dövlətə kreditlər də ayırırlar. Dövlətin iqtisadi və maliyyə siyasətinin formalaşmasında mühüm rol oynayan iri iqtisadi və maliyyə

³ Роман Маркелов. Еврокомиссия предсказала рост экономики РФ на 3,3 процента в 2013 году. <http://www.rg.ru/2013/05/03prognoz-site-anons.html>

korporasiyaları dövlətin siyasi həyatına nüfuz edirlər. Bu korporasiyalar, lazım olanda, dövlətdə böhran da yaşada bilirlər. İqtisadi amillərin köməyi ilə dövlətin siyasi həyatına təsir edirlər.

Eləcə də Rusiya özünün enerji imkanlarından istifadə edərək Avropanın güc mərkəzlərinə təsir edir. Bununla yanaşı, strateji əhəmiyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının (taxıl və s.) ixracını məhdudlaşdırır. İqtisadi təzyiq vasitələri həmçinin bir çox sahələrdə həyata keçirilir. Birbaşa iqtisadi təzyiqin qarşısını almaq üçün əks dövlət müəyyən tədbirlərə əl atır. Məsələn, kənar dövlətlərə meyilli olan nəhəng korporasiya rəhbərləri işdən kənarlaşdırılaraq fəaliyyətləri məhdudlaşdırılır. Rusiyada Putinin hakimiyyətə gəlişi ilə bu siyasətin həyata keçirilməsinə başlanılır. Bununla yanaşı, güc mərkəzi özünün iqtisadiyyatında milliləşdirmə siyasəti həyata keçirməyə başlayır. Böyük paya sahib olan başqa dövlətin iqtisadi korporasiyalarının fəaliyyətini məhdudlaşdırır və yerli sərmayədarlara daha çox üstünlük verilir. Milliləşdirmə siyasətini tarixən bir çox dövlətlər həyata keçirmişlər. Sovet hökuməti qurulanda milliləşdirilmə siyasəti həyata keçirilmişdi. Bundan əlavə 1979-cu ildə İran inqilabından sonra ABŞ şirkətlərinə qarşı bu siyasət həyata keçirilmişdi. Eləcə də İrakda Səddam Hüseynin hakimiyyətə gəlməsindən sonra da həmin siyasət reallaşdırılmışdır. Hal-hazırda Venesuela hökuməti belə xarakterli siyasət həyata keçirməyə çalışır. ABŞ-ın neft şirkətlərinin fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq istəyir. Birbaşa iqtisadi təzyiq vasitələrindən biri də bir güc mərkəzlərinin vətəndaşlarının başqa bir güc mərkəzinin banklarındakı pul **əmanətlərinin** yatırılmasıdır. Bu amil təzyiq vasitəsi kimi çox mühüm rol oynayır. Məsələn, 1990-cı illərin ortalarında Almaniyada yaşayan türklər bu dövlətdə müəyyən problemlərlə üzləşmişdir. Bu zaman Türkiyə hökumətinə rəhbərlik edən Tansu Çillər hökuməti Almaniya banklarındakı pulları geri götürmək

siyasətinin həyata keçirilə biləcəyini bildirmişdi. Bu zaman Almaniya hökuməti kəskin iqtisadi böhranla üzləşəcəyini hesab edirdi. Beləliklə, təzyiqlərə son qoyulmuşdu.

Birbaşa iqtisadi təzyiq vasitəsi kimi iqtisadi sanksiyalardan da istifadə olunur. Məsələn, 1996-cı ildə ABŞ-da İLSA qanunu qəbul edilmişdi. Bu qanuna əsasən, başqa şirkətlərə İranın energetika sahəsinə 20 milyon dollardan artıq sərmayə qoyuluşu qadağan edilirdi. ABŞ rəsmi olaraq İranla iqtisadi əlaqələri kəsibdir.

Dünyanın ayrı-ayrı geosiyasi regionlarının yerləşdikləri dövlətlərdə həyata keçirdikləri iqtisadi rəqabət siyasəti-hal-hazırda dünyanın Xəzər, Fars körfəzi, Qara dəniz və Baltik dənizi, Cənubi Şərqi Asiya regionları öz təbii sərvətlərinə və coğrafi mövqelərinə görə iqtisadi və siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Bu regionlarda güc mərkəzləri daha çox iqtisadi-siyasi üstünlük əldə etmək uğrunda mübarizə aparırlar və regionların yerləşdikləri dövlətlərdə iqtisadi üstünlük əldə etməyə çalışırlar. Bu iqtisadi rəqabət siyasətində də **sərmayələr qoyuluşundan, kreditlərin verilməsindən, müasir texniki avadanlıqların cəlb edilməsindən və digər vasitələrdən** istifadə olunur. Məsələn, 1994-cü “Əsrin müqaviləsi” imzalanarkən Azərbaycanın neft sənayesinə daha çox ABŞ və Avropa şirkətlərinin maraq cəlb etməsi Rusiya və İranın narazılığına səbəb olmuşdur. Düzdür, imzalanan bu müqavilədə və sonrakı müqavilələrdə Rusiya və İran da pay alsalar da, bununla razılaşmamışlar. Bu müqavilələrin imzalanmasına, neft kəmərlərinin çəkilişlərinə məyyən təzyiqlər etmişlər. İran hətta süni olaraq Xəzərin statusu məsələsini ortaya atmışdır. Rusiya prezidenti Vladimir Putin 2000-ci illərin əvvəllərində Azərbaycana səfər edərkən və Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevlə görüşərkən Rusiyaya məxsus “Lukoyl” şirkətinin daha çox pay almasını istəmiş və Azərbaycanın ticarət əlaqələrində Rusiyanın birinci olmaq istəyini bildirmişdir. Türkiyə də “TPAO” şirkətinin payının az

olmasını qəbul etməmişdir. Sonda Azərbaycan dövləti öz payından bir qism Türkiyə şirkətinə ayırmışdır. ABŞ neft kəmərlərinin İran ərazisindən keçməsinə iqtisadi baxımından əlverişli olsa da qəbul etməmişdir.

Bununla yanaşı, Rusiya Qazaxıstan və Türkmənistanın enerji sərvətlərinin Cənubi Qafqaz vasitəsilə dünya bazarına çıxışını məhdudlaşdırmaq məqsədilə 2007-ci ilin may ayında həmin dövlətlərlə Xəzər dənizinin sahili ilə Türkmənistan və Qazaxıstandan keçməklə enerji boru kəmərinin gücünün artırılması və yenidən çəkilməsi ilə əlaqədar müqavilə imzalamışdır. Bu müqavilə Qərbin Transxəzər layihəsinin qarşısını almaq məqsədini güdürdü. Həmçinin Rusiya Polşada ABŞ tərəfindən quraşdırılacaq raket əleyhinə müdafiə sistemlərinə etiraz əlaməti olaraq, Polşaya iqtisadi təzyiq vasitəsi kimi bu ölkədən Rusiyaya gətirilən mal ətinə bir müddət qadağa qoydu ki, bu da Polşa iqtisadiyyatına mənfi təsir etdi. Eyni zamanda Rusiya Ukrayna və Gürcüstana Qərbin maraqlarının əleyhinə olaraq enerji və digər iqtisadi təzyiqlərdən istifadə edir.

2. Güc tətbiqetmə (hərbi vasitələr)- Güc mərkəzləri hesab olunan dövlətlər arasında təzyiq vasitəsi olaraq hərbi vasitələrdən də istifadə olunur. Bu vasitələr həm iki dövlət arasında **birbaşa** tətbiq edilir, həm də güc mərkəzlərinin maraq göstərdikləri digər **regionlarda** həyata keçirilir. Məsələn, regional güc mərkəzləri olan Pakistanla Hindistan arasında Kəşmir vilayətinə aid mübahisəli məsələyə görə birbaşa hərbi gücdən istifadə edilmişdir. İstər uzaq, istərsə də yaxın keçmişə aid tarixi baxımından böyük dövlətlər arasında hətta qlobal müharibələrə gətirib çıxaran hərbi təzyiq vasitələrindən istifadə olunmuşdur. Güc mərkəzlərinin maraq göstərdikləri regionlarda da rəqabətdə üstünlük əldə etmək məqsədilə hərbi vasitələrdən istifadə olunur. Məsələn, İran dövləti Qərbin Azərbaycanın neft sənayesindəki iştirakını qəbul etməyərək 2000-ci illərin əvvəllərində Xəzər dənizinin cənub hissəsində

geoloji kəşfiyyat aparan Böyük Britaniya şirkətinə təzyiq göstərmişdir. Əsas səbəb kimi isə həmin ərazinin statusunun müəyyən olunmamasını göstərmişdir. Bunun ardınca bir neçə dəfə Azərbaycanın hava sərhəddini pozmuşdur. Tarixən də belə hadisələr çox olmuşdur. Buna əlavə misal olaraq XX əsrin ortalarındakı Kuba raket böhranını misal gətirmək olar. Həmin hadisələr zamanı dünyanın iki super dövləti olan ABŞ və SSRİ Kubadakı strateji maraqlarına görə müharibə təhlükəsi ilə üzləşmişdilər. Dünya tarixində ilk dəfə olaraq nüvə müharibəsi başlama bilərdi. Eynilə II Dünya müharibəsindən sonra Avropanın bölüşdürülməsi, 1979-cu ildə SSRİ qoşunlarının Əfqanıstana yeridilməsi, hərbi əməliyyatları və ABŞ-ın SSRİ-yə qarşı Əfqanıstanın partizan hərəkətinə silah yardımı və maliyyə köməyi göstərməsi, ABŞ-ın Vyetnama hərbi müdaxiləsi və SSRİ və Çin hökumətinin Vyetnamdakı azadlıq mübarizəsinə dəstək vermələri, XX əsrin 50-ci illərində Koreya yarımadasında baş verən vətəndaş müharibəsi zamanı SSRİ-nin Koreyanın şimal hissəsinə, ABŞ-ın isə cənuba hərbi dəstək vermələri və s. kimi hadisələri də misal göstərmək olar.

Hal-hazırda ABŞ-la İran arasında Yaxın Şərq regionu üzrə rəqabət mübarizəsində də güc vasitələri tətbiq edilir. ABŞ İraqda bir neçə İran diplomatını əsir götürmüşdür. İran da öz növbəsində Böyük Britaniya əsgərlərini Fars körfəzində İran sərhəddini pozduğuna görə saxlamışdır. ABŞ İranı Yaxın Şərqdə özünün müttəfiqi hesab etdiyi İsrailə qarşı terrorçu qruplaşmaları maliyyələşdirməkdə və hərbi yardım etməkdə ittiham edir. Eyni zamanda ABŞ özünün Avropadakı müttəfiqlərinin Yaxın Şərqdə raket hücumlarına məruz qalmasından ehtiyatlanaraq Çexiya və Polşada Raket Əleyhinə Müdafiə (RƏM) elementlərini yerləşdirmək siyasəti həyata keçirir. ABŞ bu addımla özünün də Avropadakı strateji maraqlarını müdafiə etmək məqsədini güdür. Bu siyasət isə Rusiya tərəfindən etirazla qarşılır və Rusiya tərəfi hesab edir ki, həmin elementlər məhz, onun əleyhinə yönəlmişdir. Onun

Avropadakı maraqlarına ziddir. Buradan görünür ki, regional rəqabətdə hərbi güc vasitələrindən istifadə olunur.

Ümumiyyətlə, dövlətlər arasında rəqabət zamanı hərbi güc vasitələrindən istifadə etmələrini zəruri edən *aşağıdakı amilləri* göstərmək olar:

1. Bir dövlət digər dövlətin iqtisadi inkişafını qəbul etmir və həmin dövlətə qarşı iqtisadi təsir imkanları tükəndikdə hərbi vasitəyə əl atır (səhədlərini pozur, ticarət gəmilərinə qəsd edir və s.).

2. Bir dövlət digər dövlətin ümumi gücünü (hərbi, iqtisadi, siyasi) qəbul etmir və bunun qarşısını almaq məqsədilə cəmiyyətdə çəşqınlıq yaratmaq, ictimai-siyasi sabitliyi pozmaq məqsədilə hərbi vasitələrdən istifadə edir.

3. *Etnik qruplar və qruumlardan istifadə etmə*-hal-hazırda dünyanın bir çox güc mərkəzləri olan dövlətləri mövcuddur ki, həmin dövlətlərin ərazilərinin bir qismi etnik qruplara məxsusdur və əhalisinin də bir çoxunu etnik qruplar təşkil edir. Belə dövlətlər içərisində Rusiya, Çin, Hindistan, İran, Türkiyə və digərlərini göstərmək olar. Bir güc mərkəzi digərini qəbul etmədikdə həmin dövlətdə ictimai-siyasi sabitliyi pozmaq, iqtisadiyyatının inkişafına mənfi təsir göstərmək məqsədilə bu vasitələrdən istifadə edir. Etnik qruplardan daha çox ərazisində bu qrupların olmadığı dövlət istifadə edir. Məsələn, ABŞ ərazisi ştatlara bölünmüşdür ki, həmin ştatlar etnik əsasda formalaşmamışdır. Lakin bunun əksinə olaraq Rusiyada kifayət qədər etnik qrupun siyasi qurumu mövcuddur. Dağıstan, Çeçenistan, Başqırdıstan, Tatarstan və s. buna misaldır. Rusiyanın 1990-cı illərdə və 2000-ci illərin başlanğıcında Çeçenistanla bağlı problemləri olanda ABŞ Rusiyaya insan hüquqlarını əsas gətirərək kifayət qədər siyasi təzyiq göstərirdi. Eləcə də 2008-ci ilin mart ayında Çinin Tibet əyalətində tibetlilərin azadlıq uğrunda başladıkları mübarizəyə ABŞ və bir çox Qərb dövlətləri dəstək vermişlər. Bununla yanaşı, Kosovonun Serbiyadan ayrılaraq müstəqilləyini elan

etməsinə ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya, Fransa, Türkiyə və s. kimi dövlətlər tanısa da, Rusiya, Çin, İspaniya, Yunanıstan, Azərbaycan, Gürcüstan kimi dövlətlər bunun əleyhinə çıxdılar. Həm Türkiyə, həm də İran ərazisində kürd mənşəli etnik qruplar yaşayır. Bu baxımdan Türkiyə və İran bu etniklərə qarşı (xüsusilə, PKK terror təşkilatına qarşı) öz dövlətçilikləri naminə vahid mövqe nümayiş etdirirlər.

Güc mərkəzlərinin (dövlətlərin) təşkilatlanmaları və qruplaşmaları

İstər tarixi, istərsə də müasirlik baxımından dövlətlər arasında birliklər, ittifaqlar mövcud olmuşdur. Həmin ittifaqlar dövlətlərin başqa dövlətlərin hərbi müdaxiləsi, işğalçılıq siyasəti zamanı öz ərazilərini və xalqlarını, vətəndaşlarını birgə qorumaq məqsədi güdmüşdür. Bununla yanaşı, ittifaqların bağlanması əsas məqsədlərdən biri də digər ərazilər hesabına dövlətin ərazisini böyütmək olmuşdur. Həm də regionda, digər dövlətlər üzərində təsir imkanlarını bölüşdürmək məqsədlərə aiddir. Yaxın tarixi keçmiş baxımından belə ittifaqlara I Dünya müharibəsi zamanı Avropada mövcud olmuş “Antanta” və “Dörtlər İttifaqı”-nı misal göstərmək olar. Bu ittifaqlar Avropanın, eləcə də dünyanın bölüşdürülməsi uğrunda bir-biriləri ilə müharibələrə getmişlər. II Dünya müharibəsinin başlanmasına qədər də Faşist Almaniyası Avropada işğalçılıq siyasəti nəticəsində bir çox dövlətləri öz tərəfinə çəkmişdir. Hətta II Dünya müharibəsindən sonra da Avropanın dövlətləri iki ideoloji cəbhəyə bölünmüş və nəticədə ABŞ-ın iştirakı ilə Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı –NATO və sosialist düşərgəsini əhatə edən Varşava Müqaviləsi Təşkilatı yaranmışdır. Bundan əlavə dünyanın bir çox regionlarında SEATO, SENTO və s. kimi hərbi-siyasi xarakterli təşkilatlar da mövcud olmuşdur. Ümumiyyətlə dövlətlərin təşkilatlanmaları II Dünya müharibəsindən sonra geniş vüsət almışdır. Dünyada iqtisadi,

siyasi və hərbi sahədə bir çox qurumlar əmələ gəlmişdir. Belə təşkilatlar içərisində hal-hazırda fəaliyyət göstərən BMT və onun ayrı-ayrı sahələri əhatə edən təşkilatları, Avropa Şurası, ATƏT, İslam Konfransı Təşkilatı, Avropa İttifaqı, NATO, Ərəb Dövlətləri Birliyi, MDB, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı, GUAM, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Afrika Dövlətləri Birliyi, Sakit Okean Ölkələri Birliyi, Beynəlxalq Valyuta Fondu və s.-ni misal göstərmək olar. Ümumiyyətlə, təşkilatlar funksiyalarına görə iqtisadi (maliyyə və ticarət), hərbi-siyasi və təhlükəsizlik, sosial-humanitar, ekoloji, səhiyyə, təhsil, infrastruktur və s. xüsusiyyətlərə malik olur. **Müasir qloballaşmış dünyada dövlətlərin qruplaşmalarını, təşkilatlanmalarını zəruri edən amillər mövcuddur.** Bu amillər içərisində aşağıdakıları xüsusi olaraq qeyd etmək olar:

1.Dünyanın maddi və təbii sərvətlərinə birgə yiyələnmə-bu funksiyanı dünyanın bütün iqtisadi-ticarət təşkilatları və dövlətlər ikili qaydada və çoxtərəfli əsaslarla yerinə yetirir.

2.Dünyanın ümumi qlobal problemlərinin həllində birlikdə iştirak etmək-bu funksiyanı BMT və onun təşkilatları, ATƏT, Avropa İttifaqı, Avropa Şurası, İslam Konfransı Təşkilatı, Afrika Dövlətləri Birliyi, MDB və s. yerinə yetirir.

3.İqtisadi-ticarət əlaqələrinin inkişafı-bu funksiyanı BMT-nin müvafiq təşkilatları, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, Sakit Okean Ölkələri Birliyi, Afrika Dövlətləri Birliyi və digər regional iqtisadi-ticarət təşkilatları yerinə yetirir.

4.Dünya əhalisinin ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatının birgə ödənilməsi-bu funksiyanı daha çox qlobal əsaslarla BMT-nin müvafiq təşkilatları, regional iqtisadi-ticarət təşkilatları yerinə yetirir;

5.Dünyada sülhün qorunması, müharibələrin qarşısının alınması-bu funksiyanı qlobal və regional əsaslarla BMT, NATO, ATƏT, Avropa İttifaqı, Avropa Şurası, İslam Konfransı Təşkilatı, Ərəb Dövlətləri Birliyi, Afrika Dövlətləri Birliyi və s. kimi mühüm təşkilatlar yerinə yetirir;

6.Dünyada insan hüquqlarının və demokratiyanın qorunması-bu funksiyanı qlobal və regional əsaslarla BMT,

ATƏT, Avropa Şurası, Avropa İttifaqı, İslam Konfransı Təşkilatı və s. kimi təşkilatlar yerinə yetirir;

7.Dünyada ekoloji tarazlığın qorunması-bu funksiyayı BMT və digər müvafiq regional təşkilatlar yerinə yetirir;

8.Dünyada epidemik və digər təhlükələr törədən xəstəliklərin qarşısının alınması-bu funksiyayı BMT və digər müvafiq regional təşkilatlar yerinə yetirir;

9.Dünyada elmin inkişafı, mədəni dəyərlərin qorunması, tarixi abidələrin mühafizəsi-bu funksiyayı BMT-nin müvafiq təşkilatları və regional təşkilatlar yerinə yetirir.

Dövlətlər, xüsusilə güc mərkəzləri hesab edilən dövlətlər yuxarıda sadalanan amillərə görə təşkilatlanmaqla yanaşı, qlobal və regional formada siyasi rəqabət zamanı daha çox təsir imkanları əldə etmək üçün də təşkilatlanaraq **qruplaşırırlar**. Belə olan halda bu dövlətlər maraqları olduqları regionlarda yerləşən kiçik dövlətləri də öz orbitlərinə daxil edirlər. Onu da etiraf etmək lazımdır ki, müasir qloballaşmış dünya siyasətində böyük dövlətlər daha təsiredici rol oynayırlar. Kiçik dövlətlər isə regional əsaslarla həmin dövlətlərin orbitinə daxil olmaq məcburiyyətində qalırlar. Böyük dövlətlərə məxsus olan resurslar kiçik dövlətlərin resurslarını özlərinə tərəf çəkirlər. Nəticədə siyasi proseslərin təsiri ilə dövlətlərin qruplaşması baş verir. XX əsrin “soyuq müharibə” dövrü hal-hazırda, kəskin olmasa da belə, mövcud olmaqda davam edir. Hətta bəzi hallarda daha da kəskinləşir. Dünyanın super güc mərkəzi olan ABŞ və bu dövlətə yaxın gücə malik olan dövlətlər Rusiya və Çin arasında dünyada daha çox siyasi təsir əldə etmək məqsədilə rəqabət davam etməkdədir.¹ Bu rəqabət zamanı tarixi amil yenə də mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. II Dünya müharibəsindən sonra formalaşmış dünya düzəni XX əsrin 80-ci illərinin sonu 90-cı illərinin

¹ Rusiya özünün rəqibi kimi yenə də Qərbi və ABŞ-ı görür. Rusiyanın yeni xarici siyasət konsepsiyası əsas müddəalar.
<http://newtimes.az/az/politics/1465/#.UUBx2xen3v0>. 12 mart 2013-
Newtimes.az

əvvəllərində öz strukturunu dəyişsə də, hal-hazırda tamamilə mahiyyətini itirməmişdir. **Ümumiyyətlə, rəqabət zamanı dövlətlərin siyasi qruplaşmasını zəruri edən aşağıdakı amilləri göstərmək olar:**

1. *Təbii sərvət amili*-istənilən güc mərkəzi hesab olunan dövlət öz gücünü daha da artırmağa çalışır. Bu məqsədlə yerləşdiyi regionun geosiyasi əhəmiyyətindən faydalanmağı başlıca siyasət hesab edir. Ətrafında yeləşən dövlətlərin iqtisadi və siyasi potensialından istifadə etməyə çalışırlar. Məsələn, Azərbaycan Türkiyə, İran və Rusiyaya nisbətən az potensiala malik kiçik bir dövlətdir. Lakin Azərbaycanın təbii sərvətləri çox əhəmiyyət kəsb edir. Bu amili nəzərə alaraq, Azərbaycanla həmsərhəd olan dövlətlər-Rusiya, İran və Türkiyə Azərbaycanın bu potensialından öz məqsədləri naminə istifadə etməyə çalışırlar. Azərbaycanı hər üç dövlət öz orbitinə çəkmək siyasəti yeridir. ABŞ Fars körfəzi və Xəzər regionunda daha çox imkanlara malik olmaq istəyir. Türkiyə Xəzər regionuna öz daxili enerji tələbatının böyük bir hissəsinin təminatçısı kimi baxır. Rusiya, Çin və Hindistan Mərkəzi Asiya regionuna öz daxili enerji tələbatlarını ödəyən bir məkan kimi baxırlar. Böyük dövlətlər regionlardan keçən enerji və infrastruktur layihələrinin əsas mərkəzinə çevrilirlər.

2. *Coğrafi mövqe amili*- güc mərkəzləri olan dövlətlər siyasi rəqabət zamanı daha çox coğrafi məkana təsir etmək istəyirlər. Məsələn, Avropanın coğrafi mövqeyi ABŞ-ın və Rusiyanın regiona marağını artırır. Hər iki dövlət Avropada daha çox nüfuz əldə etməyə çalışır. Avropa ABŞ üçün həm də ona görə əlverişli bir məkandır ki, ABŞ bu məkanda iqtisadi, siyasi və hərbi nüfuz qazanmaqla eyni zamanda Rusiyanın sərhədlərinə yaxınlaşmaq məqsədi güdür. Təbii ki, Rusiyanın Avropada daha çox təsir imkanlarına malik olması ABŞ-ı qane etmir. Rusiya da öz növbəsində Avropaya əlverişli coğrafi bir məkan kimi baxır. Rusiya Şərqi Avropadakı tarixi nüfuzunu bərpa etmək istəyir. Bu siyasətin başlıca məqsədi təhlükəsizlik

nöqteyi-nəzərdən ABŞ-ı öz sərhədlərinə yaxın buraxmamaqdır. Cənubi Qafqazın özü də bir coğrafi məkan olaraq güc mərkəzləri hesab olunan dövlətlər üçün əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, Rusiya tarixən Şərqi Avropa, Baltik dənizi, Qara dəniz, Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionuna öz dövlət təhlükəsizliyinin qorunması məqsədilə “təhlükəsizlik zonası (qurşağı)” kimi baxmışdır. Həmin coğrafi məkanlar II Dünya müharibəsindən sonra Rusiyanı digər güc mərkəzlərdən (ABŞ, Qərbi Avropanın aparıcı dövlətləri, Çin, Türkiyə, İran, Hindistan) qorumağa xidmət etmişdir. Hal-hazırda da Rusiya öz dövlət təhlükəsizliyinin təminatı baxımından həmin coğrafi məkanlarda siyasi üstünlük əldə etməyə çalışır. Cənubi Qafqazda Ermənistanı tamamilə özününküləşdirmiş, Gürcüstana Abxaziya və Cənubi Osetiya münaqişələri vasitəsilə təsir edir, Azərbaycana Dağlıq Qarabağ münaqişəsini dolayısı yolla dəstəkləməklə təzyiq etməyə çalışır, Mərkəzi Asiyanın dövlətlərinin enerji tranzitini əlində saxlayır, hətta, Tacikistanda daha çox hərbi- siyasi təsirə malikdir, Ukraynanın şərq ərazilərində yaşayan rslardan istifadə edərək, Qərbə inteqrasiyasına və NATO-ya daxil olmasına maneçilik törədir. Şərqi Avropada Polşaya müəyyən iqtisadi təzyiqlər edir, Serbiyanı müdafiə etməklə nüfuzunu əldə saxlamağa çalışır və s. Ümumiyyətlə, ABŞ və Avropanın güc mərkəzləri Şərqi və Cənubi Avropanın siyasi parçalanmasını qəbul etməyərək və bu məkanı Rusiyadan uzaqlaşdıraraq tam öz tərəflərinə çəkmək məqsədilə siyasət həyata keçirirlər. ABŞ və Avropanın başlıca məqsədi həm də bu əraziləri NATO və Avropa İttifaqı qurumları altında bütöv olaraq iqtisadi, siyasi və hərbi cəhətdən vahid bir siyasi məkana çevirməkdir. ABŞ Avropa İttifaqına özünün Rusiya ilə geosiyasi maraqlarının regionda qarşılaşmasında bir sipər və dayaq elementi kimi baxır. Bu amil Rusiyanı çox narahat edir. Buradan belə bir məntiq ortaya çıxır ki, “soyuq müharibə” dövrünün qütbləşmə siyasəti formasını dəyişsə də, mahiyyət baxımından davam etməkdədir.

Coğrafi mövqe amili siyasi rəqabətdə çox mühüm rol oynayır. Dövlətlər arasında siyasi qruplar əmələ gələrkən coğrafi məkan anlayışı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir;

3. *Güclü dövlət amili*- güc mərkəzlərinin siyasi qruplaşmasında güclü dövlət amili mühüm rol oynayır. Burada güclü dövlət dedikdə, daha çox güc mərkəzləri hesab olunan dövlətlərin öz tərəflərinə çəkdikləri və nisbətən kiçik dövlətlərin gücündən söhbət gedir. Məsələn, Azərbaycan regionda Ermənistan və Gürcüstana nisbətən daha güclü dövlətdir. Ukrayna Moldova və Belorusa nisbətən daha güclü potensiala malikdir. Qazaxıstan Qırğızıstan, Türkmənistan və Tacikistana nisbətən daha çox potensiala sahibdir. Qeyd edilən səbəbdən güc mərkəzləri daha çox məhz belə dövlətləri öz orbitlərinə çəkmək istəyirlər. Super gücə və böyük regional gücə malik olan dövlətlər özlərindən bir qədər zəif olan dövlətlər hesabına da ətraf kiçik dövlətləri öz orbitlərinə yaxınlaşdırmaq məqsədini güdürlər. Buradan da maraqların regional şəbəkələr üzrə formalaşması prosesləri yaşanır. Bu baxımdan beynəlxalq münasibətlər sistemində orta regional və ondan bir qədər aşağı gücə malik olan dövlətlərin sayı nə qədər çox olsa, bir o qədər sabitlik və sülh yaranar. **(Qeyd: orta regional güc mərkəzləri böyük və kiçik dövlətlər arasında aralıq bir mövqe tutmaqla, hər iki tərəf arasında bağlayıcı funksiyanı yerinə yetirə bilər. Orta regional güc mərkəzləri əsas aparıcı funksiyanı yerinə yetirə bilər. Dünya siyasətinin ağırliq xətləri (yük xətləri) də bu dövlətlərin üzərlərinə düşə bilər. Orta regional dövlətlər dünya siyasətinin rəngarəngləşməsinə səbəb olar və beynəlxalq sabitliyin yaranmasında əsas şərtləndirici qüvvəyə çevrilə bilər. Orta regional güc mərkəzləri dünya siyasəti sisteminin sütunu rolunu oynaya bilər).** Azərbaycan və Qazaxıstan Türkiyənin türk dünyası siyasətində, Rusiya ərazisində yaşayan türkdilli qurumların integrasiyasında daha çox imkanlara malikdirlər. Azərbaycanın iqtisadi və siyasi

gücü Qərb dövlətlərini və regional güc mərkəzlərini daha çox özünə cəlb edir. Ukrayna kifayət qədər gücə malik olduğundan ABŞ bu dövləti Qərbə integrasiya etdirmək siyasəti yeridir, Rusiya da onu öz təsir dairəsindən uzaqlaşdırmaq istəmir. Azərbaycan Cənubi Qafqazda güclü dövlət olduğundan və Rusiyanın təzyiqlərinə tab gətirdiyi üçün ABŞ və Türkiyənin maraqlarını cəlb edir. Azərbaycanı NATO-ya integrasiya etdirmək siyasəti yeridirlər. Güc mərkəzləri hesab olunan dövlətlər digər dövlətləri öz tərəflərinə çəkməklə siyasi qruplaşma yaradırlar. Məsələn, Rusiya Çini və Mərkəzi Asiyanın dövlətlərini Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı altında siyasi cəhətdən qruplaşdırmaq siyasəti həyata keçirir. Bununla yanaşı, MDB çərçivəsində Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı altında dövlətlərin siyasi qruplaşmasını yaratmağa çalışır. ABŞ isə Avropa dövlətlərini NATO-ya cəlb etməklə siyasi qruplaşma əmələ gətirir. Bununla yanaşı, ABŞ NATO ilə tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq edən ölkələri də öz tərəfinə-Avro-Atlantik məkanına cəlb edir.

4. *Hərbi-siyasi təhlükəsizlik amili*- güc mərkəzlərinin başlıca məqsədi dünya siyasətində öz siyasi təsirlərini daima artırmaqdır. Bu dövlətlər öz təhlükəsizliklərini təmin etməyi, dünyanın müxtəlif regionlarındakı strateji maraqlarını qorumağı başlıca siyasət hesab edirlər. Həmin məqsədlə digər dövlətləri öz tərəflərinə çəkməklə siyasi qruplaşma əmələ gətirirlər. Müxtəlif regionlarda öz hərbi-siyasi təsirlərini artırırılar. ABŞ özünün dünyadakı iqtisadi potensialını, siyasi təsirini qorumaq, eyni zamanda hegemon dövlət statusunu əldə saxlamaq naminə hərbi gücünü artırmağı başlıca prioritet hesab edir. Dünyanın güc mərkəzləri öz aralarındakı siyasi rəqabət zamanı öz təhlükəsizliklərini təmin etmək üçün siyasi qruplaşma əmələ gətirirlər. Məsələn, vaxtilə ABŞ və SSRİ arasında düşmənçilik mövcud idi və “soyuq müharibə”də dünya demək olar ki, iki siyasi cəbhəyə bölünmüşdü. Hər iki super güc mərkəzi öz təhlükəsizliklərini təmin etmək

məqsədlə ətraflarına dövlətlər cəlb etmişdilər. Nəticədə bir-birinə hərbi-siyasi cəhətdən əks olan iki siyasi blok yaranmışdı. NATO və Varşava Müqaviləsi Təşkilatı. SSRİ hətta ABŞ-a qarşı Çin və Hindistan kimi böyük güc mərkəzlərini də öz tərəfinə çəkmək siyasəti yeridirdi. Çin və Hindistanda sənayenin inkişafına kömək göstərirdi. ABŞ isə özünün təhlükəsizliyini və eləcə də dünyanın digər regionlarındakı strateji maraqlarını qorumaq naminə Avropanın aparıcı dövlətlərini, Kanadanı, Avstraliyanı, Türkiyəni, Yaponiyanı öz tərəfinə çəkməklə dövlətlərin siyasi qrupunu yaratmıdı. ABŞ Çexiya və Polşa ərazisində RƏM (Raket Əleyhinə Müdafiə) sistemini qurmaq niyyəti ilə özünün və Avropadakı müttəfiqlərinin təhlükəsizliyini digər güc mərkəzlərindən qorumaq məqsədini güdür.

5. *Daha çox siyasi təsir etmək üçün ərazi əldə etmək amili-tarixən dünyanın super güc mərkəzləri siyasi rəqabət zamanı siyasi təsiri gücləndirmək məqsədilə başqa dövlətlərin ərazilərini işğal etmək, dünyanın müxtəlif regionlarında ərazilər əldə etmək siyasəti yürütmüşlər. Bu zaman öz təsir imkanlarını genişləndirmək naminə güclərini artırmaq üçün dövlətlərin siyasi qruplaşmasını yaratmış və istifadə etmişlər. ABŞ 1990-cı illərin əvvəllərində birinci və 2003-cü idə ikinci İraq müharibəsi zamanı dövlətlərin siyasi qruplaşmasından istifadə etmişdir. (Qeyd: 2003-cü ilin martından 2013-cü ilin martına qədər İraqda 37 min nəfər koalisiya qüvvələri itki verib. ABŞ bu müddət ərzində altı milyard dollar məbləğində pul xərcləyib. 2003-cü ilin martından döyüşlərdə ABŞ dörd min əsgər, İraq isə yüz əlli min əsgər itirib).*¹

Həmçinin, 2001-ci ildə Nyu-Yorkdakı terror hadisələrindən sonra Əfqanıstanda terrorçulara qarşı müharibədə dövlətlərin siyasi qrupundan istifadə etmişdir. Koalisiya yaratmış və bu koalisiyaya dünyanın bir çox dövlətlərinin

¹ ANS TV “Xəbərlər” informasiya proqramı, 21 mart 2013-cü il. 21⁰⁰

hərbisini cəlb etmişdir. Tarixən də həm SSRİ, həm də ABŞ özlərinin və rəhbərlik etdikləri siyasi blokların dəstəyinə arxalanaraq ərazi əldə etmək siyasəti yeritmişlər. SSRİ qoşunları XX əsrin 70-ci illərinin sonu 80-ci illərinin axırlarında Əfqanıstanda, ABŞ qoşunları isə Vyetnamda müharibə aparmışlar. Güc mərkəzlərinin ərazilər əldə etməkdə əsas məqsədləri bir-birilərinə qarşı siyasi rəqabət mübarizəsində bu ərazilərin strateji mövqeyindən istifadə etməklə digər regionlara siyasi təsir imkanları qazanmaqdır. Məsələn, ABŞ İraqı ələ keçirmiş və İranın Fars körfəzindəki strateji maraqlarına birbaşa təsiretmə imkanı qazanmışdır. ABŞ Vyetnamı ələ keçirməklə həm də Çinin Cənubi və Cənubi Şərqi Asiya regionundakı təsirlərinin qarşısını almaq məqsədi güdürdü. ABŞ dünyada strateji ərazilər əldə etmək üçün dövlətlərin hərbi- siyasi qruplaşmasını yaratmaq siyasəti həyata keçirir.

6. *Tarixi münasibətlər amili*- güc mərkəzlərinin siyasi rəqabəti zamanı dövlətlərin siyasi qruplaşmasını əmələ gətirən amillərdən biri də tarixi münasibətlər amilidir. Məsələn, ABŞ və SSRİ arasında tarixən mövcud olmuş soyuq münasibətlər hal-hazırda Rusiya ilə ABŞ arasında müəyyən məsələlərdə davam etməkdədir. **(Qeyd: ABŞ-ın Corc Buş (kiçik) hakimiyyəti dövründə dövlət katibi postu tutmuş Kondaliza Rays efir vasitəsilə belə bir fikir bildirirdi ki, 2001-ci ilin sentyabr ayında ABŞ-a terror hücumu zamanı Moskvaya zəng olunmuş və bu dövlətdən şübhələnmək əsas götürülərək Moskvaya belə bir sual ünvanlanmışdır ki, doğrudanmı iki dövlət arasında “soyuq müharibə” başa çatıb. Moskva isə həmin anda bütün təlimləri dayandırmış olduğunu cavab vermiş və bu işdə Rusiyanın əli olmadığını və tərəf kimi iştirak etmədiyini bildirmişdir)** Çin ilə Rusiya arasındakı II Dünya müharibəsindən sonra mövcud olmuş dostluq münasibətləri bu gün də davam etməkdədir. İki dövlət arasında ərazi problemləri demək olar

ki, öz həllini tapıb. II Dünya müharibəsindən sonra ABŞ və onun müttəfiqləri olan Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya və digər Avropa dövlətləri, Kanada, Avstraliya, Türkiyə, Misir, Pakistan arasındakı münasibətlər olduğu kimi davam etməkdədir. Bu baxımdan dövlətlər siyasi cəhətdən qruplarda cəmləşmişlər. Sovet hökumətinin dağılmasından sonra da bu tarixə qədər mövcud olmuş İran, Çin, Hindistanla hal-hazırda da Rusiyanın münasibətləri normal səviyyədə inkişaf etməkdədir. Hətta Çinlə Rusiya arasında Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı çərçivəsində birgə hərbi təlimlər də keçirilir. Rusiya Çin və Hindistanla sualtı atom gəmiləri istehsalında, aviasiya sahəsində və digər strateji sahələrdə əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq siyasətini reallaşdırır.

Dövlətlərin siyasi qruplarının əldə saxlanılması vasitələri

Hərbi bazaların yerləşdirilməsi-super “güc mərkəzi” hesab olunan dövlət olan (ABŞ) və bu güc mərkəzinə yaxın olan dövlətlər (məsələn, Rusiya, Böyük Britaniya, Fransa) dünyanın bəzi orta və kiçik gücə malik olan dövlətlərini öz siyasi təsir dairələrində saxlamaq məqsədilə həmin dövlətlərin ərazilərində öz hərbi bazalarını yerləşdirmək siyasəti yeridirlər. Vaxtilə, 1990-cı illərin əvvəllərinə qədər dünyanın iki super dövləti ABŞ və SSRİ bu metoddan geniş istifadə edirdi. SSRİ-nin hərbi bazaları II Dünya Müharibəsindən sonra Şərqi Avropanın sosialist rejimli dövlətlərində yerləşdirilmişdi. ABŞ hərbi bazaları isə Qərbi Avropada, Türkiyədə və bir çox dövlətlərdə mövcud idi. ABŞ həmin siyasəti həyata keçirərkən NATO-nun təhlükəsizlik siyasətinə əsaslanırdı. Avropa qitəsi demək olar ki, ideoloji, hərbi və siyasi baxımından iki hissəyə bölünmüşdü. Sovet hərbi qoşunları 1979-1989 –cu illərdə Əfqanıstanda qalmışdır. Hal-hazırda da həmin siyasət davam etməkdədir. ABŞ hərbi qoşunları Qərbi Avropa və Türkiyə ilə

yanaşı, Əfqanıstanda, İraqda, Yaponiyada və Cənubi Koreyada yerləşmişdir. Rusiyanın hərbi bazaları Ermənistanda, Qazaxıstanda, Belarusda və s. mövcuddur. “Güc mərkəz”ləri hesab olunan dövlətlər başqa dövlətlərin ərazilərində öz hərbi hissələrini saxlamaqla həmin dövlətlərə siyasi təsir göstərirlər və dövlətləri öz siyasi qruplarına cəlb edirlər.

2. Hərbi-siyasi dəstək və əməkdaşlıq- “güc mərkəz”ləri hesab olunan dövlətlər digər dövlətləri öz siyasi qruplaşmalarına cəlb etmək məqsədilə həmin dövlətlərə hərbi-siyasi dəstək verir və bu istiqamətdə əməkdaşlıq edirlər. Bu məqsədlə “güc mərkəzləri” həmin dövlətlərə hərbi-texniki kömək göstərir, dövlətlərin ordusunu gücləndirmək məqsədilə təlimlər təşkil edir və tədris köməyi göstərirlər. Məsələn, Rusiya Ermənistanı öz siyasi qruplaşmasında saxlamaq məqsədilə bu dövlətə 1990-cı illərdə dəyəri bir milyard ABŞ dolları olan hərbi texnika yardımı etmişdir. Rusiya Ermənistanla hərbi sahədə geniş əməkdaşlıq edir. 2000-ci illərin ortalarında Gürcüstandan çıxarılan Rusiya Hərbi bazalarının böyük bir qismi də Ermənistanda yerləşdirilmişdir. Bununla yanaşı, MDB-nin Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı çərçivəsində Rusiya Belarus, Qazaxıstan, Tacikistan, Qırğızıstan, (Özbəkistanla-bu dövlət təşkilatda təmsil olunub və sonra təşkilatı tərk edib) bu dövlətləri öz siyasi qrupunda saxlamaq məqsədilə hərbi əməkdaşlıq edir. Rusiya ilə İran arasında hərbi-texniki əməkdaşlıq həyata keçirilir. Bununla yanaşı, NATO sülh naminə tərəfdaşlıq proqramı çərçivəsində Şərqi Avropa dövlətlərinin ordularına təlimlər keçirlər. ABŞ və Türkiyə Gürcüstana hərbi maliyyə yardımı göstərirlər və texniki kömək göstərirlər və s.

3.İqtisadi-maliyyə köməyinin göstərilməsi-dövlətlərin siyasi qruplaşmalarını əldə saxlamağın yollarından biri də “güc mərkəzləri” tərəfindən həmin dövlətlərə iqtisadi yardımın və güzəştlərin edilməsi və maliyyə köməyinin göstərilməsidir. Məhz, həmin vasitələrlə, böyük və iqtisadi cəhətdən inkişaf

etmiş dövlətlər zəif iqtisadiyyata malik olan dövlətləri öz tərəflərinə çəkirlər. Tarixən SSRİ və ABŞ bu üsullardan geniş istifadə etmişdilər. Məsələn, II Dünya Müharibəsindən sonra ABŞ Qərbi Avropa ölkələrinin iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək məqsədilə və eyni zamanda SSRİ-nin bu dövlətlərə nüfuzunun qarşısını kəsmək naminə, regionu öz tərəfinə çəkmək istiqamətində bu ölkələrə maliyyə köməyi göstərirdi. Bununla yanaşı, ABŞ Misir və İsrail dövlətinə hər il böyük məbləğdə maliyyə yardımı göstərir. SSRİ də öz növbəsində Şərqi Avropa dövlətlərinə maliyyə köməyi edirdi. Hətta bir çox Asiya və Afrika dövlətlərində sosialist sisteminin qurulması üçün həmin dövlətlərə də iqtisadi kömək göstərir və güzəştlər edirdi. Hal-hazırda da həmin siyasət davam etməkdədir. ABŞ keçmiş SSRİ dövlətlərinə də hər il maliyyə yardımı göstərir. Bu siyasəti həmçinin, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş və etməkdə olan regional “güc mərkəz”ləri də həyata keçirirlər. Məsələn, Yaponiya bir çox dövlətlərə maliyyə yardımı göstərir. İran Ermənistana müəyyən iqtisadi güzəştlər edir. Türkiyə Azərbaycana müstəqilliyin ilk illərində maliyyə yardımı göstərirdi və iqtisadi güzəştlər edirdi. Hal-hazırda Avropa İttifaqı bir siyasi qurum olaraq dünyanın bir çox regionlarına maliyyə yardımı edir.

Dövlətlərin siyasi qruplaşmalarında “güc mərkəzləri”nin iqtisadi-siyasi maraqları

“Güc mərkəzləri” hesab olunan dövlətlər digər dövlətlərlə siyasi qruplaşmalar yaradarkən öz iqtisadi maraqlarını təmin etməti qarşılarına məqsəd qoyurlar. Digər dövlətlərin təbii sərvətlərindən istifadə etməklə öz iqtisadiyyatlarını inkişaf etdirmək siyasəti yeridirlər. Məsələn, Qazaxıstan neftinin 90 faizindən çoxu, həmçinin Türkmənistan qazı Rusiya vasitəsilə dünya bazarına çıxarılır. Rusiya enerji tranzitindən külli miqdarda gəlir əldə edir. Rusiya qaz istehsalına görə dünyada

birinci yeri tutur. (Qeyd: Rusiyada 1992-ci ildə 399 milyon ton neft, 1998-ci ildə 304 milyon ton neft, 2000-ci ildə 323 milyon ton neft, 2004-cü ildə 459 milyon ton neft, 2010-cu ildə 505 milyon ton neft, 2012-ci ildə isə 518 milyon ton neft hasil olunub).¹

Azərbaycan neftinin bir qismi də Rusiya ərazisindən Bakı-Novorossiysk xətti ilə ixrac olunur. Türkiyə regionun “güc mərkəzi” olaraq Azərbaycan və Gürcüstandan iqtisadi və siyasi cəhətdən faydalanmağa çalışır. Azərbaycan nefti və qazı Türkiyə ərazisindən beynəlxalq bazarlara çıxarılır. Türkiyə kifayət qədər enerji tranzitindən gəlir əldə edir. Həm də öz daxili tələbatının bir qismini ödəyir. Azərbaycanın neftdən kənar iqtisadi sahələrində də Türkiyə şirkətləri böyük işlər görərək gəlir əldə edirlər. Türkiyə Azərbaycana həm də Mərkəzi Asiya regionuna çıxış məkanı kimi baxır. Azərbaycan Türkiyənin türk dünyası siyasətində birləşdirici zona rolunu oynayır. Azərbaycanın Türkiyə üçün siyasi əhəmiyyətindən biri də bu dövlətin Rusiya ilə sərhəddə yerləşməsidir. Azərbaycan Rusiyanın Türkiyəyə təsirlərini azaldır. ABŞ da Azərbaycanın enerji siyasətində geniş iştirak edir. Bu nöqteyi-nəzərdən, Azərbaycanı öz siyasi qrupuna çəkmək siyasəti yeridir. Azərbaycanla ABŞ arasındakı strateji əməkdaşlıq Rusiyanın Cənubi Qafqaza birtərəfli təzyiqlərinin qarşısını alır. Rusiya Ermənistanın demək olar ki, əksər müəssisələrini özəlləşdirmişdir. Hal-hazırda İraq neftinə nəzarət tamamilə ABŞ-ın əlinə keçmişdir.

¹ Жизнь после нефти «Российская Газета»; 22.02.2013; №309 (6015); www.rg.ru.

Dövlətlərin qruplaşmalarında maraqların toqquşması və ittifaqlar

Geostrategiya və geoiqtisadiyyat geosiyasətin tərkibidir, geosiyasəti formalaşdıran siyasət istiqamətləridir. Geosiyasət subyektlərin hərəkətləri sayəsində meydana qalır. Hərəkətlərdən beynəlxalq hüquq formalaşır və istifadə vasitəsinə çevrilir. Beynəlxalq hüquq hərəkətlərə istiqamət vermək üçündür.

Qloballaşma ilə səciyyələnən müasir dövrdə (əsasən XX əsrin ikinci yarısında) və postmodernizmdə dünya siyasətinin və beynəlxalq münasibətlərin gedişatı və bu siyasət istiqamətlərinin ortaya çıxardığı vəziyyətlər onu sübut edib və etməkdə davam edir ki, **geosiyasət** beynəlxalq hüquqdan üstündür. Maraq və məqsədlər hərəkətlərə haqq qazandırır. Beynəlxalq hüququn geosiyasətə **(böyük dövlətlərin yaratdıqları geosiyasi məkana)** xidmət edən tərəfləri **(məsələn, hərbi ittifaqların yaranmasını şərtləndirən müqavilələr, fayda gətirən iqtisadi müqavilələr və digər strateji müqavilələr)** geosiyasətlə eyni əhəmiyyətə malik olan aspektlər kimi başa düşülməlidir. Beynəlxalq hüquq böyük dövlətlərə xidmət edərkən, hərəkətləri istiqamətləndirmək və hərəkətlərə ədalətli məzmun vermək üçün başlıca olaraq **vasitəyə** və bir **alətə** çevrilir. Hüquq normaları məcmuəsi maraqların formalaşmasını təmin edən instrumentlər məcmuəsinin özü kimi müvafiq mənaya malik olur. Etiraf etmək lazımdır ki, həm də dünya siyasətinin real təcrübələrindən və praktik müşahidələrdən irəli gələrək, belə hesab etmək yerinə düşər ki, beynəlxalq hüquq ümumi ədalət qaydalarından, tarazlığın təmin edilməsi prinsiplərindən ibarət olsa da, qaydaların reallaşmasının arxasında güc **(güc burada həm obyekt, həm də subyekt kimi mühüm təsiredici və enerjiverici əhəmiyyət kəsb edir)** dayanır və beynəlxalq hüquq lazımi anlarda daha çox **güclü tərəfə** xidmət edir. Universal hüquq və onun ədalətli

məzmunu güclü tərəfə faydaverici əsaslarla xeyir gətirdikdə, həm beynəlxalq hüquq istifadə olunur, yəni bütün hərəkətlər beynəlxalq hüquqa əsaslanır, həm də hüququn daha çox gücə (güclü tərəfə) xidmət məzmunu üzə çıxır. **“Güc olmayan yerdə hüquq da yoxdur”** prinsipi önəm kəsb edir. Güclü tərəflər beynəlxalq hüquqdan istifadə edərək bir tərəfdən planetar məkanlarda öz geosiyasi maraqlarını təmin etməyə çalışırlar, digər tərəfdən də global müharibələrin qarşısını almaq (*global müharibələrin qarşısını almaq istəkləri və bu istiqamətdə dünyaya nəzarət tərəflərin özlərini və maraq sferalarındakı obyektlərini itirmək qorxusundan irəli gəlir*) və öz aralarında və maraqlı olduqları məkanlarda tarazlığı bərpa etmək üçün (*ittifaq ərazilərinə daxil olan dövlətlərdə*) alətlərə çevirirlər. Geosiyasətin tərkibi olan **geostrategiya (hərbi doktrinaların məkanlar üzrə həyata keçirilməsi strategiyası və taktikası)** böyük dövlətlərin təhlükəsiz şəraitlərdə, sülh və sabitlik vəziyyətində öz maraqlarını təmin etməsinə xidmət edir. **İttifaqların** yaradılması geostrategiyanın reallaşmasının nəticəsidir və belə qurumlar geosiyasətin tərkibi olan geoiqtisadiyyatı və ümumilikdə geosiyasətin digər istiqamətlərini kollektiv şəkildə, gücləri birləşdirmək yolu ilə qorumaq üçün təşkil edilir. Buradan da belə bir məntiqi mülahizə ortaya çıxır ki, əslində dövlətlərin müəyyən məkanlar üzrə təhlükəsizlikləri təmin etmək siyasətləri onların maddi maraqlarının təmin edilməsinə istiqamətlənir. Maddi maraqların təmin edilməsindən də sosial maraqlar təmin edilmiş olur. **İttifaqlar yekun olaraq əslində müəyyən coğrafi-siyasi sərhədlərdə sosial maraqların təmin edilməsinə xidmət edir. İttifaqlar bir tərəfdən mərkəzin özünü qoruyur, digər tərəfdən mərkəzi ətraflar üzrə, yayılan məkan istiqamətləri üzrə genişləndirir və böyük ərazi miqyası baxımından planetar şəbəkə yaradır, başqa tərəfdən isə kompleks şəkildə müdafiə olunmaq məqsədini güdür. İttifaqlar yaradıldıqda strukturlaşma prosesləri genişlənir. Genişlənən proseslər**

fonunda həm elementlər artır, həm də yeni elementlər ortaya çıxır. Bu proseslər sayəsində enerji mənbələri meydana gəlir. Deməli, ittifaqlar əslində hərəkətlərə istiqamətlər verən, hərəkətləri yaradan böyük enerji mənbələridir. Dövlətlər öz enerjilərini artırmaq üçün ittifaqlara qoşulurlar və böyük potensial əldə edirlər. İttifaqlar, digər tərəfdən, hərəkətləri məhdudlaşdıran qurumlardır. Məsələn, dövlətlər ittifaqlar çərçivəsində sənədlərə qoşulmaqla, strukturlarının fəaliyyətlərini koordinasiya etməklə öz hərəkətləri üzərlərində qarşılıqlı nəzarət mexanizmisini yaratmış olurlar. İttifaqların xassələri həm də qarşılıqlı nəzarət məzmunundan formalaşır. Hərəkətlər o halda məhdudlaşır ki, hərəkətlərin tərkib elementləri (müxtəlif istiqamətdən gələn hərəkətlər) müəyyən məkanlarda qovuşur. Bu zaman qovuşmadan, kəsişmələr, uzlaşmalar və bir çox hallarda toqquşmalardan (kiçik dövlətlər böyük dövlətlərin maraqları naminə bəzi iddialardan əl çəkməli olurlar. Nəticədə toqquşmalardan çəkinmələr meydana gəlir) hərəkətlər məhdudlaşır. Məhdudlaşmaqla yanaşı, həm də uzanır. Buradan da belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ittifaqlar əslində hərəkətləri tənzim edən böyük qurumlardır. Bu qurumlar həm subyekt, həm də subyektlər daxilindəki vasitələr hesabına obyekt rolunu oynayırlar.

Beynəlxalq hüquq o zaman güclü olur ki, geostrategiya və **geoiqtisadiyyat** böyük dövlətlərin maraqlarına xidmət etmiş olsun. Beynəlxalq hüquq vasitədir və daha çox hərbi, iqtisadi və siyasi maraqlara xidmət edən instrumentdir. Beynəlxalq hərbi-siyasi ittifaqlar da öz-özlərində dövlətlərin maraqlarını müdafiə edən instrumentlərdirlər. **Hərbi-siyasi ittifaqlar** dövlətlərin hərbi-siyasi və bu baxımdan da təhlükəsizlik sahələrində, geostrategiya məkanlarda və ümumilikdə geosiyasi arenada güclərini və güclərini formalaşdıran tərkib elementləri, komponentləri (*məsələn, subyektlər, hərbi alətlər və vasitələr olan hərbi birləşmələri və birləşmələrin istifadə etdikləri*

resursları-silahları, maddi-texniki təminatı və təlimatlandırmanı) birləşdirmək, əlaqələrinin istiqamətlərini müəyyən etmək, təhlükəsizliyin təmin olunması istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, reallıqda və gələcəkdə gözlənilə bilən təhlükələrin əsas istiqamətlərini müəyyən etmək, ortaya çıxan və fəallıqla müşahidə olunan təhlükə hədəflərini zərərsizləşdirmək (**terror qruplarını zərərsizləşdirmək**), birgə fəaliyyətin əsaslarını müəyyənləşdirmək, hərəkət planlarını qurmaq və bu sahədə əməkdaşlıq etmək, məsləhətləşmələr həyata keçirmək və dialoqlar qurmaq və s. bu kimi funksiyaları yerinə yetirmək məqsədilə təşkil olunur. İttifaqlar daha çox subyektlər arasında universal və fərdi qaydada (ayrı-ayrı strukturlar arasında) **koordinasiya funksiyasını** həyata keçirirlər və fəvqəladə hallarda güclərin birləşdirilməsinin əsaslarını müəyyən edirlər və **icra qərarları qəbul** edirlər. Hərbi-siyasi ittifaqlar müəyyən geosiyasi məkanlarda geostrategiyanın tərkibi olaraq təhlükə mənbələrini müəyyən-edici, təyinedici, zərərverici tərəfləri aşkarlayıcı və təhlükələrə qarşı, eləcə də hücumalara qarşı adekvat zərbəvurucu hərəkətləri icra edirlər. İttifaqlar məlumatların qəbul edilməsi, ötürülməsi və müdafiə və hücum taktikasının müəyyən edilməsi funksiyasını yerinə yetirirlər. İttifaqlar daima genişlənmə, böyümə xassələrinə malik olurlar və maraqların böyüdülməsi, bu baxımdan da təhlükəsizlik arenalarının və obyektlərinin çoxaldılması məqsədini güdürlər. **İttifaqlar maraqları böyüdən, maraqları müdafiə edən və eləcə də maraqları genişləndirən qurumlar** kimi əhəmiyyət kəsb edirlər. İttifaqlar **normayaradıcı** (üzv dövlətlərin təsis müqavilələri, qərarlar, xartiyalar, protokollar, bəyannamələr, fəaliyyət planları və s. kimi aktlar qəbul etmələri) və **norma icraedici** funksiyaya malik olurlar. Bu qurumlar subyektlər və güc mənbələri olaraq müəyyən **vəzifələrə** və bundan irəli gələrək **səlahiyyətlərə** (eləcə də əksinə, yəni, səlahiyyətlərdən

irəli gələn vəzifələrə) malik olurlar, bu baxımdan da **öhdəliklər** daşıyırlar.

Dünyada **hərbi-siyasi təşkilatların** yaradılmasına təsir edən bir çox amillər mövcuddur: ideoloji amillər, iqtisadi, siyasi və mədəni (sivilizasiya amilləri) İlk növbədə onu da qeyd etmək lazımdır ki, tarixin ortaya çıxardığı gerçəkliklər də ittifaqların yaradılması təşəbbüslərini meydana gətirir. *(Məsələn, NATO ittifaqı tarixin, II Dünya müharibəsinin nəticəsinin məhsulu kimi ortaya çıxmışdır).* Bununla yanaşı, müəyyən məkanlarda təhlükəsizliyin təmin edilməsi zərurəti də mühüm amillər içərisindədir. İttifaqların yaradılması prosesləri tarixin müəyyən anlarında ortaya çıxan zərurətdən irəli gəlməklə yanaşı, həm də yeni tarixi mərhələlərin meydana gəlməsini də şərtləndirir. *(Məsələn, NATO-Varşava Müqaviləsi Təşkilatı mübarizəsi müəyyən andan sonra daxili gərginlikdən və bu gərginlikdən qurtarmaq istəklərindən və mübarizədən irəli gələrək yeni bir tarixi mərhələni ortaya çıxarmış oldu).* Dünyanın geosiyasi baxımdan strateji əhəmiyyət ***(burada həm coğrafi mövqe, həm də ərazinin daxilindəki təbii ehtiyatlar və üzərindəki maddi resurslar baxımından)*** kəsb edən regionlarının olması ***(quru və dənizlərin qarşılıqlı harmonik vəziyyətlərinin mövcudluğu və ərazilərin bir-birilərinə coğrafi-strateji mövqe baxımından tamamlaması. Nəzərə almaq lazımdır ki, dəniz quruya, quru da dəniz mövqələrinə xidmət edir. Ən əsası isə dənizin quruya xidmətidir. Çünki insanlar quru üzərində yaşayırlar)*** və hər iki məkanın bir-birinə xidmət etməsi də hərbi-siyasi və iqtisadi ittifaqların yaradılması üçün əsas şərtidir. **İttifaqlar hərəkətlərin gücləndirilməsi və hərəkətlərin və hərəkətdə olanların müdafiəsi zərurətindən yaradılır.** İttifaqların yaradılmasında və məkanlar ***-qitələrlə və onların ayrılıqları –aralıq məkanlar,*** üzrə xarakterizə olunan regionlar üzrə böyüməsində rol oynayan səciyyəvi cəhətlər- bir tərəfdən dövlətlərin geosiyasi baxımından böyümək istəkləri ***(məsələn, böyük dövlətlərin-***

böyük güc mərkəzlərinin ayrı-ayrı regionlarda daima artan maraqları), maraq sferalarını artırmaq uğrunda hərəkətləri (***bu hərəkətlər ittifaqların yaradılması zamanı da, yəni proseslərin özündə də baş verir, böyümə prosesi maraqları da böyüdüür. Məsələn, NATO-nun Şərqə doğru genişlənməsi proseslərinin özü Qərbin maraqlarını da Avro-Asiya aralıq məkanında genişləndirir***), digər tərəfdən də orta və kiçik gücə, eləcə də böyük gücə malik olan dövlətlərin bir-birilərindən **müdafiə olunmaq** istəkləridir. İttifaqların yaranmasında böyümə prosesinin özü də əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, bir böyük dövlət onunla eyni sahələrdə maraq göstərən və ayrı-ayrı gücə, bu baxımdan hərtərəfli potensiala sahib olan dövlətləri öz tərəfinə çəkirsə, bu addım təbii şəkildə əks-tərəfdə, yəni, digər böyük dövlətdə də müdafiə olunmaq istəklərini meydana gətirir. Həmin böyük dövlət də müəyyən metodlardan (***metodlar içərisində radikal metodlardan- güc tətbiq etməkdən, hədələməkdən, təzyiqlər göstərməkdən tutmuş mülayim-yumşaq metodları sadalamaq olar***) istifadə edərək özünə coğrafi, eləcə də iqtisadi və siyasi baxımdan yaxın olan dövlətləri ətraflarına cəlb edir və onların həm ərazi imkanlarından istifadə edir, həm də daxili resurslarından faydalanır. Məsələn, NATO ittifaqına alternativ olaraq 1955-ci ildə Varşava Müqaviləsi Təşkilatının SSRİ tərəfindən yaradılmasını buna nümunə göstərmək olar. NATO-nun özü də ümumi prinsiplərdən irəli gələrək, məhz SSRİ kommunizminin Avropaya daxil olmasının qarşısını almaq və Avropanın demokratik inkişaf yolunu tutmuş dövlətlərinin müdafiəsi məqsədilə yaradılıb. Hər iki təşkilat “soyuq müharibə” dövrünün strateji siyasətini müəyyən etmək məqsədilə əks **geocəbhələrdə** formalaşdırılıb. (***Qeyd: geocəbhələr dedikdə, bir neçə dövlətin daxil olduğu materik ərazidə müəyyən coğrafi məkanları ideoloji-siyasi və hərbi qurşaqlarla ayıran müxtəlif üfüqi-coğrafi xətlər, gərginliyin müşahidə olunduğu regionlar kimi başa düşülməlidir. Bu cəbhə regionlarının geosiyasi***

*əhəmiyyəti ondadır ki, həmin regionlardakı cəbhələrdə daima gərginlikdən, siyasi stresslərdən və həyəcandan, depressiyalardan irəli gələn canlanma mövcud olur. Bu canlanma müdafiə və hücum strategiyasını özündə əks etdirir). İttifaqlar, bir tərəfdən, **tarazlığın pozulması** sayəsində və maraqların birtərəfli qaydada “şişməsi” nəticəsində yaranılır (məsələn, II Dünya müharibəsi zamanı yaradılmış Berlin-Roma-Tokio üçbucağını-faşistlər-imperialistlər ittifaqını-Avropa və Yapon millitaristlərinin birliyini buna nümunə göstərmək olar), eləcə də **tarazlığın bərpası** zərurəti zamanı ortaya çıxır. Məsələn, İkinci Dünya müharibəsində İngiltərə-ABŞ koalisiyasının, ABŞ-İngiltərə-SSRİ müttəfiqliyinin, Varşava Müqaviləsi Təşkilatının, eləcə də SSRİ-dən sonra MDB çərçivəsində Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatını yaradılması zərurətini buna nümunə göstərmək olar. İttifaqlar böyük dövlətlərdən, imperialistlərdən ətraf dövlətlərin müdafiə olunması zərurətindən də yaranılır. Məsələn, Osmanlı imperiyasının orta əsrlərdə Avropa işğalının qarşısını almaq üçün Avropa dövlətləri və Rusiya ittifaq yaratmışdılar. **(Qeyd: tarix yazır ki, Avropa səhnəsində Osmanlı imperiyası tərəfindən getdikcə artan təhlükə bir-birilə müharibə aparan xristian dövlətlərinin yaxınlaşmasına gətirib çıxardı. 1667-ci ildə, üçillik danışıqlardan sonra Andrusovda Avropa dövlətləri arasında barışıq imzalandı. Andrusov sülhündən sonra Osmanlı imperiyasına qarşı koalisiya yaranmağa başladı. Moskvanın inadları ilə 1680-ci ildə Fransa, Venesiya, Brandenburq, Reç Pospolita (Polşa) və Moskva ümumi ittifaq bağladılar. Andrusov sazişi əsasında Moskva ilə Polşa arasında imzalanan “əbədi sülh” haqqında müqavilə antitürk koalisiyasının yaranmasına gətirib çıxardı. Avropa səhnəsində uzun sürən müharibədən sonra 1699-cu ildə Karlovitsa konqresi başladı və Osmanlı imperiyası ilə Karlovitsa sülhü***

imzalandı. Türklər Avropadan çıxarılmağa başladı).¹ İttifaqların yaradılması prosesləri **maraqları böyütmək** və **müharibələrdən birgə müdafiə olunmaq** istəklərindən və zərurətindən meydana gəlir. Məsələn, SSRİ-nin 1922-ci ildə yaradılması əslində Rusiyanın maraqlarının ətraf sərhədlərdəki dövlətlər (çar Rusiyasının tərkibində olmuş ərazilər və digər məkanlar) hesabına böyüməsindən irəli gəlirdi. Tarixdə mövcud olmuş iki və ya da çoxlu sayda dövlətlərin iştirak etdikləri ittifaqlar olaraq, 1879-cu ildə yaradılmış *Almaniya-Avstriya ittifaqını*, 1882-ci ildə yaradılmış *“Üçlər ittifaqı”nı*, 1894-cü ildə yaradılmış *Fransa-Rusiya ittifaqını*, 1904-cü il tarixli *İngiltərə-Fransa anlaşmasını*, 1907-ci il tarixli *İngilis-Rus anlaşmasını* və s. misal göstərmək olar. XX əsrdə–“soyuq müharibə”nin 1947-1960-cı illəri əhatə edən gərgin anlarında ABŞ-ın daxil olduğu altı kollektiv hərbi ittifaqlar bunlar idi: Rio-de-Janeyro (1947) müqaviləsi, Şimali Atlantika ittifaqı (1949), ABŞ-Filippin müqaviləsi (1951), ANZYUS (Avstraliya, Yeni Zelandiya, ABŞ) Müqaviləsi (1951), ABŞ-Cənubi Koreya müqaviləsi (1953), ABŞ-Yaponiya müqaviləsi (1960).²

İttifaqlar-müttəfiqlik sazişləri, həm iki dövlət arasında mövcud olur, həm də çoxlu sayda dövlətlər arasında yaradılır. Təbii ki, bu kimi proseslər maraqlardan irəli gələrək müəyyən olunan hədəflərin obyekt kimi seçilməsindən asılıdır. Hərbi-siyasi ittifaqlar **təşkilatlar, bloklar, paktlar** (əslində pakt-müqavilə deməkdir) kimi də adlandırılır.

¹ “Sabahısı gün Rusiya rəsmən İsveçə müharibə elan etdi”.-Tarix 15.11.2012.

http://qafqazinfo.az/site%E2%80%99CSABAHISI_G%C3%9CN_RUSIYA_R%C6%8FSM%C6%8FN_%C4%B0SVE%C3%87%C6%8F_M%C3%87%C6%8F_M%C3%9CHARIB%C6%8F-ELAN_ETDI%E2%80%9D__TARIX_-29567-xeber.html

² Уткин. А.И. Единственная сверхдержава. М. Алгоритм, 2003, -576 с., səh. 50.

İttifaqları əhatə olunduğu məkanlar və subyektlərin sayı baxımından - **biyunionlar** (*iki dövlətin daxil olduğu-məsələn, Rusiya-Belorus ittifaq dövləti, ABŞ-Yaponiya müqaviləsi (1960)*), **triyunionlar** (*üç dövlətin daxil olduğu-ANZYUS-Avstraliya, Yeni Zelandiya, ABŞ*), bir neçə dövlətin daxil olduğu **biqyunionlar** (*Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı*) və **hiperyunionlar** (*məsələn, NATO, Avropa İttifaqı*) kimi xarakterizə etmək olar. Təbii ki, ittifaqlar təşkilatların tərkib hissələrindədir və bu baxımdan da universal (məsələn, Avropa İttifaqı) və konkret (məsələn, NATO-təhlükəsizliyi təmin edən təşkilatdır) xassələrə malik olur. İttifaqlar **regional (Avropa ittifaqı)**, **regionlararası (NATO-Şimali Amerika və Avropa regionlarının birləşmiş təşkilatı)** xüsusiyyətlərə də malik olurlar. İttifaqları eləcə də ona qoşulmaq baxımından **açıq** (*müəyyən dövlətlər üçün açıq-məsələn, NATO Avropa dövlətləri üçün açıq qurumdur*) və **qapalı** (*məsələn, NATO həm də qapalı təşkilatdır və üzvlük məsələsi məhduddur. Yəni, hər istəyən dövlət ona asan şəkildə üzv ola bilməz. Avropa İttifaqı da qapalı təşkilatdır*).

Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı (NATO)

1949-cu ilin aprel ayının 4-də Vaşinqtonda imzalanan Şimali Atlantika Müqaviləsi (*Müqavilə 14 maddədən ibarətdir*) nəticəsində BMT nizamnaməsinin 51-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş kollektiv müdafiə məqsədilə ittifaq yaradıldı. (**Qeyd: BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsi BMT-yə üzv olan dövlətlərə silahlı hücum zamanı fərdi və kollektiv müdafiə hüququnun olmasını qəbul edirdi**). NATO-nun yaradılmasının, genişlənməsinin və təşkilatın fəaliyyətinin XX əsrin ortalarından XXI əsrin başlanğıcına qədər olan dövrünü **iki mərhələyə** bölmək olar: birincisi, NATO-nun 1949-cu ildə yaradılması və Varşava Müqaviləsi Təşkilatı ilə olan mübarizə dövrünü əhatə edən **klassik** mərhələ- iki qütb (**siyasi**

antipodlar) arasında hərbi-siyasi gərginlik mərhələsi; ikincisi isə SSRİ-nin və Şərqi Avropanın sosialist sisteminin çökməsindən sonrakı dövrü əhatə edən **yeni** (*sürətlə böyümə və genişlənmə və yenidən strukturlaşma, yenidən formalaşma*) mərhələ.

Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatının yaradılması İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrün, gələcək Avratlantika regionunun təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətlərini müəyyən etmək, təhlükələrə qarşı birgə hərəkətin konturlarını cızmaq və bu istiqamətdə hərbi-siyasi gücləri birləşdirmək, hücumların qarşısını birgə almaq (Maddə 5.) zərurətindən irəli gəlmişdir. Eyni zamanda Şimali Atlantika regionunda sabitliyin möhkəmləndirilməsi və rifahın yaxşılaşdırılması da əsas məqsəd idi. Bu kimi prinsiplər Müqavilənin giriş hissəsində (məqsədlər hissəsində) yazılırdı.

II Dünya müharibəsindən sonra meydana çıxmış yeni siyasi formalı Avropanın təhlükəsizliyinin yeni əsaslarla təmin edilməsi zəruri amilə çevrilirdi. Avropanın iki qütbə bölünməsi, **geocəbhələr** təhlükəsizlik üçün **Qərbi Avropanın yeni təhlükəsizlik sistemi modelinin** hazırlanmasını tələb edirdi. Digər tərəfdən də, xüsusilə İkinci Dünya müharibəsindən sonra ABŞ-ın Avropada maraqlarının yeni əsasları formalaşmağa başlamışdı. Fəqət, ABŞ Monro doktrinasından bu yana Avropa ilə ittifaqlara daxil olmurdu.¹ Lakin İkinci Dünya müharibəsindən sonra qalib dövlətlərdən biri kimi dağılmış Avropanın yenidən qurulmasında ABŞ yaxından iştirak etmək imkanları əldə etmişdi. “Marşal Planı” və “Trümən doktrinası” Sovetlərin Orta Şərq və Avropda genişlənmə fəaliyyətlərinə qarşı ABŞ-ın gördükləri tədbirlər idi. Eyni zamanda Avropada SSRİ-nin yaxından iştirakı və ABŞ və İngiltərə ilə soyuqlaşmaqda olan münasibətləri Avropa

¹ Prof. Dr. Fahir Armaoğlu. 20.YÜZYIL SIYASİ TARİHİ 1914-1980 Cilt: I Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 1994. səh. 448.

üzərində inkişafın yeni bir “soyuq cəbhəsi”ni yaradırdı. 1948-ci ilin Berlin böhranı ABŞ-a göstərdi ki, dünyanın yeni bir sülh sisteminə qovuşması üçün Sovetlər Birliyi ilə əməkdaşlıq etmək imkanları qalmamışdır.¹ **(Qeyd: Berlin böhranı- 1948-ci ildə SSRİ-nin qərbliləri Berlindən çıxarmaq üçün ortaya atdıqları təşəbbüs nəticəsində yaranmışdı. Berlin şəhəri dörd işğal zonasına ayrılmışdı. Berlinin sovet işğalı ərazisində qərblilərin peyda olmaları SSRİ-ni narahat edirdi.**² 1946-cı ilin dekabr ayında Amerika və İngiltərənin işğal zonaları birləşdirildi və Bizonia adlandırıldı. 1948-ci ilin iyun ayında isə Fransanın işğal zonası da bizoniaya birləşdirildi və müttəfiqlərin işğal zonaları Trizonia adlandırıldı.³ 1948-ci ilin Sovetlər Birliyi qərbliləri Qərbi Berlindən çıxarmağa qərar verdilər və mart ayında bütün əlaqələri kəsdi. Qərbi Berlinin belə işıqları kəsildi. Qərbi Berlində 2 milyon nəfər yaşamaqda idi. Bu vəziyyət SSRİ ilə Müttəfiqlər arasında böyük bir gərginlik yaratdı. ABŞ hava dəhlizi ilə gün ərzində 3-4 min ton ərzaq və geyim əşyalarını Qərbi Berlinə daşımağa başladı. Amerika, Qərb və Sovetlər arasında uzun sürən gərgin müzakirələrdən sonra Sovetlər Birliyi anladı ki, qərbliləri Qərbi Berlindən çıxarmaq mümkün deyil.⁴ SSRİ-nin Avropa üzərində artan gərginliyi ABŞ-ı yeni bir təhlükəsizlik sistemi yaratmağa sövq edirdi. Bu addım həm də ABŞ hərbi bazalarının Avropada yerləşdirilməsi və Avropanın təhlükəsizliyində iştirakına zəmin yaratmış olurdu.

NATO-nun bir təşkilat kimi yaradılması iki mühüm mərhələdən keçmişdir: **birinci mərhələdə** ABŞ 1948-ci ildə imzalanmış Qərbi Avropa hərbi qruplaşması olan **Brüssel paktını** dəstəklədi. Brüssel paktına İngiltərə, Fransa, Belçika,

¹ Prof. Dr. Fahir Armaoğlu. 20.YÜZYIL SIYASİ TARİHİ 1914-1980 Cilt: I Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 1994. səh. 447-448.

² Yenə orada. səh. 447-446.

³ Yenə orada. səh. 446.

⁴ Yenə orada. səh. 446-447.

Niderland və Lüksemburq daxil oldular. **İkinci** mərhələdə isə ABŞ prezidenti H.Trümən administrasiyası Brüssel paktına imza atmış dövlətlərin səfirləri ilə Qərbi Avropa dövlətlərinin imzaladığı paktın genişləndirilməsinin və Avropadan kənarda yerləşən ABŞ və Kanadanın da bu sənədə qoşulmalarının əhəmiyyəti ilə bağlı intensiv məsləhətləşmələr həyata keçirdi.¹

Klassik dövrün xüsusiyyətləri-gərginliklər, təhlükələr, təhdidlər

Hərbi-siyasi ittifaqlar əsasən təhlükəsizliyin qorunması məqsədi ilə öz fəaliyyətlərini təşkil edirlər. Təhlükəsizliyi qorumaq siyasəti altında həm də öz geosiyasi maraqlarını böyüdürlər. Geosiyasi maraqların böyüdülməsi hərəkətləri qarşı-qarşıya olduqda iki cəbhə arasında təbii bir gərginlik qurşağı yaranır. NATO və Varşava Müqaviləsi Təşkilatı XX əsrin ortlarından 1990-cı illərin başlanğıcına qədər dünyanın ayrı-ayrı regionlarını və qitələrini iki fərqli ideoloji qütbə bölmüşdülər. Dünyada iki polyusluq yaranmışdı. Bu bölünmə vəziyyəti dövlətlər arasındakı münasibətlərdə “soyuq cəbhə”lərin yaradılmasına xidmət edirdi. Münasibətlər çox sahələrdə öz gərginliyi baxımından donmuş vəziyyətdə qalırdı.

Klassik dövrdə NATO-nun üzv dövlətləri Belçika, Almaniya (AFR), Yunanıstan, Danimarka, İslandiya, İspaniya, İtaliya, Kanada, Lüksemburq, Hollandiya, Norveç, Portuqaliya, Birləşmiş Krallıq, ABŞ, Türkiyə və Fransa olublar. Türkiyə və Yunanıstan 1952-ci ildə İttifaqa daxil olublar. **(Qeyd:** Trümən doktrinası SSRİ-nin təhdidi altında qalan Türkiyə və Yunanıstana hərbi yardım edilməsini nəzərdə tuturdu. Türkiyə SSRİ-nin boğazlarla bağlı təhdidindən ehtiyat edərək NATO-ya daxil olmuşdur. SSRİ boğazlarla bağlı Montryö rejiminin

¹ Уткин. А.И. Единственная сверхдержава. М. Алгоритм, 2003, -576 с., səh. 112.

ləğv olunmasını və boğazlara nəzarəti ələ keçirmək istəyirdi). 1955-ci ildə Almaniya Federativ Respublikası, 1982-ci ildə isə İspaniya NATO-ya daxil oldu. Klassik dövrdə NATO-nun yaranması və genişlənməsi də iki mühüm **fazanı** əhatə etmişdir: 1949-cu ildə NATO-nun yaradılması; 1952-1982-ci illərdə yeni dövlətlərin qoşulması. Bu iki fazada üzv dövlətlərin sayı 16-ya çatmışdı. Klassik mərhələdə həm də NATO-nun baza strukturları yaradılmış oldu.

Klassik dövrdə NATO ilə SSRİ və Şərqi Avropanın sosialist bloku arasında da mübarizənin **iki mühüm (baza) mərhələsi** olmuşdur: birincisi, NATO ilə Varşava Müqaviləsi Təşkilatı arasında Avropada, Aralıq dənizi regionunda baş verən **kəskin qarşıdurma** dövrü. Bu dövrdə iki blok arasında atom silahları və raket texnologiyaları ilə bağlı gərgin diplomatik və siyasi mübarizə həyata keçmişdir. Bu dövr 1980-ci illərin başlanğıcına qədər olma dövrü əhatə edir. Bu fazada əsas etibarilə ABŞ və SSRİ dünyanın ayrı-ayrı məkanlarında, ilk növbədə Avropada (ABŞ AFR-də, Fransada, İtaliya və Yunanıstanda, Böyük Britaniyada; SSRİ isə ADR-də, Rumıniyada, Macarıstanda, Çexoslovakiyada, Bolqarıstanda və Polşada) hərbi bazalar yaradırdılar. Hərbiləşdirmə prosesləri güclü şəkildə həyata keçirilirdi. 1980-1991-ci illəri əhatə edən mərhələ isə bir qədər **yumşalma** ilə xarakterizə olunur. SSRİ-də baş verən daxili proseslər, “yenidənqurma” siyasəti NATO ilə Varşava Müqaviləsi Təşkilatı arasında münasibətlərdə yeni baxışları ortaya çıxardı. SSRİ-nin Avropaya dair yeni məzmunlu baxışları üzə çıxdı. 1990-cı ilin payızında alman xalqı yenidən vahid dövlətdə birləşdi. Hələ ATƏM-in (Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi) 1975-ci il tarixli Helsinki Yekun aktında müəyyən edilən insan hüquqları sahəsində yen müzakirələrin aparılması üçün imkanlar açan yeni normalar Şərq ilə Qərb arasında etibarın və inamın

artırılmasına xidmət edirdi.¹ Eyni zamanda 1989-cu ilin mart ayında Vyanada ATƏM çərçivəsində NATO və Varşava Müqaviləsi Təşkilatına üzv olan 23 dövlətin silahlara nəzarət olunması ilə bağlı çoxlu sayda ümidverici danışıqları xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bunun fonunda 1989-cu ilin mayında Brüsseldə NATO-nun tədbiri keçirildi. Çox mühüm bəyannamə qəbul edildi. Bir mühim məsələ də ondan ibarət idi ki, yeni dəyişikliklər fonunda ABŞ və SSRİ-nin öz sərhədlərindən kənarda silahlı qüvvələrinin azaldılması nəzərdə tutulurdu.²

Klassik dövrün səciyyəvi cəhətləri aşağıdakılardan ibarət olmuşdur:

Qısa məzmun və nəzəri struktur-təhlil, baxımından ümumiləşdirilmələr

NATO-nun fəaliyyətinin səciyyəvi xüsusiyyətləri ilk növbədə transatlantik regionda təhlükəsizliyin təmin edilməsindən ibarət olmuşdur; bu baxımdan həyata keçirilən siyasətin tərkib komponentləri və istiqamətləri olaraq,

-Qərbi Avropa dövlətlərinə SSRİ-dən hər an gözlənilən təhlükələrin qarşısının alınması;

-kommunizmin Qərbi Avropa demokratiyasının məhv etməsinin qarşısının alınması;

-Almaniyada müharibədən sonra demokratik quruculuq proseslərinin gücləndirilməsi;

¹ Справочник НАТО. Юбилейное издание к пятидесятой годовщине НАТО. Отдел информации и прессы. Брюссель 1988. NATO-1110 Brussels, Belgium 1998-1999 Second Reprint. səh. 65.

² Справочник НАТО. Юбилейное издание к пятидесятой годовщине НАТО. Отдел информации и прессы. Брюссель 1988. NATO-1110 Brussels, Belgium 1998-1999 Second Reprint. səh. 66.

-NATO-ya üzv dövlətlər arasında təhlükəsizlik sahəsində sıx əməkdaşlığın həyata keçirilməsi;

-birgə müdafiə və üzv dövlətlərin birinə qarşı olan hücumun digərlərinə olan hücum kimi qəbul edilməsi və qüvvələrin birləşdirilməsi-*İttifaqın hərbi aspektlərinin fundamental prinsiplərindən biri ondan ibarətdir ki, təhlükəsizlik bütövdür, bölünməzdir. Şimali Atlantika İttifaqının üzvlərindən birinə olan hücum hamısına olan hücumdur. Şimali Amerika hərbi qüvvələrinin Avropada iştirakları Avropada təhlükəsizliyin təmin edilməsinin həyati vacib amilidir. Avropanın təhlükəsizliyi Şimali Amerikanın da təhlükəsizliyi ilə sıx bağlıdır. NATO-nun təhlükəsizlik sahəsində siyasəti, birləşdirilmiş hərbi struktura, həmçinin koordinasiya və əməkdaşlıq üzrə razılığa müvafiq olaraq, kollektiv müdafiəyə əsaslanır;*¹

-NATO-ya üzv dövlətlərin hərbi güclərinin birləşdirilməsi və təhlükələrə qarşı vahid mübarizənin həyata keçirilməsi;

-silahlanma sahəsində planlaşdırma, standartlaşdırma sahəsində əməkdaşlıq-1989-cu ildə Şimali Atlantika Şurası adi silahların planlaşdırılması sistemini yaratdı;²

-hava hərəkətlərinin idarə olunması üzrə hərbi və mülki xidmətlərin koordinasiya edilməsi-1955-ci ildə Şimali Atlantika Şurası Avropa hav məkanının istifadəsinə dair koordinasiya Komitəsini təsis etdi. 1998-ci ildə bu qurum hava hərəkətlərinin idarə olunması üzrə NATO Komitəsinə çevrildi;³

-hava hücumundan müdafiə məqsədilə “Hava hücumundan müdafiə Proqramı”nın yenidən qəbul edilməsi (XX əsrin 80-ci illəri);

-böhranlı vəziyyətlərin idarə olunması;

¹ Справочник НАТО. Юбилейное издание к пятидесятой годовщине НАТО. Отдел информации и прессы. Брюссель 1988. NATO-1110 Brussels, Belgium 1998-1999 Second Reprint. səh. 73.

² Həmin kitab. səh. 186.

³Yenə orada. səh. 188.

-Aralıq dənizi regionu dövlətləri ilə dialoqun dərinləşdirilməsi;

-münaqişələrin həllində maraq göstərilməsi;

-Avropada nüvə gərginliklərinin qarşısının alınması və raketlərdən və kütləvi qırğın silahlarından, o cümlədən regionun taktiki və strateji nüvə silahlarının təhlükələrindən azad olunması.

Yeni dövrün xüsusiyyətləri və NATO-nun genişlənməsinin əsasları

Sosialist sistemi çökdükdən sonra, yeni meydana çıxan gerçəkliklər fonunda Avratlantik məkana münasibət də dəyişməyə başladı. Yeni və möhkəm əsaslı beynəlxalq təhlükəsizliyi təmin edən qurumun formalaşması dövrün ehtiyacından irəli gəldi. **Avratlantik məkan üzrə NATO-nun fəaliyyətinin yeni əsaslarla qurulması** siyasətinə başlandı. NATO-nun fəaliyyətinin yeni dövrünün (XX sərəin 90-cı illərinin əvvəllinin) səciyyəvi cəhətlərinə **iki mühüm aspektdən** yanaşmaq olar: **birincisi**, yeni dünya düzəninə meydana gəlməsi fonunda təşkilatın fəaliyyətinin yeni əsaslarla müəyyən edilməsi, ikiqütblü təhlükəsizlik sistemindəki dövrdə mövcud olmuş əvvəlki kəskin konfrontasiya mərhələsindən bir qədər yumşaq münasibətlər mərhələsinə keçid və Rusiya ilə, eləcə də Avropanın keçmiş sosialist məkanı ilə əlaqələrin yenidən format olunması; **ikincisi**, yeni tərəfdaş və əməkdaş dövlətlər hesabına təşkilatın fəaliyyət və maraq məkanının sürətlə böyüməsi. Birinci fazada yenidən strukturlaşma, ikinci fazada isə Alyansın yeni tərəfdaşlar hesabına fəaliyyətinin **üfiqi (yeni ərazilərdə maraqlar baxımından) və şaquli (İttifaqın daxilindən)** vəziyyətdə genişləndirilməsi prosesləri yaşanmağa başladı. Sürətlə böyümə fazasının (1990-cı illərin sonlarından başlayaraq) da əsas xüsusiyyətləri ondan ibarət oldu ki, bu dövrdə NATO həm də özünün **tərəfdaşlıq və**

əməkdaşlıq siyasətini gücləndirdi. Yeni dövrün ikinci mərhələsinin başlanğıcında NATO tərəfdaşlıq siyasətini tətbiq etməklə, İttifaqın şaquli və üfiqi əsaslarla siyasətini və fəaliyyətini genişləndirdi. Yeni dövrün xüsusiyyətləri içərisində, eləcə də forma və məzmun baxımından **yenidən strukturlaşma** proseslərini nümunə göstərmək olar. Bu, hər iki fazada-mərhələdə, özünü göstərmiş oldu. Belə hesab olunur ki, NATO-nun yeni strukturu hərbi və siyasi aspektlərdə fəal səmərəliliyə nail olmaqdan ibarət olmuşdur.¹

Yeni dövrün birinci fazasının xarakterik cəhətləri ondan ibarət idi ki, artıq 1989-1990-cı illərdə dünya siyasətində köklü dəyişikliklər baş verdi. 1989-cu ilin sonunda və 1990-cı ilin ilk həftələrində Polşa, Macarıstan, Almaniya Demokratik Respublikası, Bolqarıstan, Çexoslovakiyada və kəskin mübarizədən sonra Rumıniyada siyasi və iqtisadi sistemdəki reformalarda həlledici nailiyyət qazanıldı. Demokratiya yolunda gözlənilən nailiyyətlər əldə olundu. Şərqi Avropada (məsələn, Çexoslovakiyada və digər respublikalarda) azad seçkilər keçirildi və **“möhkəm əsaslı-bərk məzmunlu”**, sərhəd rejimləri aradan qaldırıldı. 1989-cu ilin noyabrında Almaniya divarları dağıdıldı. 1990-cı ilin oktyabr ayının 3-də beynəlxalq ictimaiyyətin dəstəyi və SSRİ-nin razılığı ilə iki alman dövləti vahid dövlətdə birləşdi. SSRİ öz qoşunlarını Şərqi Avropadan çəkməyə başladı. Avropanın yenidən qurulması siyasətinə keçildi. Münasibətlərin yeni format əsasında yüklənilməsi proseslərinə başlandı. **(Qeyd: 1990-cı ilin sentyabr ayının 12-də ADR, AFR, Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Krallığı, ABŞ, SSRİ və Fransa arasında imzalanmış Almaniyaya münasibətdə həlledici tənzimləmə Müqaviləsində yazılırdı ki, artıq belə bir tarixi vəziyyət ortaya çıxıb ki, Avropanın bölünməsinin qarşısı alınıb, bölünmə prosesləri aradan qaldırılıb. ATƏM-in Helsinki Yekun Aktının**

¹ Справочник НАТО. Юбилейное издание к пятидесятой годовщине НАТО. Отдел информации и прессы. Брюссель 1988. NATO-1110 Brussels, Belgium 1998-1999 Second Reprint. səh. 276.

prinsipləri (məsələn, prinsiplərdən biri ondan ibarət idi ki, dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinin xalqların öz müqəddaratını təyin etmək prinsipləri əsasında qurulması əsas göstərilirdi) Avropada ədalətli və etibarlı sülh quruluşunu yaratmaq üçün möhkəm əsas veribdir. Eyni zamanda, qeyd olunurdu ki, Avropada antaqonizmi qəti olaraq dəf etmək zərurəti mövcuddur və əməkdaşlığı inkişaf etdirmək vacibdir. Sənədin girişində o da yazılırdı ki, silahlara nəzarət etməyə böyük ehtiyac var və həm bu istiqamətdə, həm də silahsızlaşdırma yönündə səmərəli tədbirləri həyata keçirmək vacibdir. İnəmə möhkəmlətmək lazımdır ki, bir-birinə düşmən kimi baxılmasın. Əksinə olaraq, əməkdaşlıq və inəmə münasibətlərinin qurulması istiqamətində işləmək vacibdir. Bununla yanaşı, dövlətlər sənədi imzalamaqla qəbul edirdilər ki, alman xalqı öz müqəddaratını təyin etmək hüququna sərbəst şəkildə nail olmalıdır və Avropada birliyin yaradılmasında və sülh proseslərində Almanianın vahid dövlət kimi qurulmasında alman xalqı öz iradəsini ortaya qoyur. Sənədin 3-cü maddəsində o da qeyd olunurdu ki, AFR hökuməti və ADR hökuməti nüvə, bioloji və bakterioloji silahların istehsalından imtina edirlər. Eyni zamanda birləşəcək Almaniya da bu kimi öhdəliyi üzərinə götürürdü. Sənədin ikinci maddəsində yazılırdı ki, birləşmiş Almaniya heç bir dövlətə qarşı ərazi iddiasına malik deyil və gələcəkdə də belə bir iddiaya sahib ola bilməz).¹

Bu dövr üçün regionun xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, 1990-cı illərin başlanğıcında dünyanın, eləcə də beynəlxalq münasibətlərin ikiqütblü siyasi, iqtisadi və hərbi-təhlükəsizlik sistemi forması çökdükdən sonra əvvəlcə formalaşmış münasibətlər və əlaqələr formasının təşkili

¹ ДОГОВОР об окончательном урегулировании в отношений Германии. 12 сентября 1990 г. Действующее международное право. В трех томах. Том Первый. Составители проф. Ю.М. Колосов и проф. Э.С. Кривчикова. Москва. Издательство Московского независимого института международного права. 1996. səh.. 153-158.

prosesləri yeni məcraya daxil oldu. Sosialist blokundan ayrılmış dövlətlər müəyyən çətinliklərlə rastlaşdılar və onlar özlərinin hərbi-siyasi, iqtisadi və siyasi sistemlərini yenidən qurmaq məcburiyyəti ilə üzləşdilər. Resursların yeni əsaslarla, bazar iqtisadiyyatı əsasları ilə istifadəsi məsələləri ortaya çıxmış olurdu. Avropa dövlətlərinin münasibətlər sahəsinin və yeni açıq münasibətlər üçün subyektlərin sayının artması regionda **yeni dünya düzəninin** meydana gəlməsi proseslərinin başlamasını zəruri edirdi. Avropa münasibətlər sistemində yeni **yumşaq metodlar** meydana gəlməyə başladı. Münasibətlər və əlaqələr strukturunun qurulmasında yeni mahiyyət üzə çıxdı və yeni sistemlərə, həm də liberal sistemlərə ehtiyac duyuldu. Avropanın yeni geosiyasətinin nəzəri əsasları yeni “mürəkkəblərlə” yazılmağa başladı. Bu baxımdan, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin Parisdə keçirilmiş görüşlərinin 1990-cı ilin noyabr ayının 21-də imzalanmış yekun sənədində (**Yeni Avropa üçün Paris Xartiyası**) qeyd edilirdi ki, Avropada yeni demokratiya, sülh və bərabərlik erası başlayıbdır. Avropada dərin köklü dəyişikliklər baş verməkdədir və tarixi gözləntilər dövrüdür. Avropanın konfrontasiya dövrü başa çatıbdır. Dövlət və hökumət başçıları bəyan edirlər ki, bundan sonra bütün münasibətlər qarşılıqlı hörmət və əməkdaşlığa əsaslanacaqdır. Avropa keçmişin qalıqlarından azad olunur. Sənədə əsasən, bazar münasibətlərinə söykənən bütün iqtisadi münasibətlər dövlətlərarası əlaqələrdə həlledici element rolunu oynayır və vahid Avropanın böyüməsinə və çiçəklənməsinə xidmət edəcək.¹ Bu ərəfədə, 1991-ci ildə Varşava Müqaviləsi Təşkilatı ləğv olundu. Bu baxımdan da sosialist blokunda baş verən böhran prosesləri, dağılma mənzərəsi NATO blokunda

¹ Парижская Хартия для новой Европы. 21 ноября. 1990 г. Париж. Действующее международное право. В трех томах. Том Первый. Составители проф. Ю.М. Колосов и проф. Э.С. Кривчикова. Москва. Издательство Московского независимого института международного права. 1996. сәһ.. 42-54.

genişlənmə və yenidən strukturlaşma üçün zəmin yaratdı. Digər tərəfdən, NATO-nun əzəli rəqibi olan Rusiya da 1990-cı illərin əvvəlləri üçün iqtisadi böhran keçirirdi, böyük iqtisadi, hərbi və siyasi potensialı itirmişdi və ölkədə yeni bazar münasibətlərinə keçid prosesləri ictimai, siyasi və iqtisadi böhranları ortaya çıxarırdı. Rusiyanın itkisi iki istiqamətdə: **daxili** və **xarici** olmaqla, həm **regional**, həm də **global** əhəmiyyət kəsb edirdi. Belə ki, SSRİ-nin parçalanması daxili itki, SSRİ-nin sosialist blokundan çəkilməsi isə xaricdən olan itkilər idi. Bu dövrdə artıq Rusiya üçün Avropada dayaqların itirilməsi prosesləri yaşanırdı. Həmin dövr üçün belə bir fikir mövcud idi ki, XX əsrin 90-cı illərində Avroatlantik regionda təhlükəsizliyin səviyyəsi ötən 40 il ərzindəki vəziyyətə nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə artmışdı. Hərbi qarşıdurma təhlükəsi yoxa çıxmış və təhlükəsizliyin əməkdaşlıq çərçivəsində təmin olunması yanaşmaları meydana gəlmişdi.

Bu fonda 1990-cı illərin başlanğıcında İttifaq özünün hərbi və siyasi cəhətdən yenidən strukturlaşmasını qəbul etdi. 1990-cı ilin iyul ayında yüksək səviyyəli görüşdə qəbul edilən **“Şimali Atlantika İttifaqının yenidən qurulması haqqında London bəyannaməsi”** ilə üzv ölkələrin rəhbərləri NATO-nun təhlükəsizliyin yeni şərtlərinə müvafiq olaraq adaptasiya (uyğunlaşma, qəbul etmə) olunması barədə özlərinin niyyətlərini bildirdilər. 1991-ci ilin noyabrında Şimali Atlantika İttifaqının Romada keçirilən yüksək səviyyəli görüşündə İttifaqın **Yeni Strateji Konsepsiyası** qəbul olundu. Bu sənəddə Şimali Atlantika İttifaqının əsas funksiyaları və transatlantik əlaqələrin vacibliyi bir daha təsdiq olundu. Konsepsiyaya əsasən, təhlükəsizlik siyasi, iqtisadi, sosial, ekoloji və müdafiə sahəsində müəyyən olunurdu. Burada həmçinin struktur və institutsional aspektlər mühüm rol oynayırdı.¹

¹ Справочник НАТО. Юбилейное издание к пятидесятой годовщине НАТО. Отдел информации и прессы. Брюссель 1988. NATO-1110 Brussels, Belgium 1998-1999 Second Reprint. səh. 71.

Yeni dövrün ikinci fazasının xarakterik xüsusiyyətləri ondan ibarət idi ki, yeni dövlətlər, -digər sistemin (sosialist sisteminin) nəzarətindən ayrılmış dövlətlər,- öz təhlükəsizliklərini təmin etmək və bu istiqamətdə siyasətlərini integrasiya olunmuş şəkildə həyata keçirmək məqsədilə NATO-ya üz tutmağa başladılar. Yeni dövlətlərin potensialları, o cümlədən onların coğrafi mövqeləri və vahid Avropanın yaranmasında iştirak edə biləcək və müəyyən coğrafi və iqtisadi, siyasi təsirlər edə biləcək potensialları NATO-nu bu dövlətlərə münasibətdə yeni siyasət tətbiq etməyə vadar etdi. Yeni dövlətlər hesabına NATO həm ərazi baxımdan böyüyəcək, həm də daxili resurslar nöqteyi-nəzərdən inkişaf edəcəkdi. NATO-nun genişlənmə və böyümə strategiyasında da yeniliklər üzərə çıxmağa məcbur oldu. Belə ki, 1997-ci ilin iyul ayında Alyansa üzv olan dövlətlərin dövlət və hökumət başçıları səviyyəsində keçirilən yüksək səviyyəli Madrid görüşündə üzv dövlətlər Macarıstan, Polşa və Çexiyanın 1999-cu il üçün İttifaqa üzv olması məqsədilə danışıqlara başlamaq üçün bu ölkələri quruma dəvət etdilər. Şimali Atlantika Müqaviləsinin 10-cu maddəsinə əsasən ittifaqın qapıları onun prinsiplərini inkişaf etdirmək qabiliyyətinə malik olan və Şimali Atlantika regionunun təhlükəsizliyinə öz töhfəsini verən digər Avropa dövlətlərinin daxil olması üçün açıq olaraq qalmaqdadır. Bu prinsipin həyata keçirilməsi siyasəti Madrid görüşündə bəyənildi.¹

Sosialist blokunun çökməsi NATO üçün bunları qazandırdı:

Yeni dövrün ilkin fazalarının nəticələrinin nəzəri təhlili baxımından,

-yeni coğrafi məkanlar və beynəlxalq təhlükəsizlik subyektləri;

¹ Справочник НАТО. Юбилейное издание к пятидесятой годовщине НАТО. Отдел информации и прессы. Брюссель 1988. NATO-1110 Brussels, Belgium 1998-1999 Second Reprint. səh. 18.

-vahid Avropanın təhlükəsislik sisteminin formalaşdırılması;

-yeni dövlətlər (üzv və tərəfdaş dövlətlər) hesabına qərarlar və məsləhətlər məkanının və obyektinin böyüməsi;

-yeni dövlətlər hesabına hərbi və siyasi potensialın gücləndirilməsi;

-əməkdaşlıq sahələrinin genişləndirilməsi;

-böyük miqyaslı beynəlxalq təhlükələrə qarşı gücün birləşdirilməsi;

-Şərqdən gələ biləcək təhdidlər önündə vahid müdafiə potensialının gücləndirilməsi;

-yeni iqtisadi məkanların və digər resursların əldə edilməsi imkanları;

-təşkilat daxilində siyasətin yeni dövlətlər hesabına gücləndirilməsi;

-NATO-nun yeni tərəfdaşlarının artması və əməkdaşlıq sferalarının böyüməsi;

-Avropada güclü təhlükəsizlik sistemini yaratmaqla digər regionlar üçün (Aralıq-Qara dənizi regionu dövlətləri üçün) müdafiə mərkəzinin formalaşdırılması;

-Avratlantik məkanın **iki güclü mərkəzinin** (ABŞ-Kanada və Avropa olmaqla) formalaşması;

-ABŞ təsirinin Avropada gücləndirilməsi;

-ABŞ-ın Avropanın iqtisadi, siyasi və hərbi siyasətində yaxından iştirak etmək imkanları;

-Strateji təyinatlı silahlara qarşı yeni müdafiə sistemlərinin (RƏM) təşkil edilməsi;

-hərbi bazalar üçün yeni ölkələrin əldə olunması;

-Avropanın nüvə silahlarından bir qədər azad olması
(Qeyd: NATO 1991-ci ildə Avropada “soyuq müharibə” dövrü ilə müqayisədə strateji silahların –orta və yaxın məsafəli nüvə silahlarının, sayının 80 faizdən çox azaldılması barədə qərarlar qəbul etdi. 1993-cü ilə qədər bu silahlar azaldıldı. Bunun nəticəsində yer üzərində mövcud olan strateji

*silahlar sistemi-nüvə artilleriyası, “üst-üst” və “üst-hava” raketləri də daxil olmaqla, ləğv olundu. Eyni zamanda substrateji silahların suüstü gəmilər üçün sistemi də ləğv olundu. Substrateji qüvvələrin silahlarına aid olan bütün nüvə başlıqları NATO-nun silahlarından tamamilə çıxarıldı. Substrateji silahların ixtisarı ilə yanaşı, NATO-nun müttəfiqlərinin əllərində olan strateji silahların-5500 km.-dən uzaq məsafəni qət edə bilən “kontinentlərarası” silahların və yaxın və orta məsafəli “ballistik” raketlərin, ixtisarı ilə bağlı siyasət də həyata keçirildi. Strateji hücum silahları haqqında müqavilələrə əsasən, strateji silahların sayının azaldılması nəzərdə tutulurdu).*¹

-Rusiya ilə yeni münasibətlər formasının qazanılması;

-SSRİ-nin çökməsi hesabına Rusiyanın Avropada dayaqlarının zəifləməsi və Avropada ABŞ maraqları üçün güclü rəqibin olmaması və s.

SSRİ-nin çökməsi NATO üçün bir tərəfdən yeni imkanlar sferası qazandırmaqla yanaşı, digər tərəfdən də məsuliyyəti artırdı. NATO həm Avropa regionunda, həm də keçmiş SSRİ məkanında təhlükəsizliyin təmin olunması və təhlükə və təhdid mənbələrinin zərərsizləşdirilməsi funksiyasını öz üzərinə götürməklə bir növ məsuliyyət sferasını gücləndirmiş oldu.

“Güc mərkəzləri” olan dövlətlərin siyasi qrupları arasında maraqların təmini uğrunda rəqabət mübarizəsi davam etməkdədir. Dövlətlərin siyasi qruplaşmaları arasında maraqların toqquşması dedikdə, dövlətlərin daxil olduqları iki və ya bir neçə siyasi qrupun dünyanın ayrı-ayrı regionlarına aid maraqlarının təmini uğrunda öz aralarında həyata keçirilən rəqabət mübarizəsi başa düşülməlidir. Məsələn, Xəzər regionunda Rusiya və bu dövlətə yaxın siyasi münasibətləri olan İranla Qərb dövlətlərinin siyasi qruplaşmaları arasında

¹ Справочник НАТО. Юбилейное издание к пятидесятой годовщине НАТО. Отдел информации и прессы. Брюссель 1988. НАТО-1110 Brussels, Belgium 1998-1999 Second Reprint. səh. 162

daha çox iqtisadi mənfəət əldə etmək uğrunda siyasi mübarizə həyata keçirilir. Rusiya və İran Cənubi Qafqazda Qərbin iştirakına qısqıncılıqla yanaşırlar. Hal-hazırda Avropa və Asiya məkanında əsasən NATO-ya daxil olan dövlətlər, Rusiya, Çin, Hindistan, İran, Pakistan, Yaponiya, Cənubi Koreya kimi dövlətlərin və bu dövlətlərin siyasi qrupları (birlik, ittifaq, təşkilat) arasında rəqabət mübarizəsi davam etməkdədir. Rəqabət əsasən dünyanın təbii sərvətlərlə zəngin olan və geosiyasi əhəmiyyət daşıyan regionlarında həyata keçməkdədir. Dövlətlərin siyasi qrupları arasında rəqabət öz miqyasına görə global və regional xüsusiyyətlərə malik olduğundan siyasi qruplara daxil olan dövlətlərin maraqları da həm global, həm də regional səviyyədə toqquşur.

Maraqların global səviyyədə toqquşmaları- “super güc mərkəzi” və öz potensialına görə bu mərkəzə yaxın olan dövlətlərin maraqları regional səviyyə ilə yanaşı global səviyyədə də toqquşur. Global səviyyədə o dövlətlərin maraqları toqquşur ki, həmin dövlətlər beynəlxalq aləmdə dünyanın bütün və bir çox regionlarına aid xarici siyasət həyata keçirirlər. Maraqları global səviyyədə toqquşan dövlətlər sırasına ABŞ, Rusiya, Çin, Hindistanı, təşkilatlar kimi isə Avropa Birliyini, NATO-nu misal göstərmək olar. Vaxtilə SSRİ və ABŞ dünyanın əksər regionlarına dair global miqyaslı siyasət yeridirdilər və bu nöqtəyi-nəzərdən həmin dövlətlərin maraqları global miqyasda toqquşurdu. Bu dövlətlərin rəhbərlik etdikləri Varşava Müqaviləsi Təşkilatı və NATO (Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı) ittifaqı siyasi qrupları arsında maraqların təmini uğrunda siyasi mübarizə kəskin formada həyata keçirdi. Maraqların global səviyyədə toqquşması həmçinin global əhəmiyyətli sahələrdə, məsələn, ümumbəşəri təhlükələr törədəcək atom silahı və kimyəvi-bakterioloji silah istehsalı sahəsində, enerji sahəsində toqquşur. ABŞ-la İran arasında İranın gələcəkdə atom silahı istehsal etmək siyasətinə qarşı siyasi mübarizə də öz əhəmiyyətinə görə

qlobal xarakter daşıyır. Məhz, həmin mübarizə qlobal əhəmiyyət kəsb edən atom silahı istehsalı sahəsində həyata keçirilir. Enerji sahəsində Rusiya, İran, Venesuela ilə ABŞ və Avropa ölkələri arasında rəqabət mübarizəsi də öz əhəmiyyətinə görə qlobal xüsusiyyətlərə malikdir.

Maraqların regional səviyyədə toqquşmaları- əks mövqedə dayanan siyasi qruplaşmalara daxil olan dövlətlərin maraqları qlobal səviyyə ilə yanaşı, regional səviyyədə də toqquşur. Maraqların regional səviyyədə toqquşması dedikdə, dünyanın konkret olaraq ayrı-ayrı regionlarına aid dövlətlərin iqtisadi, hərbi və siyasi maraqlarının üst-üstə düşməməsi başa düşülməlidir. Məsələn, ABŞ –la Çinin maraqları Cənubi və Cənubi-Şərqi Asiya regionunda, Sakit okeanın bəzi regionlarında toqquşur. Məsələn, Filippində ABŞ hərbi bazalarının mövcudluğu Çinin region maraqlarına böyük zərbdır. ABŞ-a siyasi mövqeyinə görə yaxın olan Yaponiya, Cənubi Koreyanın da maraqları Çinin alternativ maraqları ilə üst-üstə düşmür. ABŞ və onun Avropadakı müttəfiqlərinin iqtisadi, siyasi və hərbi maraqları Avropa regionunda Rusiyanın alternativ maraqları ilə toqquşur. Eləcə də, Cənubi Qafqaz regionunda, ABŞ və Avropa dövlətlərinin siyasi qruplarına birtərəfli qaydada integrasiya yolunu tutmuş Gürcüstanda Rusiya ilə NATO-nun maraqları kəskin şəkildə toqquşur. Yaxın Şərq regionunda İran və Suriyanın maraqları ABŞ-ın maraqları ilə toqquşur. Mərkəzi Asiya regionunda Qərbə qarşı ümumi soyuq münasibətlərdə olan Rusiya, Çin və İran Qərbin bu regiondakı maraqlarını qəbul etmirlər və ümumiyyətlə, ABŞ-ın həmin regiona təsirinin artmasından ehtiyatlanaraq öz dövlətləri üçün təhlükə hesab edirlər.

“Güc mərkəzləri”nin beynəlxalq münasibətlərdə davranışları

Hal-hazırda dövlətlər arasında münasibətlər beynəlxalq hüquq normaları ilə tənzimlənir. Hüquq normaları dövlətlərin beynəlxalq müstəvidə davranışlarını müəyyən edir. Dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərdə davranışları dedikdə həmin dövlətlərin (“güc mərkəzləri”nin) müvafiq beynəlxalq hüquq normalarına pis və ya yaxşı formada (burada normalara əməl etmək forması və səviyyəsi) əməl etmələri, dövlətlərin bir-biriləri ilə münasibətlərinin səviyyələri başa düşülməlidir. Buradan dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərdə davranışlarının pis və ya yaxşı formaları əmələ gəlir. Əgər hər hansısa bir dövlət beynəlxalq hüquq normalarına hörmətlə yanaşaraq ona əməl edirsə, digər dövlətlərlə dostluq və əməkdaşlıq münasibətləri yaradırsa, digər dövlətin ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşırsa, işğalçılıq siyasətinə əl atmırsa, deməli, həmin dövlət beynəlxalq münasibətlərdə xoş davranış siyasəti həyata keçirir. Bunun əksinə olaraq dövlət beynəlxalq hüquq normalarına zidd olaraq başqa bir dövlətin ərazisini işğal edirsə, vətəndaşlarına qarşı terror aksiyaları həyata keçirirsə, münaqişələr yaratmağa çalışırsa, dövlətin ərazi bütövlüyünə şübhə ilə yanaşırsa, öz ərazisində yaşayan başqa dövlətin vətəndaşlarının hüquqlarını pozursa, deməli, həmin dövlət beynəlxalq münasibətlərdə pis davranış siyasəti həyata keçirir. Ümumiyyətlə, böyük dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərdə yaxşı davranışları onların strateji maraqlarının təminatı uğrunda həyata keçirdikləri siyasət ilə bəzi hallarda ziddiyyət təşkil edir. Məsələn, Sovet dövlətinin II Dünya müharibəsindən sonra Şərqi Avropa ölkələrinin tam müstəqil yaşamalarına imkan verməyərək özündən asılı etməsi bu super dövlətin pis davranışına gətirib çıxarırdı. Bununla yanaşı, SSRİ-nin Əfqanıstana qoşun yeritməsi və bu dövləti işğal etməsi SSRİ-nin pis davranış siyasətinin nəticəsi olmuşdur. Eləcə də ABŞ-ın

Vyetnama qoşun yeritməsi, Əfqanıstanı və İraqı işğal etməsi də bu dövlətin beynəlxalq münasibətlərdə pis davranışı deməkdir. İran beynəlxalq təşkilatların qərarlarına məhəl qoymayaraq özünün strateji maraqları naminə atom sənayesini yaratmağa çalışır. Bəyan edir ki, onun məqsədi dinc xarakterlidir və atom enerjisindən istifadə üçündür. ABŞ isə bu siyasətin əleyhinə çıxır.

Beynəlxalq münasibətlərdə pis davranış siyasətini əsasən güclü olan böyük dövlətlər kiçik dövlətlərə qarşı həyata keçirirlər. Böyük dövlətlər ya birbaşa, ya da digər dövlətləri təhrik etməklə başqa kiçik dövlətlərə qarşı pis rəftar edirlər. Məsələn, Rusiyanın köməyi ilə Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğalı Rusiyanın Azərbaycana qarşı pis rəftar etməsi deməkdir. Böyük dövlətləri arxasında görən Ermənistan Türkiyəyə qarşı da pis rəftar edir. Həmçinin Gürcüstanın ərazilərinə iddiası vardır. Eləcə də Gürcüstan ərazisində Abxaziya və Cənubi Osetiya kimi qeyri-qanuni qurumların Rusiya tərəfindən dəstəklənməsi Rusiyanın Gürcüstana qarşı pis rəftarı kimi qəbul edilməlidir. Bir dövlətin digər dövlətə qarşı iqtisadi təzyiqləri də pis rəftar kimi qəbul edilməlidir. İqtisadi amillər təsir vasitələri olsalar da, bu vasitələrin istifadə edilməsinin özü qeyri-etik davranış kimi başa düşülməlidir. Məsələn, Rusiyanın Avropaya qarşı enerji amilindən təsir vasitəsi kimi istifadə etməsinin özü də qeyri-etik davranış deməkdir. ABŞ Konqresinin heç bir səbəb olmadan Azərbaycana yardıma qadağa qoyan Azadlığa Müdafiə Aktına “907-ci düzəliş” etməsi ABŞ-in qeyri etik və ayrı-seçkilik siyasəti kimi qəbul edilməlidir.

Dövlət gücünün beynəlxalq münasibətlərdə sülhün təmin edilməsində əhəmiyyəti

Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin özləri iştirak etdiyindən, beynəlxalq siyasi hərəkətlərə xas olan və tənzimləmə obyektini olan rəqabəti, balanslaşdırmanı, tənzimləmə proseslərini, bu baxımdan inkişaf proseslərini, həmçinin münaqişə və böhranların meydana gəlməsini şərtləndirən şəraitlərin formalaşması proseslərini də məhz onların özləri həyata keçirirlər. Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin fəaliyyətləri zamanı maraqlar arasında uyğunluq, oxşarlıq, paralellik və ziddiyyətlər mövcud olur. Beynəlxalq münasibətlərin regional və qlobal səviyyədə tənzimlənməsi prosesləri müqayisə baxımından daha çox böyük gücə və potensiala sahib olan dövlətlər tərəfindən həyata keçirilir. Böyük güclər (güc mərkəzləri olan ittifaqlar) bir tərəfdən beynəlxalq siyasətin müstəvisində **ağırliq mərkəzlərini** yaradırlarsa, digər tərəfdən də bu ağırliq mərkəzləri (potensialı özündə əks etdirən geosiyasi mərkəzlər) hesabına həmin məkanlarda nəzarət funksiyası yerinə yetirirlər. Beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsi bu münasibətləri tənzim edən güclər arasında da təsnifatı meydana gətirir. Böyük güclər kiçik güclər üzərində (kiçik dövlətlər üzərində) “nəzarətedici” funksiya yerinə yetirərək mühüm funksional əhəmiyyət kəsb edirlər və böyük dövlətlərin gücləri və onların ümumdünyaya nəzarətləri, eləcə də beynəlxalq vəziyyətlərə dair müşahidələri orta və kiçik dövlətlər üçün bir üst nəzarət funksiyasını həyata keçirmək kimi mənə verir. Dövlətlər arasında olan əlaqələr və dövlətlərin müxtəlif güclərə malik olmaları təbii ki, beynəlxalq əlaqələrdə müəyyən iyerarxik qaydaları əmələ gətirir. Dövlətlər arasında olan qaydalar isə beynəlxalq hüquq qaydalarıdır ki, bu qaydalar da

iyerarxiyanın əmələ gəlməsini “kölgəli” formada təmin edir. Böyük dövlətlər kiçik dövlətləri müəyyən sahələr üzrə qruplaşdırmağa çalışırlar və öz potensiallarından istifadə edərək kiçik dövlətlərin resurslarına və sistemlərinə birbaşa və dolayı yollarla nəzarət imkanları (nəzarət çıxışları) əldə edirlər. Böyük dövlətlər böyük güc vasitəsilə (beynəlxalq hüququ da bir qayda və vasitə kimi istifadə edərək) kiçik dövlətlərin daxili və xarici siyasətlərinə nəzarət imkanları əldə edirlər. Buna **beynəlxalq münasibətlərdə nəzarət strategiyası və taktikası** kimi də ad vermək olar. Dövlətlər qruplaşma proseslərinin özlərini də “sülh çətirləri” altında (razılıq prinsiplərinə uyğun olaraq) həyata keçirməyə can atırlar. Sülh maraqların zaman və şəbəkəli trayektoriyalar üzrə meydana gələn xüsusiyyətlərinin və vəziyyətlərinin tənzim olunmasının həyata keçirilməsində istiqamət kimi əhəmiyyət kəsb edir. Böyük dövlətlər beynəlxalq aləmdə regional və qlobal miqyasda sülhü təmin etmək üçün təşkilatları ona görə yaradırlar ki, birincisi, digər dövlətlərin hərəkətlərinə birbaşa və dolayı yollarla nəzarət imkanları əldə etsinlər, ikincisi isə həmin dövlətlərin coğrafi və siyasi resurslarından istifadə edərək, onları cəmləşdirərək böyük potensiala sahib olsunlar və bu potensialı (müdafiə və güclənmək məqsədilə) regional və qlobal rəqabətdə istifadə etsinlər.

Dövlətlər başlıca olaraq **sülh şəraitində** özlərinin hüquqlarını təmin etməyə çalışırlar. Ona görə ki, münaqişə, böhran, müharibə və digər bu kimi beynəlxalq gərginliklər dövlətlərin geosiyasi maraqlarının təmin olunmasında müəyyən maneələri törədirlər. Maraqların təmin olunması üçün sabit sistemin fəaliyyətini korlayırlar. Dövlətlər bu baxımdan maneələrsiz, sabit şəraitdə maraqların tənzim olunmasında maraq nümayiş etdirirlər. Beynəlxalq münasibətlərin yaradılmasının başlıca qayəsi (məramı,

məqsədi) də məhz sülh və sabitlik əsasında münasibələrin və əlaqələrin vəhdətini təşkil etməkdən ibarətdir. Dövlətlərin maraqlarının maneəsiz şəraitdə təmin olunmasında beynəlxalq tənzimləyici qaydalara olaraq **beynəlxalq hüquq normaları** çıxış edir. Beynəlxalq hüquq normaları həm universal, həm də konkret sahələri tənzim edən xassəyə malik olur. Beynəlxalq hüquq normaları beynəlxalq münasibətlərin sahələri kimi kompleks xarakterə malik olur. Beynəlxalq hüquq normaları həm tənzimedic, qruplaşdırıcı, sahələrə ayırıcı vasitələr kimi əhəmiyyət kəsb edir, həm də münasibətləri tənzim edən əsas istiqamətləri və qaydaları (davranış hədlərini, hərəkətlər qaydalarını və istiqamətlərini) meydana gətirir. Beynəlxalq hüquq normalarının böyük dövlətlər tərəfindən vahid qaydalar kimi qəbul edilməsi təbii ki, dövlətlərin beynəlxalq maraqlarına xidmət edir. Dövlətlər arasında beynəlxalq hüququn lazımi anlarda qəbul olunması və beynəlxalq hüquqa lazımi anlarda əməl edilməsi dövlətin geosiyasi maraqlarının təmin olunmasında **sülh amilini** əsas götürməsindən irəli gəlir. Dövlətlər həm də ehtiyat etdiklərindən və aralarında qarşılaşmanın baş verməməsi üçün beynəlxalq qaydalar olaraq hüquq normalarını qəbul edirlər. Beynəlxalq əlaqələrdə və münasibətlərdə sülh dövlətlər üçün ona görə lazımdır ki, sabit şəraitdə və dinc yollarla öz geosiyasi maraqlarını təmin edə bilsinlər, eləcə də geosiyasi maraqlarını böyütmək imkanlarına sahib olsunlar. Beynəlxalq sülh şəraitinin mövcudluğu da dövlətlərin maraqlarını təmin etmək baxımından kompleksliliyi müəyyən etməkdən və təmin etməkdən ibarətdir. Dövlətlər sülhün təmin olunması üçün həm qruplaşmanı yaradırlar (birliklər, ittifaqlar, digər təşkilatlar), həm də kompleks olaraq sülhün təmin olunması siyasətini həyata keçirirlər. Dövlətlər sülhdən və müdafiə olunmaq amilindən istifadə edərək müəyyən qruplar üzərində öz şəbəkəli maraqlarının təmin edilməsi siyasətini həyata

keçirirlər. Sülh müdafiə üçün mütləq bir şəraitə və vəziyyətə çevrilir, eləcə də sülhdən möhkəmlənmək üçün bir amil kimi istifadə edirlər. Beynəlxalq münasibətlərdə sülh trayektoriyaları şəbəkələri meydana gəlir. Sülh trayektoriyaları şəbəkələri də beynəlxalq münasibətlərin sabitləşməsi və inkişafı üçün şərait yaradır. Məsələn, Qərbi Avropada XX əsrin ikinci yarısından etibarən bərqərar olan sülh şəraiti vahid Avropa regionunun formalaşması (burada ittifaqın və birliyin meydana gəlməsi) və inkişafı üçün trayektorik zəmin yaratmış oldu.

Beynəlxalq münasibətlərdə sahəsində güc (burada vahid güc) qurumu ona görə sülhün təmin olunmasında yaxından iştirak edir ki, bu qurumlar iştirakçı dövlətlərin müəyyən zamanlarda maraqlarının **“şışməsi”**nin qarşısını alır. Məsələn, 1991-ci ildə birinci ABŞ-İraq müharibəsində əvvəlcə Küveyti işğal etmiş İraq qoşunları bu dövlətin ərazisindən çıxarıldı. Böyük dövlətlər böyük resurslardan istifadə edərək, kiçik resursları həm qidalandırır, həm də bu resursların həddən artıq kənara yayılmalarının qarşısı alınır. Böyük güclər resursların nisbi tarazlıq əsasında paylanması üçün tarazlı şəraitin yaradılmasının əsaslarını təşkil edir.

Dövlət gücünün beynəlxalq aləmdə sülhün təmin edilməsindəki əhəmiyyətini aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

-dövlətlərin gücləri regionlardakı münaqişələrin həlli üçün təsiredici əhəmiyyət kəsb edir;

-dövlətlərin gücü münaqişə tərəflərinə təzyiq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir;

-dövlətlərin gücünün böyüklüyü münaqişələrin təkrar baş verməsinin qarşısını alır;

-dövlətlərin gücləri münaqişələr üzərində təzyiqləri meydana gətirir ki, bu da nəticədə münaqişələrin həll

olunmasında tərəflər arasında razılıqların ortaya çıxmasını təmin edir;

-dövlətlərin böyük gücləri beynəlxalq münasibətlərdə ümumi nəzarət prinsiplərini yaratdığına görə, münaqişələr üzərində də nəzarəti ortaya çıxarır və s.

NƏTİCƏ:

Müasir dövrdə və postmodernizmdə beynəlxalq münasibətlərin başlıca **məqsədi** rəngarəngliyi qorumaq və birgə (vahid qaydada) inkişaf etməkdən ibarətdir. Eyni zamanda vahid inkişaf xəttində birliyi, birgə iştirakı təmin etmək də başlıca məqsəddir. Bu məqsədlərə çatmaq üçün vəzifələr müəyyən olunur. Vəzifələr sülhü yaratmaq və inkişafı təmin etmək üçün müəyyən yolları və istiqamətləri təşkil etməkdən ibarətdir. Vəzifələr xarici siyasət istiqamətlərini meydana gətirir.

Beynəlxalq münasibətlər sahəsində dövlətin hüquqlarını icra etməsi və hüquqlarının qorunması elə insan hüquqlarının təmin olunması və qorunması deməkdir.

Beynəlxalq münasibətlərin özü xarici siyasət aktlarının əks olunduğu sahələr olaraq bir bütöv və üst anlayışı meydana gətirir. Bu anlayış həm də xarici siyasətin istiqamətləndirilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq münasibətlər dövlətlər arasında sabit şəraitdə inkişafın şərtlərini meydana gətirən əsas sahə və istiqamətlərdən ibarət olan kompleksi yaradır. Beynəlxalq münasibətlər dövlətlərə öz xarici siyasətlərini qaydalara və ölçülərə tabe etdirərək hərəkət etməyə vadar edir. Beynəlxalq münasibətlər dövlətlər üçün “beynəlxalq sferada hərənin öz payı və yeri” prinsiplərinin formalaşmasını zəruri edir. Beynəlxalq münasibətlərin tənzim olunmasını dövlətlər özləri müəyyən edirlər və bu tənzimləmə də dövlətlərin maraqlarına xidmət edir. Tənzimləmə böyük və kiçik güclər arasında “qoruyucu” vasitələri meydana gətirir və qoruyucu vasitələr olaraq dövlətlərin münasibətləri arasında müəyyən sədləri yaradır. Beynəlxalq münasibətlər sferası “dövlətlərin beynəlxalq çəkiləri” anlayışını ortaya çıxarır və dövlətləri öz sərhədləri (burada güclərinə uyğun olan hərəkət) daxilində hərəkət etməyə vadar edir. Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin güclərinə görə təsnif olunmalarının əhəmiyyəti ondan ibarət olur ki, burada böyük dövlətlərin orta

və kiçik dövlətlər üzərində real imkanlar çərçivəsində nəzarətini yaradır. Bu nəzarət (həm də qarşılıqlı nəzarət) dövlətləri öz hərəkətlərini ölçüb-biçməyə məcbur edir. Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin güclərinə görə təsnifatı təbii ki, real münasibətlər və əlaqələr qaydalarını ortaya çıxarır. Dövlətlər arasında baş verən rəqabət bir növ dövlətlər arasında həm də **çəkişmə prinsipini** zəruri edir və dövlətlər inkişafa məruz qalırlar. Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin güclərinə görə təsnifatı amili təbii olaraq meydana gəlir və real gerçəkliyi əks etdirir. Böyük dövlətlərin qlobal miqyaslı fəaliyyətləri təbii ki, qlobal tənzimləməni yaradır və böyük problemlərin həllinə onların diqqətini yönəldir. Təbii ki, dövlətlərin güclərinə görə təsnifatı və güclərinə görə iştirakı nəzəri əhəmiyyət kəsb edən mövcud beynəlxalq hüquqla ziddiyyət kəsb edir. Beynəlxalq hüquq bütün dövlətlər arasında münasibətlərin yaradılmasının və tənzim olunmasının vahid məzmununu ortaya çıxarır.

Beynəlxalq qlobal güclər beynəlxalq aləmdə sülh vəziyyətinin davamlılığını təmin edir və tərəflər arasında sərhədli vəziyyətlərin ortaya çıxması üçün şərait yaradır. Sülhün özü həm təmin olunmadan, həm də qorxu (ehtiyat) amilindən təmin olunan bir vəziyyətə çevrilir. Sülh razılığın və qarşılıqlı qənaətin əsaslarını yaradır.

İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat:

**Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı,
“Biznes xəbərləri” qəzeti-2012, 64 səh.;**

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ İŞLƏR NAZİRLİYİ HAQQINDA

**Ə S A S N A M Ə. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
29 yanvar 2004-cü il tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuşdur.**

**“Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” inkişaf
konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-
ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir;**

**Diplomatik əlaqələr haqqında 1961-ci il 18 aprel tarixli
Vyana Konvensiyası;**

**Diplomatik xidmət haqqında Azərbaycan
Respublikasının Qanunu
http://www.rusum.az/laws/law_953106246_7974.pdf;**

**Azərbaycan Respublikasının Konsulluğu haqqında
Əsasnamə
http://www.mfa.gov.az/index.php?option=com_content&task=view&id=28&Itemid=40;**

**Lətif Hüseynov. Beynəlxalq hüququn anlayışı və təbiəti.
[http://www.diplomatiya.az/index.php?option=com_content
&view=article&id=155:beynaxalq-hueququn-anlay-v-
tbiti&catid=49:nezeriyye&itemid=95](http://www.diplomatiya.az/index.php?option=com_content&view=article&id=155:beynaxalq-hueququn-anlay-v-tbiti&catid=49:nezeriyye&itemid=95);**

**“Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında
Azərbaycan Respublikasının qanunu” I Fəsil. Maddə 4.;**

“Qadınlara qarşı zorakılığın və məişət zorakılığının qarşısının alınması və onlarla mübarizə haqqında Avropa Şurasının Konvensiyası” I Fəsil, Maddə 3-Anlayışlar bölməsi. “Zorakılıqdan azad qadınlar” Parlament şəbəkəsi. Parlament üzvləri üçün stolüstü kitab. “Qadınlara qarşı zorakılığın və məişət zorakılığının qarşısının alınması və onlarla mübarizə haqqında Avropa Şurasının Konvensiyası” (İstanbul Konvensiyası);

ANS TV “Xəbərlər” informasiya proqramı, 21 mart 2013-cü il. 21⁰⁰;

Məşhur Milyarder sərvətini kasıblara verdi. “Kaspi” qəzeti, №034(2888);

**“Sabahısı gün Rusiya rəsmən İsveçə müharibə elan etdi”.-Tarix 15.11.2012.
http://qafqazinfo.az/site%E2%80%9CSABAHISI_G%C3%9CN_RUSIYA_R%C6%8FSM%C6%8FN_%C4%B0SVE%C3%87%C6%8F_M%C3%87%C6%8F_%M%C3%9CHARIB%C6%8F-ELAN_ETDI%E2%80%9D__TARIX_-29567-xeber.html;**

İ. Çeller. Avropa İttifaqı Parlamentində Almaniyanı təmsil edən deputat. «MİP» telekanalı MTRK, 31 may 2013, 21⁰⁰-22⁰⁰;

Nəsimov E.M. Siyasət (nəzəriyyələr, mövqelər, baxışlar, təhlillər, ideyalar, təkliflər, proqnozlar) elmi və elmi-publisistik məqalələr toplusu. II CİLD, Bakı, “Elm və təhsil”, 2010, 600 s.;

Nəsimov E.M. “Siyasətin tərkib hissələrinin hərəkət xüsusiyyətləri”, Bakı-“Elm və Təhsil”-2010. 116 s.;

E.M. Nəşibov. Gələcək dünya düzəni və geosiyasi mənzərə. Siyasi proqnozların əsasları. Ümumi hissə. I kitab. "Elm və təhsil " nəşriyyatı, Bakı-2013, 544 səh.;

Rusiya özünün rəqibi kimi yenə də Qərbi və ABŞ-ı görür. Rusiyanın yeni xarici siyasət konsepsiyası əsas müddəalar.

<http://newtimes.az/az/politics/1465/#.UUBx2xen3v0>. 12 mart 2013- Newtimes.az;

Александр Дугин. Д80 Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить Пространством-Изд.4-е, Москва, «АРКТОГЕЯ-центр», 2000-928 стр., səh. 65;

П.А.Цыганков. Политическая социология международных отношений. Международные отношения как особый род общественных отношений. Понятие и критерии международных отношений.
http://www.society.polbu.ru/tsygankov_sociology/ch07_i.html;

Вне́шняя поли́тика (*внешние сношения государства*) —
http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%BD%D0%B5%D1%88%D0%BD%D1%8F%D1%8F_%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0;

Венская Конвенция о праве международных договоров 23 мая 1969 года. Действующее международное право. В трех томах. Том первый. Составители проф. Ю.М.Колосов и проф. Э.С.Кривчикова. М.: Издательство Московского независимого института международного права, 1996.- 864 с. ss.343-372;

Венская Конвенция о консульских сношениях и факультативные протоколы 24 апреля 1963 года. Действующее международное право. В трех томах. Том первый. Составители проф. Ю.М.Колосов и проф. Э.С.Кривчикова. М.: Издательство Московского независимого института международного права, 1996.- 864 с. ss.528-562;

Венская Конвенция о праве договоров между государствами и международными организациями или между международными организациями 21 марта 1986 года. Действующее международное право. В трех томах. Том первый. Составители проф. Ю.М.Колосов и проф. Э.С.Кривчикова. М.: Издательство Московского независимого института международного права, 1996.- 864 с. ss.372-409;

Конвенция о специальных миссиях и факультативный протокол. 8 декабря 1969 года. Действующее международное право. В трех томах. Том первый. Составители проф. Ю.М.Колосов и проф. Э.С.Кривчикова. М.: Издательство Московского независимого института международного права, 1996.- 864 с. ss.562-582;

Венская Конвенция о представительстве государств в их отношениях с международными организациями универсального характера 14 марта 1975 года. Действующее международное право. В трех томах. Том первый. Составители проф. Ю.М.Колосов и проф. Э.С.Кривчикова. М.: Издательство Московского независимого института международного права, 1996.- 864 с. ss.582-615;

**Жизнь после нефти. «Российская Газета»;
22.02.2013; №309 (6015); www.rg.ru;**

**ПОВЕРЕННЫЙ В ДЕЛАХ
http://www.navoprosotveta.net/17/17_2981.htm**

**ВРЕМЕННЫЙ ПОВЕРЕННЫЙ В ДЕЛАХ.
<http://dic.academic.ru/dic.nsf/lower/13822>;**

**Поверенный в делах. Начальный вариант статьи,
взят из Большого энциклопедического словаря
Брокгауза Ф.А., Ефрона И.А.
<http://www.cultinfo.ru/fulltext/1/001/007/121/>;**

**Уткин. А.И. Единственная сверхдержава. М.
Алгоритм, 2003, -576 с., сәһ. 50;**

**Prof. Dr. Fahir Armaoğlu. 20.YÜZYIL SİYASİ
TARİHİ 1914-1980 Cilt: I Türkiye İş Bankası Kültür
Yayımları. 1994;**

**Справочник НАТО. Юбилейное издание к
пятидесятой годовщине НАТО. Отдел информации и
прессы. Брюссель 1988. NATO-1110 Brussels, Belgium
1998-1999 Second Reprint;**

**ДОГОВОР об окончательном урегулировании в
отношений Германии. 12 сентября 1990 г. Действующее
международное право. В трех томах. Том Первый.
Составители проф. Ю.М. Колосов и проф. Э.С.
Кривчикова. Москва. Издательство Московского
независимого института международного права. 1996.
сәһ.. 153-158;**

Парижская Хартия для новой Европы. 21 ноября. 1990 г. Париж. Действующее международное право. В трех томах. Том Первый. Составители проф. Ю.М. Колосов и проф. Э.С. Кривчикова. Москва. Издательство Московского независимого института международного права. 1996. сәһ.. 42-54;

**Экономика Китая: его сильнейшее оружие или слабое место? Дэвид Сноудон, «Бизнес монитор интернешнл», рассуждает о том, как рост экономической активности Китая неразрывно связан с перспективами безопасности этой страны.
http://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/rise_china_geopolitical/RU/index.htm;**

**Роман Маркелов. Еврокомиссия предсказала рост экономики РФ на 3,3 процента в 2013 году.
<http://www.rg.ru/2013/05/03prognoz-site-anons.html>**

ELŞƏN MISIR OĞLU NƏSİBOV

**BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR VƏ DÖVLƏTLƏRİN
GÜCLƏRİNƏ GÖRƏ TƏSNİF OLUNMALARININ ƏSASLARI
(qlobal və regional miqyasda sülhün təmin edilməsində
dövlət gücünün rolu-təsiredici amil kimi)**

Kağız formatı 60x84 $\frac{1}{16}$. Ş.ç.v. 20. Tiraj 300. Sifariş 68.

«Elm və Təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi